

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

С.А. Каріков

**ЛЮТЕРАНСЬКА КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ
В САКСОНІЇ В 1525–1580 рр.**

Монографія

Харків 2018

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

С.А. Каріков

**ЛЮТЕРАНСЬКА КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ
В САКСОНІЇ В 1525–1580 рр.**

Монографія

Харків 2018

Рекомендовано до друку
Вченою радою НУЦЗ України
Протокол від 21.03.2018 № 7

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор **С. Б. Сорочан**;
доктор історичних наук, доцент **О. В. Зінченко**

УДК 94(430Саксонія) «1525-1580»

Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525–1580 рр.: монографія / С.А. Каріков. – Х.: НУЦЗУ, 2017. – 251 с.

У монографії досліджується лютеранська конфесіоналізація в Саксонії як одна з ключових проблем історії Реформації. Приділено увагу виникненню парадигми конфесіоналізації в історіографії, розкрито особливості політичної боротьби, схарактеризовано трансформації релігійного життя і становлення територіальної церковної організації, проаналізовано заходи щодо реформування освіти в саксонському регіоні конфесійної доби.

Для істориків, викладачів, студентів вищих навчальних закладів, а також усіх, хто цікавиться історією Німеччини епохи Реформації.

ISBN ...

УДК 94(430Саксонія) «1525-1580»

© С.А. Каріков, 2018

© НУЦЗУ, 2018

ЗМІСТ

Передмова	4
Розділ 1. Історіографія та джерела	10
1.1 Проблеми конфесіоналізації в історіографічній традиції	10
1.2 Джерельна база	30
Розділ 2. Саксонія в конфесійно-політичній боротьбі середини 20–80-х рр. XVI ст.	37
2.1 Передумови і причини конфесійно-політичних перетворень на території Саксонії. Піднесення курфюршества Саксонського як центру Реформації у 20–30-х рр. XVI ст.	37
2.2 Вплив Саксонії на початок лютеранської конфесіоналізації в територіях Німеччини	45
2.3 Особливості конфесійно-політичного розвитку герцогства Саксонського у 20–30-х рр. XVI ст.	54
2.4 Суспільно-політична боротьба у Саксонії у середині 40-х – на початку 50-х рр. XVI ст. Політична діяльність Моріца Саксонського.....	60
2.5 Участь Саксонії в укладанні Аугсбурзького релігійного миру і його осмислення в німецькій політичній думці конфесійної доби.....	80
2.6 Лютеранська конфесіоналізація в курфюршестві Саксонському у період правління Августа I	91
Розділ 3. Євангелічно-лютеранська теологія і церковна організація в саксонських землях конфесійної доби	101
3.1 Реформаційний рух у Саксонії на початку 20-х рр. XVI ст. як передумова лютеранської конфесіоналізації.....	101
3.2 Візитації в Саксонії: мета, проведення, наслідки	106
3.3 Підготовка перших євангелічних статутів Саксонії та їх вплив на інші території Німеччини. Структура, зміст і значення євангелічних статутів	122
3.4 Розробка і зміст віросповідних книг лютеранства, їх поширення в саксонських землях	135
3.5 Міжконфесійні суперечності в Саксонії та їх подолання. Становлення лютеранської ортодоксії.....	140
3.6 Розвиток структур євангелічної церкви в Саксонії у 40–70-х рр. XVI ст. Саксонський статут 1580 р. як підсумок територіального церковного будівництва в курфюршестві Саксонському.....	158
Розділ 4. Особливості лютеранської конфесіоналізації в саксонському суспільстві. Освіта в системі конфесійних перетворень	166
4.1 Відносини між світською та церковною владою й населенням Саксонії. Заходи регламентації соціального життя	166
4.2 Шкільне виховання в Саксонії 20–80-х рр. XVI ст. як складова лютеранської конфесіоналізації.....	179
4.3 Місце саксонських університетів у здійсненні лютеранської конфесіоналізації	195
Висновки	211
Джерела та література	217

ПЕРЕДМОВА

Святкування у 2017 р. 500-річчя від початку Реформації засвідчує її неперехідну значущість в європейському та світовому контексті. В історіографії набула поширення думка про те, що виступ Мартіна Лютера з «95 тезами» ознаменував початок Нового часу¹. І незважаючи на те, що сам факт прибиття Лютером тез 31 жовтня 1517 р. до воріт Замкової церкви Віттенберга на цей час заперечується деякими дослідниками², незаперечним залишається визнання значущості реформаційних подій для подальшого розвитку Німеччини, Європи, світу протягом Нового часу та новітньої епохи. Тому сучасний погляд на Реформацію має охоплювати різні сторони цього історичного феномена.

Характеризуючи зміст реформаційних перетворень, дослідники звертаються до вивчення релігійної, церковної, політичної, соціальної, економічної, ідеологічної, освітньої сфер суспільного життя Німеччини. Об'єднавчим мотивом участі в реформаційному русі, що спричинив масштабні зміни в усіх зазначених сферах, поставало прагнення трансформації існуючого суспільного ладу, що не задовольняв (частково або повною мірою) ті соціальні верстви, які приєдналися до перетворень. Відповідно, В. О. Дятлов характеризує Реформацію як стадіально-регіональний процес європейської модернізації, складовою якою були реформаційні проекти і програми, реформи, революції, конфесійно-догматичне оформлення нововведень³.

Водночас під час Реформації дедалі більше виявляли себе тенденції стабілізації соціуму, урегулювання суспільних відносин, закріплення досягнутих перетворень. Необхідність досягнення подібної мети визначила поступову консолідацію німецького суспільства, яка відбувалася на нових конфесійних засадах. Тривалість і складність названих процесів зумовлюють відмінності підходів істориків до їх вивчення.

Проблеми розвитку Німеччини в середині – другій половині XVI ст. є менш дослідженими в історіографії порівняно з подіями ранньої Реформації, які передували їм, та військово-політичними конфліктами доби Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.). Традиційно більшість дослідників Реформації зосереджувала увагу на подіях 1517–1525 рр.: від виступу Мартіна Лютера з «95 тезами» до завершення Селянської війни в Німеччині. Це не тільки спричинило певний дисбаланс у кількісному відношенні між працями, присвяченими ранній та пізній Реформації, але й ускладнило концептуальне осмислення подій реформаційного руху і конфесійного будівництва в німецьких територіях після 1525 р. Найчастіше зазначені події характеризувалися в історіографії за допомогою понять «князівська Реформація» або «общинна Реформація», що не визначають усієї глибини проблем, які вирішувалися різними верствами суспільства в XVI ст. – у перехідну добу між Середньовіччям та Новим ча-

¹ Schilling H. 1517. Weltgeschichte eines Jahres / H. Schilling. – München: Beck, 2017. – S. 18.

² Iserloh E. Luthers Thesenanschlag. Tatsache oder Legende? / E. Iserloh. – Wiesbaden: Steiner, 1962. – 43 S.

³ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернівці: Чернівецький національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 63.

сом. Між тим саме в той час відбувалися важливі процеси стабілізації соціального життя, закріплення принципів Реформації у повсякденній практиці, які вплинули на подальший історичний шлях німецького суспільства.

Сучасні дослідники активно розробляють нові теоретико-методологічні підходи до історії Реформації. Їх застосування має сприяти виявленню головних загальних рис та особливостей кожного етапу реформаційного руху. Зокрема, для характеристики пізньої Реформації (1525–1555 рр.) та пов'язаних з нею подій другої половини XVI – початку XVII ст. історики нині активно використовують поняття «конфесіоналізація» (Konfessionalisierung). Крім того, в німецькій історіографії є поширеними такі терміни, як «утворення конфесій» (Konfessionsbildung), «конфесіоналізм» (Konfessionalismus), «конфесійна епоха» (Konfessionelle Zeitalter). Щодо змісту цих понять, хронологічних меж конфесіоналізації, її передумов і наслідків в історіографії і досі точаться дискусії. Це зумовлює необхідність аналізу й узагальнення історіографічного доробку проблеми конфесіоналізації, визначення її головних характеристик, розкриття значення конфесіоналізації для подальшого розвитку суспільства Нового часу.

Насамперед варто визначити ключові поняття, що є основою дослідження феномена конфесіоналізації. Поняття «конфесія», що в перекладі з латини означає «віресповідання», у найбільш загальному розумінні вживається для характеристики різних учень, які виникають у межах однієї релігії – зокрема, християнства. Сучасна наука розглядає конфесію як офіційний системний виклад певної віросповідної доктрини, що охоплює такі складові:

- основні положення віровчення (догми, символи віри), їх пояснення та аргументацію;
- історію віровчення та його утвердження, ставлення віросповідання до навколишнього світу, суспільства та інших релігій тощо;
- опис очікуваної світоглядної позиції, релігійної поведінки індивіда, який є носієм даного віросповідання;
- втілення принципів віри у специфічну для даного віросповідання культову та обрядову практику, церковно-організаційну структуру та ін.⁴

Як зазначає І. Дінгель, за доби Реформації усі сфери життя – церква і суспільство, політика та право, теологія та етика, мистецтво та література – перебували під впливом конфесійної диференціації, взаємодіяли з нею і в кінцевому підсумку відображали відповідну конфесійну ідентичність⁵. Потреба дослідників у всебічному осмисленні низки процесів та тенденцій, значущих у політичному, релігійно-церковному, освітньому аспектах, що визначаються впливом конфесійного чинника на суспільство, спричинила появу і поширення в сучасному історіографічному дискурсі поняття «конфесіоналі-

⁴ Конфесіологія релігії. Колективна монографія / За наук. ред. А. Колодного та Л. Филипович // Українське релігієзнавство. – К., 2009. – Спецвипуск 2009-2. – С. 7–8.

⁵ Dingel I. Integration und Abgrenzung. Das Bekenntnis als Ordnungselement in der Konfessionsbildung / I. Dingel // Gute Ordnung. Ordnungsmodelle und Ordnungsvorstellungen in der Reformationszeit. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 11.

зація». Його специфічний смисл починає визначатися з другої половини ХХ ст. німецькими істориками та релігієзнавцями, які вивчали процеси становлення й розвитку конфесійних спільнот та їх структур у країнах Європи, співвідносячи їх із розвитком суспільства і структур державної влади⁶.

За доби раннього Нового часу лютеранська конфесіоналізація за своєю сутністю постала закономірним продовженням реформаційного руху в новій історичній ситуації. Її здійснення мало на меті подолання тих конфліктів у німецькому суспільстві, що спалахнули за часів Реформації, й оформлення структур (як трансформованих існуючих, так і якісно нових), які зміцнювали б фундаментальні засади соціального ладу. Важливим засобом досягнення й утвердження соціальної стабільності було згуртування християнських общин у монолітну конфесію, що зумовлювало необхідність розробки теологічних праць, у яких було б детально обґрунтовано специфіку лютеранської догматики та культу.

Водночас стабілізація соціального ладу в епоху раннього Нового часу передбачала формування і зміцнення державних інститутів, що забезпечували реформування суспільного життя. В умовах політичної роздрібненості Німеччини досягнення такої мети передбачало становлення земельної державності в різних німецьких територіях. Тому лютеранська конфесіоналізація поставала ключовим чинником зазначеного процесу.

Дослідження проблеми лютеранської конфесіоналізації в аспекті розвитку земельної державності німецьких територій передбачає визначення головних складників конфесійних перетворень. Для цього необхідно пов'язати загальнотеоретичні моделі конфесіоналізації, запропоновані в сучасній історіографії, із характеристикою конкретних історичних подій державно-політичного, релігійно-церковного, соціально-культурного життя Німеччини епохи раннього Нового часу. У цьому зв'язку варто приділити увагу поняттю «держава», яке інтегрує названі історичні трансформації.

Показово, що в історичних джерелах епохи Реформації для визначення відносин між світськими та церковними інститутами поняття «Staat» (держава) ще не використовувалося. Натомість у зазначених джерелах (євангелічних статутах, актах рейхстагів та ландтагів, творах реформаторів) застосовувалося узагальнююче поняття «Obrigkeit» (світська влада), що конкретизувалося за допомогою термінів «Reich» (імперія) і «Landesherrschaft» (територіальне правління). Їх використання, на нашу думку, було зумовлене особливостями історичного розвитку Німеччини в умовах політичної роздрібненості і відсутності єдиної національної держави. В окремих випадках в історичних джерелах ХVІ ст. також зустрічається поняття «Regierung» (правління, царствування). Найчастіше воно вживалося на позначення специфіки «царства Божого», що якісно відрізняється від «земного царства».

Поняття «Staat» набуло поширення в німецькій політичній думці після здійснення лютеранської конфесіоналізації. Зокрема, його застосовував відо-

⁶ Конфесіологія релігії. Колективна монографія / За наук. ред. А. Колодного та Л. Филипович // Українське релігієзнавство. – К., 2009. – Спецвипуск 2009-2. – С. 12.

мий історик Ф. Л. фон Зекендорф, який у 1656 р. у передмові до трактату «Німецька князівська держава» наголошував на необхідності вживання німецького слова «Staat» на позначення територіальних владних інститутів, для чого не існує більш адекватного поняття⁷. Доцільність і легітимність законів постали головними цілями державної політики для досягнення справедливості, добробуту, миру⁸. Визнаючи абсолютний, суверенний характер державної влади, Ф. Л. фон Зекендорф водночас наголошував на необхідності її самодисципліни і правового самообмеження. Відповідно, піддані та їх майно розглядалися ним не як власність правителя, а як люди, об'єднані під законним управлінням для загального добра⁹.

Перебуваючи на позиціях ортодоксального лютеранства, Ф. Л. фон Зекендорф обґрунтовував права територіальних князів і з теологічної точки зору. Церкву він розглядав як важливий складник держави, а управління церковними справами визначав як виконання Божої служби і втілення практичного християнства¹⁰. Подібне посилення уваги представників політичної теорії Нового часу до визначення сутності держави зумовлює необхідність розкриття зв'язку попередніх конфесійних перетворень із подальшим розвитком державних інститутів.

Актуальність нашого дослідження визначається потребою поглибленого вивчення конфесіоналізації в різних регіонах Німеччини, оскільки конфесійне будівництво в них мало помітні відмінності. У сучасній історіографії лютеранської конфесіоналізації у Священній Римській імперії дедалі виразнішим стає прагнення дослідників до детальної характеристики подій у певних регіонах Німеччини – духовних та світських князівствах або окремих містах. Така «регіоналізація» історіографії, на наш погляд, об'єктивно зумовлена, насамперед, політичною роздробленістю німецьких земель у XVI ст., а також їх конфесійною неоднорідністю. Узагальнюючі висновки відносно головних тенденцій розвитку німецького суспільства в епоху лютеранської конфесіоналізації можуть бути зроблені лише на основі детального вивчення історичного розвитку окремих територій, зокрема – особливостей політичного курсу місцевої влади, побудови церковної організації, соціокультурного життя. На наш погляд, доцільно здійснювати таке дослідження насамперед щодо тих регіонів, які відіграли провідну роль у німецькій історії.

Однією з територій, яка посіла особливе становище серед німецьких держав раннього Нового часу, стала Саксонія – батьківщина Реформації, що надалі стала центром поширення євангелічного руху. Внутрішньополітичний

⁷ Bahlcke J. *Landesherrschaft, Territorien und Staat in der Frühen Neuzeit* / J. Bahlcke. – München: Oldenbourg, 2012. – S. 4.

⁸ Stolleis M. *Veit Ludwig von Seckendorf* / M. Stolleis // *Staatsdenker in der Frühen Neuzeit*. – München: Beck, 1995. – S. 157–159.

⁹ Зубков К. И. *Камерализм как модель взаимодействия государства и общества: новое прочтение* / К. И. Зубков // *Уральский исторический вестник*. – 2013. – № 3 (40). – С. 27.

¹⁰ Ананских И. А. *Герман Конринг, Юстус Липсиус и Вейт Людвиг Зекендорф в политико-правовой мысли европейского Нового времени* / И. А. Ананских, Э. Б. Курзенин // *Мир политики и социологии*. – 2013. – № 12. – С. 70.

та зовнішньополітичний розвиток Саксонії вплинув на подальше розгортання лютеранської конфесіоналізації в інших німецьких землях.

Уже із середини 20-х рр. XVI ст. саксонські правителі й реформатори брали активну участь у ключових подіях конфесійного будівництва в Німеччині: утворенні союзу протестантських князів у Готі-Торгау (1526 р.), запровадженні євангелічних церковних статутів міст і територій (кінець 20-х – початок 30-х рр. XVI ст.), укладанні «Аугсбурзького віросповідання» (1530 р.), оформленні Шмалькальденського союзу князів та міст, що підтримали Реформацію (1531 р.). Зазначені події, на наш погляд, доречно визначати як перші вияви лютеранської конфесіоналізації, у процесі якої основну роль у здійсненні євангелічних перетворень та контролі за їх дотриманням стала відігравати територіальна влада курфюршества Саксонського.

Так само значущим був вплив саксонських правителів і теологів на події Шмалькальденської війни (1546–1547 рр.) і «Князівської війни» (1552 р.), прийняття Аугсбурзького релігійного миру (1555 р.), подолання внутрішніх суперечностей євангелічного віровчення (кінець 40-х – середина 70-х рр. XVI ст.) й укладання «Книги згоди» (1580). На нашу думку, активна участь у зазначених історичних подіях стала можливою насамперед унаслідок поступового зміцнення державних інститутів курфюршества Саксонського, що в підсумку спричинило його вихід на «перші ролі» у політичному житті Священної Римської імперії. Це засвідчило оформлення Саксонії як територіальної держави раннього Нового часу, що якісно відрізнялась від дореформаційної державної системи як структурою, так і змістом виконуваних функцій.

У нашому дослідженні головна увага зосереджується на проблемі місця лютеранської конфесіоналізації у формуванні земельної державності Саксонії раннього Нового часу. Її розв'язання передбачає визначення впливу конфесіоналізації на політичні, релігійно-церковні, соціально-культурні відносини в саксонській державі, оскільки саме в них процеси конфесіоналізації виявили себе з найбільшою повнотою.

Для вирішення зазначеної проблеми варто насамперед: систематизувати теоретичні моделі конфесіоналізації, запропоновані в історіографії, й уточнити їх зміст; надати характеристику причин, сутності, головних етапів лютеранської конфесіоналізації, приділивши основну увагу саксонському регіону як центру виникнення й поширення реформаційного руху; проаналізувати характерні риси політичної діяльності правителів Саксонії і визначити роль конфесійних перетворень як компонента цієї діяльності; схарактеризувати теологічні принципи і організаційні засади функціонування євангелічної церкви як важливі компоненти лютеранської конфесіоналізації в Саксонії; простежити специфіку втілення теоретичних принципів конфесійного будівництва у повсякденному житті саксонського суспільства раннього Нового часу; розкрити роль шкільної та університетської освіти у процесі лютеранської конфесіоналізації в Саксонії.

Нижня хронологічна межа дослідження – 1525 р., коли після завершення Селянської війни в Німеччині розпочинається становлення нових конфесій

і одночасно посилюється вплив князівської влади на розвиток релігійно-церковної сфери. Із цього часу в саксонських землях розгорнулися масштабні процеси модернізації державних інститутів, важливим складником яких стала лютеранська конфесіоналізація. Верхня хронологічна межа – 1580 р., що позначає важливий рубіж конфесіоналізації в саксонських землях – ухвалення євангелічного Саксонського церковного та шкільного статуту, який став своєрідним підсумком конфесійної політики територіальної влади, закріпивши її головні здобутки у формуванні земельної державності.

Територіально праця охоплює землі, що входили до складу курфюршества Саксонського та герцогства Саксонського. Водночас у деяких випадках автор залучає матеріали, що характеризують розгортання лютеранської конфесіоналізації в інших регіонах Німеччини, оскільки такий підхід дає змогу більш глибоко розкрити як особливості формування земельної державності в саксонських територіях конфесійної доби, так і вплив Саксонії на реформаційні перетворення в загальнонімецькому масштабі.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, системності. Зазначені принципи є важливими для визначення сутності лютеранської конфесіоналізації, її значення в розвитку німецького суспільства, зв'язку з іншими подіями історії раннього Нового часу. Так, принцип історизму передбачає вивчення процесу лютеранської конфесіоналізації у взаємодії з конкретно-історичними особливостями розвитку Саксонії раннього Нового часу. Принцип об'єктивності забезпечує розгляд подій, процесів, виявлення тенденцій конфесіоналізації в їх повноті і суперечливості. Принцип системності дає змогу дослідити конфесійні перетворення в Саксонії як цілісний, складний і тривалий процес, визначити його головні причини та наслідки.

До основних методів дослідження належать історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, метод періодизації. Застосування кожного з них зумовлене специфікою конкретних проблем дослідження. Зокрема, використання історико-генетичного методу пов'язане з визначенням передумов та причин виникнення конфесіоналізації. Застосування історико-типологічного методу передбачає розкриття сутності конфесіоналізації як феномена історії раннього Нового часу. Історико-порівняльний метод дає змогу виявити спільні та відмінні риси лютеранської конфесіоналізації в Саксонії й інших регіонах Німеччини. Значущість методу періодизації для нашого дослідження пояснюється необхідністю розкриття смислових характеристик різних етапів лютеранської конфесіоналізації як чинника становлення територіальної державності курфюршества Саксонського.

Автор висловлює глибоку вдячність за підтримку викладачам кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін Національного університету цивільного захисту України, кафедри історії стародавнього світу і середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, колегам з інших вищих навчальних закладів, які своїми порадами та консультаціями сприяли підготовці монографії, узяли активну участь в обговоренні її змісту.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1 Проблеми конфесіоналізації в історіографічній традиції

Місце лютеранської конфесіоналізації в історії – питання, що спричиняє активні дискусії серед сучасних дослідників. Визначення сутності конфесіоналізації та її головних аспектів викликає все більшу увагу німецьких істориків наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Водночас варто зазначити, що дискусійні питання конфесійної епохи знайшли висвітлення і в попередній історіографічній традиції.

В історичних працях ХІХ – початку ХХ ст. було визначено епохальне значення Реформації. Її переломний характер вперше було обґрунтовано у працях видатного ученого Л. фон Ранке, що заклали традиції лютерансько-консервативного напрямку в німецькій історичній науці¹¹.

Л. фон Ранке пов'язав хронологічні межі Реформації із періодом 1517–1555 рр. – від виступу Мартіна Лютера з «95 тезами» до укладання Аугсбурзького миру. Подальші події німецької історії другої половини ХVІ ст. він розглядає в річищі здійснення папським престолом політики Контрреформації¹².

Приділяючи головну увагу подіям політичного життя Німеччини раннього Нового часу, Л. фон Ранке водночас прагне створити широку панораму розвитку німецького суспільства. Спираючися на значну джерельну базу (зокрема, на дипломатичні документи – повідомлення папських нунційів), він обґрунтовує концепцію щодо «конструктивних елементів» реформаційного руху, які не отримали підтримки з боку центральної влади. Саме це, на думку Л. фон Ранке, разом із діяльністю «деструктивних елементів» (Андреаса Карлштадта, Томаса Мюнцера й інших радикальних реформаторів), визначило обмеженість здобутків Реформації.

Теза про Реформацію як першу бюргерську революцію вперше була сформульована у працях Ф. Енгельса¹³. Він відносив до головних напрямів Реформації радикальний, поміркований та консервативний, доходючи висновку про перемогу за часів пізньої Реформації (1525–1555 рр.) саме консервативного угруповання, провідну роль у якому відігравали територіальні князі.

Дослідник указує, що підсумок Селянської війни виявився вигідним тільки князям. На думку Ф. Енгельса, недостатній промисловий, торгівельний і сільськогосподарський розвиток Німеччини зробив неможливим будь-яке згуртування німців у націю, допускаючи лише місцеву і провінційну централізацію, і тому носії централізації всередині роздрібненості – князі – склали єдиний стан, на користь якому мала піти будь-яка зміна існуючих суспіль-

¹¹ Ehrenpreis S. Reformation und konfessionelles Zeitalter / S. Ehrenpreis, U. Lotz-Heumann. – Darmstadt: WBG, 2008. – S. 18.

¹² Ranke L. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation: In 6 Bd. / L. Ranke. – Berlin: Duncker und Humblot, 1840. – Bd. 3. – X, 603 S.

¹³ Ehrenpreis S. Reformation und konfessionelles Zeitalter / S. Ehrenpreis, U. Lotz-Heumann. – Darmstadt: WBG, 2008. – S. 18.

них і політичних відносин. Водночас цей розвиток відбувався в напрямі провінційної централізації – підпорядкування усіх інших імперських станів владі князів¹⁴.

Оцінки Ф. Енгельса заклали методологічну основу для подальшого вивчення Реформації як ранньобуржуазної революції істориками СРСР та НДР. Водночас їх вплив визначив порівняно меншу увагу представників марксистської історіографії до питань конфесійної доби.

Із другої половини ХІХ ст. дослідники активізували вивчення проблем історії різних регіонів Німеччини, що можна пояснити зростанням національної самосвідомості у зв'язку з об'єднавчими процесами, які в підсумку спричинили утворення єдиної німецької держави. Одним з об'єктів їх уваги постала Саксонія як центр реформаційних процесів. Так, Ф. Бланкмайстер створює узагальнюючу працю з церковної історії Саксонії, приділяючи в ній значну увагу подіям Реформації та Контрреформації. Звертаючись до висвітлення подій другої половини ХVІ ст., автор приділив головну увагу діяльності курфюрста Августа I, наголошуючи на його прагненні вести політику мирними засобами¹⁵. Е. Везе, висвітлюючи ситуацію при дворі курфюрста Августа I, насамперед звертає увагу на обставини усунення з посад прибічників філіпізму в 1574 р.¹⁶. У дослідженні Й. Фальке головну увагу приділено аналізу соціально-економічного курсу Августа Саксонського¹⁷. Методологічною основою вказаних праць стали принципи позитивізму, що визначили велику увагу авторів до фактичного матеріалу, детальні характеристики процесів соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Саксонії раннього Нового часу.

Одним із найвищих досягнень позитивістської історіографії Реформації в Німеччині стала узагальнююча праця Ф. Бецольда. У ній знайшли відображення деякі важливі події історії Саксонії конфесійної доби: утворення і розвиток Шмалькальденського союзу, політична активність Моріца Саксонського, події і наслідки Шмалькальденської війни. Дослідник, зокрема, вказує на «сміливість курфюрста саксонського» при укладанні Шмалькальденського союзу, що сприяла подоланню вагань щодо вступу до цієї організації деяких німецьких міст¹⁸. Водночас Ф. Бецольд був далекий від ідеалізації правлячих кіл Саксонії, наголошуючи на їх зацікавленості, насамперед, у збереженні власної політичної могутності у своїх володіннях, а не в захисті загальних здобутків Реформації (прикладом є гостра критика автором дій курфюрста Йоганна Фрідріха протягом Шмалькальденської війни)¹⁹.

¹⁴ Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М.: Политиздат, 1956. – Т. 7. – С. 434.

¹⁵ Blanckmeister F. Sächsische Kirchengeschichte / F. Blanckmeister. – Dresden: Sturm, 1899. – S. 153.

¹⁶ Vehse E. Geschichte der Höfe des Hauses Sachsen / E. Vehse. – Hamburg: Hoffmann und Kampe, 1854. – Bd. 2. – 359 S.

¹⁷ Falke E. Die Geschichte des Kurfürsten August von Sachsen in volkswirtschaftlicher Beziehung / E. Falke. – Leipzig: Hirzel, 1868. – 352 S.

¹⁸ Бецольд Ф. фон. История Реформации : В 2 тт. / Ф. фон Бецольд. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. – Т. 2. – С. 128.

¹⁹ Бецольд Ф. фон. История Реформации : В 2 тт. / Ф. фон Бецольд. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. – Т. 2. – С. 283–297.

Наприкінці XIX – у першій половині XX ст. дослідники звернулися і до більш локальних проблем історії Саксонії, до того часу порівняно мало досліджених в історіографії. Так, Г. К. Ціммерманн проаналізував роль візитацій у здійсненні перетворень територіальної церковної організації саксонських земель²⁰. В. Шмідт приділив увагу підготовці, проведенню та значенню генеральної візитації в курфюршестві Саксонському у 1555 р.²¹. Г. Мюллер визначив специфіку візитаційних актів як важливих джерел з історії Реформації²².

Завершення Другої світової війни позначило важливий рубіж у розвитку німецької історичної науки. Поряд із традиційними напрямками дослідження із середини XX ст. почали формуватися нові концепції. Зокрема, представники різних течій історичної думки – від авторів, які перебували на протестантських позиціях, до прибічників марксизму – звернули увагу на революційний характер Реформації (безумовно, варто врахувати принципово різні інтерпретації дослідниками самого поняття «революція»).

У повоєнний час істориками НДР було розвинено розроблену Ф. Енгельсом концепцію Реформації як ранньобуржуазної революції. Водночас події конфесійної доби не привертали великої уваги учених НДР, оскільки їх дослідницькі пріоритети визначалися розглядом соціальної проблематики, пов'язаної передусім з подіями ранньої Реформації та Великої Селянської війни. Відповідно, в узагальнюючих дослідженнях з історії Німеччини пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу не приділялося великої уваги періоду пізньої Реформації: у них було визначено тільки основні характеристики політичного курсу правителів курфюршества Саксонського протягом XVI ст. Політика саксонських територіальних князів загалом оцінювалася як консервативна, що зумовлювало стислість характеристик їх діяльності порівняно з великою увагою до революційних виступів нижчих верств німецького суспільства за часів ранньої Реформації²³.

Водночас в окремих працях історики НДР розширили підходи до подій Реформації в Саксонії, тим самим помітно збагативши здобутки історіографії. Так, К. Блашке створив біографію Моріца Саксонського, у якій зроблено обґрунтовані висновки щодо особистості останнього як характерного представника «другого покоління» євангелічних князів²⁴. А. Арнхардт докладно проаналізував розвиток школи у Пфорті – однієї з «князівських» шкіл Саксонії, створених за часів пізньої Реформації²⁵.

²⁰ Zimmermann H. K. Die Entwicklung der Kircheninspektionen / H. K. Zimmermann // Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte. – 1903. – H. 16. – S. 120–209.

²¹ Schmidt W. Die Kirchen- und Schulvisitation im sächsischen Kurkreise vom Jahre 1555 / W. Schmidt. – Halle: Verein für Reformationsgeschichte, 1906. – H. 2: Die wirtschaftlichen Verhältnisse. – 88 S.

²² Müller G. Visitationsakten als Geschichtsquellen / G. Müller // Deutsche Geschichtsblätter. – 1907. – Bd. 8. – H. 11/12. – S. 287–316.

²³ Steinmetz M. Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden) / M. Steinmetz. – Berlin : VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. – 428 S.; Blaschke K. Sachsen im Zeitalter der Reformation / K. Blaschke. – Gütersloh: Mohn, 1970. – 136 S.

²⁴ Blaschke K. Moritz von Sachsen: ein Reformationsfürst der zweiten Generation / K. Blaschke. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1983. – 95 S.

²⁵ Arnhardt G. Schulpforte – eine Schule im Zeichen der humanistischen Bildungstradition / G. Arnhardt. – Berlin: Volk und Wissen, 1988. – 302 S.

В історіографії ФРН другої половини ХХ ст. набуває поширення теорія континуїтету середньовічної традиції в епоху Реформації. Обґрунтовуючи такі погляди, Б. Меллер убачає витoki Реформації в численних конфліктах між мирянами та кліриками, що відбувалися в епоху пізнього Середньовіччя. На думку історика, реформаторське вчення Мартіна Лютера народилося не з індивідуального протесту і розриву з середньовічною релігійністю та побожністю, а природним чином виросло з останніх²⁶. Відповідно, Реформація постала продовженням процесів, які розпочалися у попередні десятиріччя. Протягом короткого історичного часу вона реалізовувала те, що готувалося різними соціальними, релігійними та політичними силами ще задовго до виступу Лютера. У ній перетиналися задуми церковної *reformatio*, загальноімперські «реформації», політичні претензії імператора і князів, лицарів, соціально-політичні вимоги бюргерів, селян, нижчих верств²⁷. Сучасні дослідники вживають термін «Передреформація» для позначення генетичного зв'язку цих процесів із подальшим реформаційним рухом.

Низка сучасних авторів, не характеризуючи Реформацію як революцію, розглядає її події як складову тривалого процесу оновлення різних суспільних структур. Зокрема, для концептуальних підходів Т. Кауфманна характерним є фокусування уваги на ранній Реформації, її континуїтету і дисконтинуїтету з пізнім Середньовіччям. Ф. Леппін наголошує, що вчення Лютера і рання Реформація стали продовженням середньовічного прагнення віруючих до внутрішньої віри, побожності і доброчесності, яке за часів пізнього Середньовіччя вступає в гострий конфлікт з офіційною церковністю і формалізованим зовнішнім культом²⁸.

Дискусії щодо єдності та множинності напрямів реформаційного руху, пов'язані з висуненими в історіографії концепціями «народної», «громадської», «князівської» Реформації, дають змогу виявити різницю в оцінках Реформації, запропонованих сучасними істориками²⁹. Зазначені дискусії підготували ґрунт для більш глибокого дослідження реформаційного руху та його наслідків, зокрема – для вивчення проблем конфесійної доби.

Поняття конфесіоналізації утверджується в німецькій історичній науці у другій половині ХХ ст. завдяки працям Е. В. Зеєдена³⁰. Йому належить визначення конфесіоналізації (яку Е. В. Зеєден характеризує за допомогою по-

²⁶ Moeller B. Frömmigkeit in Deutschland um 1500 / B. Moeller // Archiv für die Reformationsgeschichte. – 1965. – Bd. 56. – S. 5–31.

²⁷ Дятлов В. О. Середньовіччя і Реформація. Проблема континуїтету в історіографічному дискурсі / В. О. Дятлов // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С. 131.

²⁸ Дятлов В. О. Середньовіччя і Реформація. Проблема континуїтету в історіографічному дискурсі / В. О. Дятлов // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С. 133.

²⁹ Ehrenpreis S. Reformation und konfessionelles Zeitalter / S. Ehrenpreis, U. Lotz-Heumann. – Darmstadt: WBG, 2008. – S. 25–28.

³⁰ Zeeden E. W. Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden // Historische Zeitschrift. – 1958. – №185. – S. 249–299; Zeeden E. W. Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden. – München – Wien: Oldenbourg, 1965. – 216 S.; Zeeden E. W. Das Zeitalter der Glaubenskämpfe 1555–1648 / E. W. Zeeden. – Stuttgart: Union Verlag, 1970. – 364 S.; Zeeden E. W. Das Zeitalter der Gegenreformation von 1555 bis 1648 / E. W. Zeeden. – München: Heyne, 1979. – 320 S.

няття «утворення конфесій») як духовного й організаційного зміцнення, що після розколу християнської релігії на різні, взаємно ворожі віросповідання призвело до утворення напівстабільного церковного устрою³¹. Запропонована Е. В. Цеєденом дефініція відображає ключові характеристики конфесіоналізації як процесу, що забезпечив відновлення стабільності в німецькому суспільстві, однак помітно змінив політичну організацію, церковні структури, соціальні норми порівняно з дореформаційною епохою.

Процес утворення конфесій охопив догматичну, конституційну і релігійно-моральну сфери, визначивши єдність культу, вчення, дисципліни у межах кожного віросповідання, якісно відрізняючи його від інших напрямів³². Прибічники нових конфесій, як у Німеччині, так і в інших країнах Європи раннього Нового часу, шукали захисту від зовнішніх вторгнень засобами дипломатії та політики, але водночас прагнули спиратися на сили поза церквою, переважно – на державну владу³³.

Визначаючи головні ідейні засади й організаційні форми утворення конфесій у німецькому суспільстві, Е. В. Цеєден водночас приділяє увагу питанням взаємодії між церковними та політичними інститутами. Дослідник виокремлює такі ключові проблеми політичної діяльності за доби конфесіоналізації: конфесійна ідея; суверенітет влади; князівське всевладдя; обов'язок захисту правителями підданих і турботи про загальне благо; форма державного ладу. Прагнення конфесійних угруповань до розвитку і стабілізації свого віровчення, зазначає Е. В. Цеєден, не залишало їм іншого вибору, окрім звернення до провідних політичних сил з метою утвердження власної конфесії в межах відповідної території. Наслідком визнання прибічниками певної конфесії зверхності над собою політичної сили ставало прийняття на себе цією силою відповідних зобов'язань у церковній сфері. Така ситуація схарактеризована Е. В. Цеєденом як «гарантування, покровительство або союзництво»³⁴.

Визначення поняття і загального змісту конфесіоналізації, здійснене у працях Е. В. Цеєдена, сприяло подальшій активізації істориків у вивченні її головних проблем. З кінця 70-х рр. ХХ ст. концепт конфесіоналізації набуває поширення в німецькій історіографії, що визначалося переважанням впливу напряму «соціальної історії». Застосування її підходів дало змогу дослідникам пов'язати розгляд проблем церковної історії з характеристикою соціально-політичних процесів епохи раннього Нового часу³⁵.

На межі ХХ–ХХІ ст. дослідження конфесіоналізації характеризується головними рисами, притаманними сучасній західній (зокрема – німецькій) іс-

³¹ Zeeden E. W. Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden. – München – Wien: Oldenbourg, 1965. – S. 9.

³² Zeeden E. W. Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden. – München – Wien: Oldenbourg, 1965. – S. 179.

³³ Zeeden E. W. Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden. – München – Wien: Oldenbourg, 1965. – S. 69.

³⁴ Zeeden E. W. Das Zeitalter der Gegenreformation von 1555 bis 1648 / E. W. Zeeden. – München: Heyne, 1979. – S. 215–216.

³⁵ Kirstan R. Die Welt des Johannes Letzner. Ein lutherischer Landpfarrer und Geschichtsschreiber des 16. Jahrhunderts / R. Kirstan. – Göttingen: Wallstein Verlag, 2015. – S. 9.

торіографії. Уже наприкінці 1980-х рр. поширення напряму «нової культурної історії» спричинило певний перегляд ключових положень «соціальної історії». Наслідком цього стало розмежування «соціальної історії» на декілька відокремлених одна від одної сфер дослідження, між якими відсутній професійний контакт³⁶.

Із «ною культурною історією» також є тісно пов'язаною «історія повсякденності», представники якої відмовилися від дослідження історичних структур та систем з точки зору соціальної історії, стверджуючи, що остання зводить індивідуума до рівня статистичної одиниці й адресата соціальної політики. Відповідно, індивідуальний та груповий суб'єктивний досвід нині стає все більш популярною сферою дослідження в історіографії.

Водночас «соціальна історія» зберігає певні переваги перед «ною культурною історією», оскільки остання виключає з поля свого зору окремі проблеми історичного минулого. Так, вона не досліджує історію населення, історичну демографію, не визначає економіку як структурну інституцію, що характеризується власною динамікою розвитку. Коли мова йде про суспільну нерівність, представниками «нової культурної історії» не беруться до уваги нерівність економічного становища, соціальних та культурних можливостей; у сфері політики ними не вивчаються процеси прийняття рішень, постійної боротьби за панування і владу.

Натомість у ФРН набуває поширення «політико-соціальна історія», сконцентрована на проблемах власної нації, спрямована на розв'язання великих проблем її новітньої історії, що прагне шляхом аналізу різних історичних етапів суспільства надати імпульс новому напряму національної історіографії. Зазначений напрям має збагатити свій зміст, додаючи феномен культури до чотирьох головних предметів власного дослідження – населення, економіки, соціальної нерівності й політики³⁷.

Наведені вище методологічні зауваження є актуальними для характеристики сучасної історіографії конфесіоналізації (зокрема, лютеранської) як феномена історії раннього Нового часу. Збагачення дослідницьких підходів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. досвідом політико-соціальної історії стало сприятливим чинником для появи нових досліджень, присвячених проблемам конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу.

Насамперед варто схарактеризувати праці узагальнюючого характеру, у яких визначено концептуальні засади дослідження історії конфесіоналізації. Зокрема, Х. Клюєтінг звертає увагу на взаємодію різних складників у процесі конфесіоналізації. Дослідник наголошує на тій обставині, що релігія та політика, церква і держава раннього Нового часу не можуть бути розглянуті як незалежні сили: часто світські князі заради досягнення своїх цілей проводили конфесійну політику, так само як церковним діячам для вирішення релігійних

³⁶ Гросс М. Основные тенденции развития западной историографии в последней четверти ХХ – начале ХХІ столетия / М. Гросс // Общественные науки и современность. – 2011. – № 4. – С. 102.

³⁷ Гросс М. Основные тенденции развития западной историографии в последней четверти ХХ – начале ХХІ столетия / М. Гросс // Общественные науки и современность. – 2011. – № 4. – С. 104.

питань необхідно було брати участь у світській політиці³⁸. Зазначений висновок автора має важливе значення для розуміння конфесійно-політичної ситуації в різних регіонах, зокрема – у курфюршестві Саксонському, оскільки проведення лютеранської конфесіоналізації у якому справило помітний вплив на інші території Німеччини. Саме Саксонія надала приклад реформування церкви, освіти й інших сфер соціального життя, провідну роль у якому відігравали територіальні правителі.

Г. Р. Шмідт відносить до головних характеристик конфесіоналізації не тільки утворення нових віросповідань, а й територіалізацію, секуляризацію та соціальне дисциплінування. Територіалізація забезпечувала визначення меж поширення певної конфесії, сприяла формуванню ранньоабсолютистських монархій, створювала умови для одержавлення церкви, змінювала менталітет суспільства. Секуляризація охоплювала низку аспектів розвитку ранньомодерного суспільства (від соціально-політичних до правових), консолідуючи його на нових ідейних засадах. Зміст соціального дисциплінування дослідник визначає як боротьбу проти народної культури, здійснювану через подолання опору середньовічних традицій, моралізацію відносин у родині, зміцнення особистої обізнаності в ідейній сутності певної конфесії³⁹. В аспекті нашого дослідження важливо зазначити, що проаналізовані Г. Р. Шмідтом характерні риси територіалізації, секуляризації та соціального дисциплінування у процесі лютеранської конфесіоналізації вперше виявили себе саме на території Саксонії.

У працях В. Райнхарда і Х. Шиллінга конфесіоналізація постає парадигмою дослідження історії раннього Нового часу, що уможлиблює визначення сутності модернізаційних процесів зазначеної історичної епохи. Характеризуючи зміст конфесіоналізації, дослідники звертають увагу на ту ключову обставину, що конкуренція нових деномінацій мала серйозні наслідки для соціальних та політичних інститутів: унаслідок цього було вироблено чіткі конфесійно визначені правила поведінки підданих⁴⁰. Зокрема, подібних позицій дотримувалися саксонські правителі доби раннього Нового часу, прагнучи за посередництва церковних інститутів зміцнити власний політичний вплив.

Школа В. Райнхарда і Х. Шиллінга розробила парадигму конфесіоналізації як всеосяжного, багатопланового впливу релігійних рухів, спричинених Реформацією, на всі сторони суспільного життя – феномена поєднання лютеранства, кальвінізму, тридентського католицизму зі становим суспільством. Це спричиняло, з одного боку, зміни в повсякденному побуті, а з другого – зворотній вплив на структури церкви⁴¹. Х. Шиллінг оцінює конфесіоналізацію

³⁸ Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart: Ulmer, 1989. – S. 19.

³⁹ Schmidt H. R. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H. R. Schmidt. – München: Oldenbourg, 1992. – S. 86–106.

⁴⁰ Reinhard W. Was ist katholische Konfessionalisierung? / W. Reinhard // Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Verens für Reformationgeschichte. – Gütersloh; Münster: Aschendorff, 1995. – S. 419–452.

⁴¹ Прокопьев А. Ю. Открытие социального? Княжеская элита конфессиональной эпохи в современной немецкой историографии / А. Ю. Прокопьев // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. – СПб., 2005. – Вып. 6. – С. 71.

як «фундаментальний процес», що докорінно змінив громадське і приватне життя європейського суспільства, як один із тих процесів, які визначили виникнення сучасної епохи⁴².

Характеризуючи конфесіоналізацію в аспекті відносин між Священною Римською імперією і німецькими територіальними князівствами, Х. Шиллінг зазначає, що конфесійні церкви раннього Нового часу у духовному, моральному, дисциплінарному плані якісно відрізнялися від універсальної католицької церкви середньовіччя. Через це світські властители прагнули підпорядкувати на територіальному або національному рівні церковні установи. Тому питання про конфесії постало каталізатором, ядром суспільно-політичних проблем формування держав раннього Нового часу.

Застосування парадигми конфесіоналізації у сучасному історичному дискурсі дає змогу характеризувати низку важливих подій історії раннього Нового часу: тісну інтеграцію держави та церкви, які зберігали взаємну залежність одна від іншої, комплекс освітніх заходів, політичні й економічні перетворення, що зумовлювали поступову модернізацію суспільства. Так само конфесіоналізація передбачала християнізацію всього суспільства: послідовники ворогуючих конфесій, контролюючи видання літератури, здійснення літургії, справляли вплив на життєдіяльність не тільки священнослужителів і державних службовців, але й усіх інших осіб. Зокрема, покращення відвідання богослужіння, закриття пивниць, розвиток початкової освіти, катехізація різних сфер суспільства стали ознаками «правильного» способу повсякденного життя⁴³.

Т. Беляєва зазначає, що в німецькій історіографії на цей час утвердилося розуміння конфесіоналізації як багатосторонньої системи проникнення протестантських вчень і практик в усі сфери суспільного життя в період 1520–1648 рр.⁴⁴. Проте варто звернути увагу на те, що у працях сучасних німецьких дослідників (зокрема, Х. Смолінскі, Й. Буркхардта) велику увагу приділено і процесам католицької конфесіоналізації. Раніше останні характеризувалися за допомогою поняття «Контрреформація», що дещо звужувало межі дослідження⁴⁵. Відповідно, доречно визначати як лютеранську і реформістську, так і католицьку конфесіоналізацію як різні течії одного історичного явища.

Варто зазначити, що конфесіоналізація трактується деякими сучасними дослідниками (М. Хекель, Е. Кох, Г. Зеєбасс, А. Колер) як феномен, притаманний усім німецьким територіям XVI ст.⁴⁶. Такий підхід видається обґрунтова-

⁴² Schilling H. Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648 / H. Schilling. – Berlin: Siedler Verlag, 1994. – S. 275.

⁴³ Holzem A. Christentum in Deutschland 1550–1850. Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung / A. Holzem. – Paderborn: Schöningh, 2015. – Bd. 1. – S. 11.

⁴⁴ Беляєва Т. А. Проблема «конфессионализации» в немецкой и отечественной историографии / Т. А. Беляєва // Кирилло-Мефодиевские чтения в СамГТУ. Сборник материалов X Всероссийской (с международным участием) ежегодной научно-практической конференции студентов, магистрантов и аспирантов. – Самара: ВПО «Самарский государственный технический университет», 2014. – С. 210.

⁴⁵ Smolinsky H. Kirchengeschichte der Neuzeit / H. Smolinsky. – Düsseldorf: Patmos, 2003. – S. 100–134; Burkhardt J. Deutsche Geschichte in der Frühen Neuzeit / J. Burkhardt. – München: Beck, 2009. – S. 39–42.

⁴⁶ Heckel M. Deutschland im konfessionellen Zeitalter / M. Heckel. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1983. – S. 9–32; Koch E. Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675) / E. Koch. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – S. 211; Seebaß G. Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter –

ним, оскільки конфесійні зміни відбулись як у тих регіонах Німеччини, де Реформація перемогла, так і в тих землях, де реформаційний рух зазнав поразки. Розходження між конфесіями визначалися як відмінностями у розумінні змісту християнського віровчення у межах кожної з них, так і трансформаціями організаційних структур, спрямованих на централізацію і бюрократизацію світської та церковної влади, на дисциплінування віруючих⁴⁷.

На нашу думку, визнання існування істотних відмінностей між різними течіями конфесіоналізації раннього Нового часу – лютеранською, реформістською, католицькою – дає змогу зосередитися на визначенні їх специфічних характеристик, що розкривають сутність кожної конфесії в конкретно-історичних умовах. До ключових характеристик конфесії належать особливості віровчення, специфіка культу, устрій церковної організації.

Хронологічні межі конфесіоналізації не є остаточно визнаними, тому датування, наведене Т. Беляєвою, викликає заперечення. Так, визначення початку та завершення конфесіоналізації в Німеччині залишається дискусійним питанням у сучасній історіографії. Зокрема, Е. Кох розпочинає відлік подій конфесіоналізації з 60-х рр. XVI ст. – від подій, які відбувалися після підписання Аугсбурзького мирного договору⁴⁸. Подібного підходу дотримується і М. Хекель⁴⁹. На наш погляд, такий підхід не можна визнати цілковито вірним – адже контури різних конфесій у німецьких територіях досить чітко окреслилися вже за часів Реформації, що й визначило зміст ключових положень Аугсбурзького релігійного миру. Тому політичні, церковні, соціальні проблеми, що знаходили вияв у розвитку німецького суспільства до укладання Аугсбурзького мирного договору, доречно характеризувати в межах дослідницької парадигми конфесіоналізації.

Більш обґрунтованою виглядає позиція Х. Шиллінга, який датує початок оформлення нових конфесій 1525 р. – завершенням Селянської війни⁵⁰. Після 1525 р. зростає активність міських общин, які в умовах князівського тиску намагалися відстояти свої права, спираючись на ідеї євангелізму. Тому із завершенням Селянської війни не завершується Реформація як народний рух. Водночас перемога у Селянській війні дала змогу німецьким князям активізувати боротьбу за досягнення власних політичних інтересів. До того вона стримувалася усвідомленням небезпеки з боку повсталих селян, внаслідок чого виступи повстанців активно придушували як князі – прибічники католицизму, так і князі – союзники Лютера.

Reformation – Konfessionalisierung / G. Seebaß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2006. – S. 231–276; Kohler A. Von der Reformation zum Westfälischen Frieden / A. Kohler. – München: Oldenbourg, 2011. – S. 130–136.

⁴⁷ Holzem A. Christentum in Deutschland 1550–1850. Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung / A. Holzem. – Paderborn: Schöningh, 2015. – Bd. 1. – S. 8.

⁴⁸ Koch E. Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675) / E. Koch. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – S. 49.

⁴⁹ Heckel M. Deutschland im konfessionellen Zeitalter / M. Heckel. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1983. – S.

⁵⁰ Schilling H. Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648 / H. Schilling. – Berlin: Siedler Verlag, 1994. – S. 162.

Відповідно, ми не вважаємо за доцільне повною мірою розмежовувати Реформацію та конфесіоналізацію в Німеччині і розглядати другий процес як такий, що змінює перший у середині XVI ст. До того часу події євангелічного руху в німецьких землях уже набули виразного конфесійного забарвлення, що знайшло вияв як у релігійній сфері, так і в політичному, соціально-економічному, культурному житті 20–50-х рр. XVI ст. На нашу думку, відлік початку конфесійного будівництва в німецьких землях варто розпочинати не з 1555 р., коли було підписано Аугсбурзький релігійний мир і офіційно визнано існування лютеранства як окремої християнської конфесії, а саме із середини 20-х рр. XVI ст., коли почали закладатися догматичні основи євангелічного віросповідання і створюватися умови для його політичної легітимізації.

Не менш складним є визначення завершального рубежу конфесіоналізації. Найчастіше його пов'язують із завершенням Тридцятирічної війни й укладанням Вестфальського та Мюнстерського мирних договорів 1648 р.⁵¹. Визнаючи епохальне значення цих подій для подальшого розвитку не тільки Німеччини, але й усієї Європи Нового часу, водночас наголошуємо на тій обставині, що воєнні конфлікти першої половини XVII ст. розгортались між державами, у яких визначеність позицій правлячих режимів уже було забезпечено попереднім конфесійно-політичним будівництвом. І хоча протягом Тридцятирічної війни принцип «протестанти проти католиків» неодноразово порушувався (яскравим прикладом є підтримка, надана німецьким протестантським правителям з боку католицької Франції) відповідно до конкретних політичних інтересів можновладців, подібні випадки все ж якісно не змінювали конфесійну приналежність певної території.

Конфесійна ідентифікація для більшості євангелічних територій Німеччини виявилася пов'язаною з ухваленням «Книги згоди» (1580 р.) – комплексу віросповідних книг, що містили розгорнуту характеристику догматики та культу євангелізму, позначаючи завершення конституювання євангелічно-лютеранської конфесії як єдиної цілісної системи, її перехід на засади ортодоксії. Головні принципи зазначених книг за короткий час було визначено як пріоритети розвитку територіальної церковної і шкільної організації шляхом ухвалення євангелічних статутів відповідних територій Німеччини. Тому, на нашу думку, саме прийняття «Книги згоди» може вважатися ключовою подією, яка стала рубіжем між періодами лютеранської конфесіоналізації й ортодоксії.

Варто визначити, як згадані вище події лютеранської конфесіоналізації висвітлюються в історіографічному дискурсі кінця XX – початку XXI ст. в аспекті конфесійних перетворень у Саксонії доби раннього Нового часу. Серед праць, які позначили зростання уваги сучасних істориків до подій конфесійного будівництва в Саксонії як важливого компонента Реформації і конфесіоналізації в німецькому суспільстві, насамперед варто вказати на збірку «Сторіччя Реформації в Саксонії», видану у 1989 р. Нариси, що увійшли

⁵¹ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – С. 25.

до неї, охоплюють низку проблем, які доречно визначити як ключові характеристики лютеранської конфесіоналізації в саксонському регіоні. Так, К. Блашке зосереджує увагу на особливостях економічного, політичного і соціального ладу Саксонії напередодні Реформації, доходячи висновку щодо їх переплетення і вираження наявних суперечностей у сфері релігії⁵². Х. Юнгханс, розкриваючи перебіг подій Реформації у 1517–1539 рр., акцентує увагу на політиці курфюрстів Фрідріха Мудрого, Йоганна Стійкого і Йоганна Фрідріха Великодушного, кожен з яких здійснив помітний внесок як у розгортання реформаційного руху в Саксонії, так і у здійснення контролю світської влади над цим процесом⁵³. Г. Вартенберг розглядає наступний етап будівництва територіальної церковної організації Саксонії (1539–1559), характеризуючи як кризові явища у розвитку євангелічного руху (Шмалькальденська війна й Аугсбурзький інтерим), так і успіхи, досягнуті завдяки укладанню Аугсбурзького релігійного миру⁵⁴. Е. Кох звертається до перипетій розвитку євангелічної Церкви Саксонії у другій половині XVI ст., вивчаючи проблеми здійснення конфесіоналізації в регіоні за часів правління курфюрста Августа, пов'язані як із опором прибічників католицизму, так і з ідейними суперечностями між різними угрупованнями лютеран⁵⁵. Можна констатувати, що матеріали збірки «Сторіччя Реформації в Саксонії» заклали фундамент подальшого дослідження проблеми лютеранської конфесіоналізації в регіоні, позначивши низку малодосліджених аспектів та невирішених питань цього історичного явища. Авторами було введено в обіг низку історичних джерел, зміст яких розкриває особливості розвитку політики, церкви, освіти, мистецтва Саксонії раннього Нового часу.

Деякі важливі аспекти лютеранської конфесіоналізації в Саксонії висвітлені у працях, автори яких звертаються до біографії фундатора Реформації – Мартіна Лютера. У цьому зв'язку передусім варто назвати дослідження М. Брехта, Х. Юнгханса, Х. Шиллінга.

М. Брехт створює широку панораму Реформації, пов'язуючи характеристики діяльності Лютера на різних етапах його життя з розвитком реформаційного руху. Проблемно-хронологічний принцип дослідження дає змогу історику докладно висвітлити ключові явища різних періодів конфесіоналізації в Саксонії, до яких Лютер мав безпосереднє відношення, –розбудову територіальної євангелічної церковної організації⁵⁶, відносини реформатора з кур-

⁵² Blaschke K. *Wirtschaft, Gesellschaft und Politik vor der Reformation* / K. Blaschke // *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen*. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 32.

⁵³ Junghans H. *Die Ausbreitung der Reformation von 1517 bis 1539* / H. Junghans // *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen*. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 33.

⁵⁴ Wartenberg G. *Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559* / G. Wartenberg // *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen*. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 67–90.

⁵⁵ Koch E. *Ausbau, Gefährdung und Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601* / E. Koch // *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen*. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 195–223.

⁵⁶ Brecht M. *Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521–1532* / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 264–285.

фюршеською владою⁵⁷, регламентацію церковними органами контролю повсякденних питань життя місцевої громади⁵⁸.

Х. Юнгханс зосереджується на проблемі становлення Віттенберга як центру лютеранської Реформації. У зв'язку з цим дослідник звертається до актуальних питань конфесійних перетворень – діяльності Віттенберзького університету як центру Реформації, початку проповіді «чистого Євангелія», відносин Лютера з колегами та учнями⁵⁹.

Х. Шиллінг, характеризуючи особливості життя й діяльності Мартіна Лютера, звертає головну увагу на їх значущість у масштабі німецького та європейського суспільства епохи переходу від Середньовіччя до раннього Нового часу. Водночас дослідник робить низку важливих зауважень щодо закономірностей перетворення «партикулярної Реформації» в окремому регіоні (Саксонії) на універсальну реформу, що консолідувала різні території і міста Німеччини в єдине ціле⁶⁰. Зазначаючи, що реформатор неухильно дотримувався головної мети – християнізації суспільства за допомогою контролю і дисциплінування, Х. Шиллінг виявляє цю тенденцію і в проведенні візитацій євангелічних парафій Саксонії, у яких Лютер брав безпосередню участь, і в реформуванні шкільної організації і сімейних відносин у саксонському суспільстві, і в написанні «Малого Катехізису» та «Великого Катехізису». Закономірним постає авторський висновок, що церковна організація курфюрства Саксонського, багато в чому створена працями Лютера, може вважатися зразком для цілого ряду євангелічних церков в інших регіонах⁶¹. Тим самим дослідження Х. Шиллінга сприяє усвідомленню значущості внеска реформатора у формування як земельної державності Саксонії раннього Нового часу, так і фундаментальних основ конфесійної церкви і культури німецького суспільства Нового часу.

За своїм змістом праці М. Брехта, Х. Юнгханса, Х. Шиллінга далеко виходять за межі суто біографічних досліджень. Заслугою їх авторів є детальні характеристики тих сфер життя саксонського суспільства, до яких діяльність Лютера мала безпосереднє відношення.

У значній частині сучасних історичних праць головну увагу приділено характеристиці практичних аспектів лютеранської конфесіоналізації в Саксонії, насамперед – реформуванню церкви, шкіл та університетів. Зокрема, дослідження Х. Ядатца присвячене проведенню візитацій, які стали невід'ємним компонентом функціонування євангелічної церковної організації. Спираючись на широку джерельну базу, автор аналізує специфіку життєдіяльності сільських громад, визначає передумови запровадження візитацій до повсяк-

⁵⁷ Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. – S. 13–34.

⁵⁸ Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. – S. 248–263.

⁵⁹ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin: Koehler und Amelang, 1996. – 222 S.

⁶⁰ Schilling H. Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs / H. Schilling. – München: Beck, 2014. – S. 353–355.

⁶¹ Schilling H. Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs / H. Schilling. – München: Beck, 2014. – S. 442.

денної практики євангелічної Церкви, розглядає їх хід та наслідки для проповідників, кюстерів, учителів, представників влади та сільського населення Саксонії⁶². Крім того, Х. Ядатц присвятив спеціальну розвідку політиці герцога Георга Бородатого, спрямованій проти наростаючого євангелічного руху в герцогстві Саксонському, розкривши її головні напрями і визначивши причини, через які курс Георга зазнав поразки⁶³.

У центрі досліджень Т. Тепфера перебуває така важлива складова лютеранської конфесіоналізації XVI ст., як вища освіта. Її розвиток у саксонському регіоні дослідник розглядає, звертаючись до різних аспектів функціонування університетів Віттенберга і Лейпцига⁶⁴. Характерною особливістю праць Т. Тепфера є прагнення автора розглядати події у вищих школах Саксонії як невід'ємну складову «освітньо-культурного ландшафту» Німеччини, що значно розширює можливості дослідження.

Більш локальне, але не менш важливе питання лютеранської конфесіоналізації в Саксонії розглядає Г. Вальтер. Його стаття присвячена заснуванню Віттенберзького університету в аспекті освітньої політики ернестинської лінії династії Веттінів⁶⁵.

Традиційно велику увагу дослідники приділяють і політичному розвитку Саксонії. Останнім часом до їх поля зору все частіше потрапляють події другої половини XVI ст. – періоду, менш дослідженого порівняно з часами лютерівської Реформації. До успішних результатів дослідницьких пошуків у зазначеному напрямі варто віднести, зокрема, збірку «Саксонські курфюрсти протягом релігійного миру 1555–1618 рр.», видану у 2007 р. Її матеріали присвячені подіям лютеранської конфесіоналізації в Саксонії від укладання Аугсбурзького релігійного миру до початку Тридцятирічної війни. У полі зору авторів статей, які увійшли до збірки, перебуває низка важливих проблем конфесійної доби: зовнішньополітична діяльність саксонських курфюрстів⁶⁶, їх взаємини з імператорською владою⁶⁷, розвиток структур управління⁶⁸, від-

⁶² Jadatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – 380 S.

⁶³ Jadatz H. Sächsische Landesherrschaft contra Wittenberger Reformation. Die Kirchen- und Religionspolitik Herzog Georgs von Sachsen / H. Jadatz // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2010. – H. 4. – S. 121–132.

⁶⁴ Töpfer T. Landesherrschaft – fürstliche Autorität – korporative Universitätsverfassung. Die Anfänge der Universität Wittenberg 1502–1525 / T. Töpfer // Universitäten und Wissenschaften im mitteldeutschen Raum in der Frühen Neuzeit. – Stuttgart: Steiner, 2004. – S. 27–54; Töpfer T. Die Universitäten Leipzig und Wittenberg im Reformationsjahrhundert. Aspekte einer vergleichenden Universitätsgeschichte im territorialen Kontext / T. Töpfer // Universitätsgeschichte als Landesgeschichte. Die Universität Leipzig in ihren territorialgeschichtlichen Bezügen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 41–83; Töpfer T. Zwischen bildungskultureller Vorbildwirkung und politischer Legitimationsstiftung. Die Universität Wittenberg in der lutherischen Bildungslandschaft der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts / T. Töpfer // Konstruktion von Geschichte. Jubelrede – Predigt – protestantische Historiographie. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012. – S. 29–52.

⁶⁵ Walther H. G. Wittenberg – Die LEUCOREA im Rahmen der ernestinischen Universitätsgründungen / H. G. Walther // Reformation und Rationalität. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015. – S. 11–25.

⁶⁶ Olesen J. E. Die dänischen Beziehungen zu Kursachsen 1555–1618 / J. E. Olesen // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 33–50.

⁶⁷ Bruning J. Die kursächsische Reichspolitik zwischen Augsburger Religionsfrieden und Dreißigjährigem Krieg – nur reichspatriotisch und kaisertreu? / J. Bruning // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 81–94.

носини між представниками альбертинської та ернестинської ліній династії Веттінів⁶⁹, економічний курс правителів Саксонії⁷⁰, реформування церкви⁷¹, перетворення в освітній сфері⁷², ухвалення Саксонського євангелічного статуту 1580 р.⁷³.

Нові можливості дослідження політичних аспектів лютеранської конфесіоналізації забезпечує і біографічний жанр. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. створено низку праць, присвячених життю та діяльності правителів Саксонії раннього Нового часу. Зокрема, Р. Гросс, вивчаючи особливості історичного розвитку князівського дому Веттінів на різних етапах його правління в саксонських територіях, не оминає увагою період Реформації і конфесіоналізації. Висвітлюючи діяльність герцогів Георга і Генріха, курфюрстів Моріца й Августа, автор розкриває різні її аспекти – взаємини альбертинців з ернестинською лінією династії Веттінів, ставлення влади до реформаційного руху, участь у військово-політичних конфліктах (Шмалькальденська війна, «Князівська війна»), зусилля саксонських правителів щодо стабілізації внутрішнього становища підвладних територій⁷⁴. На жаль, дослідник оминає увагою період перебування при владі в курфюршестві Саксонському представників ернестинської лінії династії Веттінів.

В аспекті нашого дослідження особливо актуальним є зауваження Р. Гросса щодо внеску курфюрста Августа у розвиток курфюршества Саксонського як територіальної держави. Дослідник звертає увагу на різні аспекти цього процесу: розширення підконтрольних саксонському курфюрсту, стабілізація фінансової сфери, централізація політичного управління⁷⁵. Водночас зауважимо, що проблему вирішення внутрішніх конфесійних суперечностей між прибічниками різних ідейних течій лютеранства автор розглядає в загальних рисах, не приділяючи великої уваги конфесіоналізації як ключовому чиннику формування земельної державності Саксонії і відповідно не розглядаючи прагнення Августа припинити гострі конфлікти як складову його політики, типової для територіального правителя ранньоабсолютистського типу.

Постаті саксонського курфюрста Августа як активного провідника лютеранської конфесіоналізації в регіоні присвячено нарис Й. Брунінга. Безумо-

⁶⁸ Herrmann J. Die albertinischen Kurfürsten und ihre Räte im 16. Jh / J. Herrmann // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 239–262.

⁶⁹ Leppin V. Die ernestinischen Beziehungen zu Kursachsen – um das Erbe der Reformation / V. Leppin // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 67–80.

⁷⁰ Groß R. Das «Politische Testament» des Melchior von Osse 1555/56 und die kursächsische Wirtschaftspolitik / R. Groß // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 127–138.

⁷¹ Jadatz H. Der Ausbau der kursächsischen Landeskirche zwischen 1555 und 1557 / H. Jadatz // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 179–190.

⁷² Gößner A. Die kursächsische Universitätspolitik / A. Gößner // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 115–126.

⁷³ Junghans H. Die kursächsische Kirchen- und Schulordnung von 1580 – Instrument der “lutherischen” Konfessionalisierung? / H. Junghans // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 209–238.

⁷⁴ Groß R. Die Wettiner / R. Groß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2007. – 324 S.

⁷⁵ Groß R. Die Wettiner / R. Groß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2007. – S. 140–146.

вно, у межах порівняно невеликого за обсягом біографічного нарису навряд чи можна очікувати розгорнутої панорами конфесійно-політичного розвитку всього курфюршества Саксонського. Однак примітно, що дослідник виокремив деякі важливі характеристики, на які варто звернути увагу при подальшій розробці проблеми. Зокрема, Й. Брунінг характеризує час правління Августа (1553–1586) як «епоху балансування і компромісу», що було зумовлене прагненням саксонського курфюрста підтримувати мир в імперії, зберігаючи наявну розстановку політичних сил. Такий політичний курс сприяв піднесенню авторитету Августа серед протестантських князів, забезпечуючи зростання впливу династії Веттінів у Священній Римській імперії⁷⁶. Також дослідник звертає увагу на внесок Августа I Саксонського у розбудову євангелічної церковної організації, відносячи до ключових моментів становлення євангелічної церковної організації в Саксонії ініціативу курфюрста щодо розробки «Формули згоди» і «Книги згоди».

Дослідницькі підходи Р. Гросса та Й. Брунінга до вивчення особи Августа розвинено у збірнику «Курфюрст Август Саксонський. Пореформаційний «князь миру» між територією та імперією», надрукованому до 500-річного ювілею Реформації. Основу названого видання складають матеріали наукової конференції, що відбувалася в Торгау і Дрездені 9–11 липня 2015 р. Матеріали збірника структуровані за чотирма головними проблемами: Август як політик, який перебував між територією та імперією; вирішення Августом економічних, управлінських, церковних проблем розвитку Саксонії; репрезентація придворного життя; розвиток музичного мистецтва при дворі курфюрста. М. Рудерсдорф визначає Августа I як представника нового пореформаційного типу князя – правителя конфесійної держави як складової «старої імперії»⁷⁷. Ф. Гезе приділяє увагу відносинам саксонського курфюрста із правителями Бранденбурга, визначаючи їх важливість для зміцнення євангелічного угруповання у масштабах усієї Священної Римської імперії і водночас наголошуючи на конкуренції між правителями, зокрема – через взаємні територіальні претензії⁷⁸. О. Хейнеманн звертається до особливостей конфлікту між ернестинською та альбертинською лініями династії Веттінів, характеризуючи їх через призму генеалогічно-історіографічної традиції⁷⁹. К. Хейнкер вивчає взаємодію Августа із Таємною радою, наголошуючи на поєднанні в діяльності курфюрста двох способів управління – контролювання та делегування повно-

⁷⁶ Bruning J. August I (1553–1586) / J. Bruning // Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. – München: Beck, 2007. – S. 124.

⁷⁷ Rudersdorf M. Kurfürst August von Sachsen. Ein neuer nachreformatorischer Fürstentypus im Konfessionsstaat des Alten Reiches / M. Rudersdorf // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 8.

⁷⁸ Göse F. Die «Erbverbrüdeten». Zum brandenburgisch-kursächsischen Verhältnis zur Regierungszeit des Kurfürsten August / F. Göse // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 47.

⁷⁹ Heinemann O. Herrschaftslegitimation durch genealogisch-historiographische Arbeit unter Kurfürst August / O. Heinemann // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 76.

важень⁸⁰. М. Шатковскі аналізує зміст Конституції 1572 р., розглядаючи її прийняття як своєрідний компроміс між різними станами саксонського суспільства⁸¹. Х.-П. Хассе досліджує взаємини Августа із церковними діячами, доходячи висновку: церковна політика Саксонії за часів його правління являла собою мережу особистих контактів курфюрста з низкою теологів і священнослужителів (зокрема, із Якобом Андреа) як виконавцями функцій, важливих для координації відносин світської влади і церковного управління⁸².

Отже, останнім часом окремі сторони діяльності Августа I Саксонського набули більш докладного висвітлення в історіографії. Однак поглиблення вивчення головних напрямів його політичної діяльності (зокрема – визначення її конфесійного складника) зберігає актуальність.

Й. Херрманн також звертається до політичного розвитку курфюршества Саксонського, аналізуючи його особливості через призму діяльності Моріца – брата Августа і його попередника на курфюршеському престолі. Розгляд багатогранної діяльності Моріца дає підстави досліднику визначити його як «суперечливу особистість доби Реформації». Розумний, енергійний і водночас украй нерозбірливий у засобах політик, войовничий діяч (саме він став останнім німецьким правлячим князем, який загинув у битві), а разом з тим і далекоглядний майстер дипломатичних переговорів – таким постає Моріц Саксонський у зображенні Й. Херрманна⁸³.

Ф.-Л. Кролль в узагальнюючій праці «Історія Саксонії», намагаючись у межах дослідження охопити ключові події історії саксонського регіону від раннього середньовіччя до сьогодення, присвячує окремий розділ подіям Реформації і конфесіоналізації, акцентуючи увагу на їх головних наслідках для розвитку Саксонії за доби раннього Нового часу. Варто зазначити, що в центрі уваги Ф.-Л. Кролля перебувають насамперед події політичної історії Саксонії, які він прагне розглядати у контексті їх впливу на німецьку та європейську історію, тоді як події соціального й економічного життя регіону висвітлюються автором у загальних рисах⁸⁴.

У вітчизняній історіографії питання конфесійних перетворень у Німеччині (зокрема, у Саксонії) тривалий час не були об'єктом спеціальних досліджень. Зокрема, історики дореволюційної Росії приділяли головну увагу подіям Реформації до завершення Селянської війни. Такий підхід, зокрема,

⁸⁰ Heinker C. Kontrollieren oder Delegieren? Zur Interaktion Kurfürst Augusts mit seiner Geheimen Räten / C. Heinker // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorisches «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 108.

⁸¹ Schattkowsky M. Die sächsischen Konstitutionen von 1572. Ein Gesetzeswerk zwischen Bauernschutz und Herrschaftskompromis / M. Schattkowsky // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorisches «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 119.

⁸² Hasse H.-P. Lutherisches Konfessionsbewusstsein und Kirchenpolitik des Kurfürsten August von Sachsen // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorisches «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 169.

⁸³ Herrmann J. Moritz von Sachsen (1521–1553): Landes-, Reichs- und Friedensfürst / J. Herrmann. – Beucha-Markkleeberg: Sax-Verlag, 2013. – 272 S.

⁸⁴ Kroll F.-L. Geschichte Sachsens / F.-L. Kroll. – München: Beck, 2014. – 128 S.

характерний для узагальнюючих праць Т. Грановського і П. Кудрявцева з історії пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу⁸⁵.

У радянській історіографії Реформації головну увагу було зосереджено на подіях класової боротьби в німецькому суспільстві. Радянські дослідники, як і історики НДР, після дискусії другої половини 1950-х рр. щодо характеру Реформації визначали її як ранньобуржуазну революцію, завершенням якої стала поразка повстанських загонів у Селянській війні 1524–1525 рр.⁸⁶. Відповідно, зазначена подія в історії Німеччини оцінювалась ними як перемога реакційних сил, що призвели до закріплення князівського панування в німецькому суспільстві⁸⁷.

На межі ХХ–ХХІ ст. деякі аспекти конфесіоналізації знайшли відображення у загальних працях з історії Реформації російських та українських дослідників. Зокрема, Ю. Є. Івонін вважає конфесіоналізацію результатом як духовної теологічної динаміки, що позначала внутрішні структурні перетворення релігійного та культурного життя, так і реального історичного повороту у формуванні державності. У ранній Новий час Священна Римська імперія являла собою окрему власну систему держав, що робила залежною від себе форму й образ європейської системи⁸⁸. Важливе місце у державній системі Священної Римської імперії посідало курфюршество Саксонське.

У конфесійну епоху церква відігравала роль об'єднувача території або територіальної держави. Відповідно, за умов конфесіоналізації дискусії і конфлікти між правителями та підданими могли вирішуватися тільки на юридичному рівні. Конфесійно забарвлені соціальні конфлікти істотно відрізнялися від конфліктів у плюралістичних суспільствах, де існувала можливість компромісу, що позначало подальшу перспективу переходу від конфесіоналізації до громадянського суспільства⁸⁹.

⁸⁵ Грановский Т. Н. Лекции по истории средневековья / Т. Н. Грановский. – М.: Наука, 1987. – 430 с.; Кудрявцев П. Н. Лекции. Сочинения. Избранное / П. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1991. – 344 с.

⁸⁶ Чайковская О. Г. Вопрос о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии в советской историографии последних лет / О. Г. Чайковская // Вопросы истории. – 1956. – №12. – С. 129–142; Смирин М. М. О характере экономического подъема и революционного движения в Германии в эпоху Реформации / М. М. Смирин // Вопросы истории. – 1957. – №6. – С. 84–101; Эпштейн А. Д. К вопросу о Реформации и Крестьянской войне в Германии как первой раннебуржуазной революции / А. Д. Эпштейн // Вопросы истории. – 1957. – №8. – С. 118–141; Григорьян Ю. М. К вопросу об уровне экономики, о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии / Ю. М. Григорьян // Вопросы истории. – 1958. – №1. – С. 123–139; Мацек Й. К дискуссии о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии / Й. Мацек // Вопросы истории. – 1958. – №3. – С. 114–121; Стам С. М. Чем же в действительности была Реформация в Германии? / С. М. Стам // Вопросы истории. – 1958. – №4. – С. 100–113.

⁸⁷ Смирин М. М. Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война / М. М. Смирин. – 2-е изд. – М.: Изд. АН СССР, 1955. – 568 с.; Смирин М. М. Лютер и общественное движение в Германии в эпоху Реформации (к 450-летию немецкой Реформации) / М. М. Смирин // Вопросы научного атеизма. – М., 1968. – Вып. 5. – С. 109–136.

⁸⁸ Ивонин Ю. Е. Универсализм и территориализм. Старая империя и территориальные государства Германии в раннее Новое время. 1495–1806 / Ю. Е. Ивонин. – Т. 1. – М.: РКонсульт, 2004. – С. 34–36.

⁸⁹ Ивонин Ю. Е. Современная германская историография о концепции конфессионализации. Возможно ли применить эту концепцию к характеристике религиозно-политической жизни России XVI–XVIII веков? / Ю. Е. Ивонин // *Non prois causa*: сборник научных статей, посвященный 70-летию профессора Виктора Владимировича Сергеева. – СПб.: Нестор-История, 2016. – С. 268.

Сучасний російський дослідник А. Ю. Прокоп'єв присвятив низку праць вивченню проблем історії Німеччини другої половини XVI – першої половини XVII ст.⁹⁰. Визначаючи цей період як «епоху релігійного розколу», автор указує на «складну діалектику лютеранської конфесіоналізації», визначаючи дві взаємопов'язані сторони вкорінення євангелічної конфесії – консервативну (спрямованість на збереження вже наявних соціальних нормативів) та еволюційну (прискорення тенденцій, намічених до Реформації)⁹¹.

Видатний вітчизняний дослідник Ю. О. Голубкін (1941–2010) у ряді статей звернувся до подій початкового етапу конфесійних перетворень у Німеччині, розглядаючи їх через призму реформаційної діяльності Мартіна Лютера. Зокрема, об'єктом уваги дослідника стали участь Лютера у перших візитаціях у Саксонії, його внесок у реформування порядку богослужіння, створення духовних пісень⁹². Значущим для розуміння історичної ситуації в німецькому суспільстві конфесійної доби є також історико-біографічний нарис, вміщений у збірці перекладів лютерівських творів. У цій роботі Ю. О. Голубкін робить важливий висновок щодо використання після завершення Селянської війни територіальними князями вчення реформатора для секуляризації церковного майна, створення очолюваної ними церковної організації, переслідування еретиків та інакомислячих, боротьби з імператором⁹³.

Відомий сучасний історик В. О. Дятлов у своїх працях розкриває специфіку духовної атмосфери Реформації, що змінила ставлення людини до сві-

⁹⁰ Прокопьев А. Ю. Открытие социального? Княжеская элита конфессиональной эпохи в современной немецкой историографии / А. Ю. Прокопьев // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. – СПб., 2005. – Вып. 6. – С. 50–90; Прокопьев А. Ю. Габсбурги и Веттины в век религиозного раскола / А. Ю. Прокопьев // Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время: Сборник материалов международной научной конференции: в 2 ч. – Ч. 1. – М.: Наука, 2011. – С. 121–145; Прокопьев А. Ю. Сакральная миссия границы: Вюртемберг в конфессиональную эпоху / А. Ю. Прокопьев // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. – СПб., 2012. – Вып. 9. – С. 107–129; Прокопьев А. Ю. Династия и репутация: имперские князья в кризисах раннего Нового времени / А. Ю. Прокопьев // К 400-летию Дома Романовых. Монархии и династии в истории Европы и России: Сборник материалов международной научной конференции: в 2 ч. – Ч. 1. – СПб.: Скифия-Принт, 2013. – С. 122–129; Прокопьев А. Ю. Как сохранить единство? О возможностях интеграции в век религиозного раскола / А. Ю. Прокопьев // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени. – Вып. 11. – СПб., 2014. – С. 7–41; Прокопьев А. Ю. Светская и духовная власть в ранней лютеранской ортодоксии: Поликарп Лейзер Старший (1552–1610) / А. Ю. Прокопьев // Религия. Власть. Общество. – СПб., 2016. – Вып. 5. – С. 199–236.

⁹¹ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – С. 120.

⁹² Голубкин Ю. А. После бури. (Что предопределило позицию Лютера в 1526–1529 гг.?) / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2000. – № 485: Історія. – Вип. 32. – С. 48–57; Голубкин Ю. А. Мартин Лютер и реформирование мессы / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – № 526: Історія. – Вип. 33. – С. 52–60; Голубкин Ю. А. Первые визитации в курфюршестве Саксонском / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34. – С. 64–72; Голубкін Ю. О. На шляху до суверенної територіальної євангелічної Церкви в курфюрстві Саксонському / Ю. О. Голубкін // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2004. – Вип. 27. – С. 9–12; Голубкин Ю. А. «Учить, радовать и приводить в движение сердца» («Застольные речи» Мартина Лютера) / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2007. – № 762: Історія. – Вип. 39. – С. 101–110; Голубкин Ю. А. Вклад Мартина Лютера в создание немецких духовных песен / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908: Історія. – Вип. 42. – С. 272–280.

⁹³ Голубкин Ю. А. Из любви к истине / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Время молчания прошло. – 2-е изд. – Х.: Око, 1994. – С. 328–329.

ту та до самої себе⁹⁴. Великою мірою такі зміни були зумовлені активізацією комунікаційних процесів у суспільстві раннього Нового часу, що визначили успіхи Реформації у боротьбі з її противниками⁹⁵. Характеризуючи події Реформації середини 20-х рр. XVI ст., учений звертає увагу на поширення в різних колах суспільства і серед поміркованих реформаторів ідеї встановлення і наведення порядку, приборкання масового руху⁹⁶. Дослідник зазначає, що Селянська війна дала поштовх процесу конфесіоналізації, чіткого оформлення різних віросповідань, визначення їх взаємин із владою. Зокрема, у відповідь на конфесіональну консолідацію старої віри зростають конфесійні угруповання на лівому фланзі Реформації⁹⁷.

П. М. Котляров у численних розвідках приділяє основну увагу вивченню життя видатного соратника Лютера – Філіпа Меланхтона⁹⁸. Дослідник визначає низку напрямів діяльності цього мислителя, який у роки релігійних перетворень постав як гуманістом, так і реформатором⁹⁹. Подібна специфіка світогляду виявила себе в освітніх, релігійних, соціально-політичних практиках Меланхтона, у яких він намагався синтезувати релігію, античну мудрість і новітні досягнення. Таке поєднання, на думку Меланхтона, було важливим засобом реформування освіти і церкви¹⁰⁰.

Відома дослідниця історії Ганзи Н. Г. Подаляк (1948–2010) не оминула увагою і ті сторони життя німецьких ганзейських міст, які були пов'язані з подіями Реформації. Зокрема, у своїй монографії вона приділила увагу соціа-

⁹⁴ Дятлов В. О. Реформація і проблема духовного відродження людини та суспільства / В. О. Дятлов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2004. – Вип. 27. – С. 3–8.

⁹⁵ Дятлов В. О. Проблеми символічної комунікації Середньовіччя і раннього Нового часу у сучасній західноєвропейській гуманітарній науці / В. О. Дятлов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2005. – Вип. 32. – С. 11–16; Дятлов В. О. Чого не знав герцог? Князівська влада і комунікативна культура Реформації / В. О. Дятлов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2006. – Вип. 34. – Серія: історичні науки. – № 4. – С. 55–59.

⁹⁶ Дятлов В. А. Ідея «порядка» в конфлікті влади і общества во время Реформации в Германии (1517–1555 гг.) / В. А. Дятлов // Средние века. – 2012. – Вип. 73. – №1–2. – С. 113–132.

⁹⁷ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 291.

⁹⁸ Котляров П. М. Державна реформа освіти: проект Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Бердянськ – Запоріжжя, 1998. – Вип. III. – С. 86–94; Котляров П. М. Філіп Меланхтон та його внесок у справу реформування медичної освіти в лютеранських університетах Німеччини / П. М. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2006. – Вип. 34. – С. 65–69; Котляров П. М. Філіп Меланхтон та астрологія: спроба наукового та теологічного обґрунтування астрологічної прогностики / П. М. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2009. – Вип. 73. – С. 28–34; Котляров П. Н. Гуманіст-теолог в політиці: представлення Філіппа Меланхтона о праве на вооруженное сопротивление / П. Н. Котляров // Культура, наука, образование: проблемы и перспективы: Материалы II Всероссийской научно-практической конференции (г. Нижневартовск, 8 февраля 2013 года). – Ч. I. История идей и история общества. Проблемы всеобщей истории. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2013. – С. 72–76; Котляров П. М. Рекомендаційні листи як засіб зміцнення *respublica literaria* (за листуванням Філіпа Меланхтона) / П. М. Котляров // Вісник Черкаського університету. – 2014. – №29 (322). – С. 15–19; Котляров П. Н. *Liberali eruditione* и аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете / П. Н. Котляров // Ученые записки Казанского университета. – Серия: Гуманитарные науки. – 2015. – Т. 157. – № 3. – С. 172–181.

⁹⁹ Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров. – Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 360 с.

¹⁰⁰ Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров. – Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 307.

льно-політичній боротьбі у Росточі та Любеці у 1520–1530-х рр.¹⁰¹. Варто зазначити, що зміст названих подій до певної міри визначався розгортанням лютеранської конфесіоналізації у саксонському регіоні, ідейний вплив якої за посередництва різноманітних засобів масової комунікації виявив себе і в містах Північної Німеччини.

У монографії С. І. Лимана в річищі вивчення доробку медієвістів України XIX ст. приділено увагу й висвітленню ними історії Реформації в Німеччині. Дослідник, зокрема, докладно аналізує праці М. М. Луніна, у яких було підкреслено не тільки церковні й політичні, але й окремі соціальні і матеріальні чинники Реформації¹⁰², а також історичні нариси М. Н. Петрова, де було визначено напрями реформаційного руху в Німеччині та його основні результати¹⁰³.

Автор даної монографії звертається до вивчення конфесіоналізації, розглядаючи її як закономірне продовження Реформації. У статтях, присвячених лютеранській конфесіоналізації в Саксонії, предметом дослідження постають політичні, релігійні, освітні аспекти конфесійних перетворень доби раннього Нового часу¹⁰⁴.

¹⁰¹ Подаляк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть / Н. Г. Подаляк. – К.: Темпора, 2009. – С. 275–292.

¹⁰² Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первак половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х.: ХГАК, 2009. – С. 233.

¹⁰³ Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первак половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х.: ХГАК, 2009. – С. 239.

¹⁰⁴ Каріков С. А. Реформаторська діяльність Йоганна Бугенхагена (20-50-і рр. XVI ст.) / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – 2008. – Вип. 11. – С. 32–39; Каріков С. А. Конфесіоналізація в Німеччині XVI ст.: зміст та основні проблеми / С. А. Каріков // Древности. 2009. – Х., 2009. – Вып. 8. – С. 179–184; Каріков С. А. Євангелічний рух і утвердження Реформації в Померанії / С. А. Каріков // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2009. – № 852. Історія. – Вип. 41. – С. 54–64; Каріков С. А. Наглядові заходи в організації євангелічної Церкви в німецьких землях у другій половині XVI ст. / С. А. Каріков // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2009. – Вип. 73. – С. 42–47; Каріков С. А. Образ Йоганна Бугенхагена в німецькій історіографії / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 329–335; Каріков С. А. Особливості лютеранської конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу / С. А. Каріков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – №3. – С. 196–201; Каріков С. А. Специфіка конфесіоналізації в євангеліческих територіях Германії раннього Нового часу / С. А. Каріков // Историк и его дело (Серия памяти профессора В. Е. Майера). – Ижевск, 2010. – Вып. 8. – С. 86–94; Каріков С. А. Зовнішньополітичний аспект конфесіоналізації у Священній Римській імперії в німецькій політичній публіцистиці другої половини XVI ст. / С. А. Каріков // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2010. – Вип. 16. – С. 285–289; Каріков С. А. Конфесійна боротьба в Німеччині у 1546–1555 рр.: політичний аспект / С. А. Каріков // Древности. 2010. – Х., 2010. – Вып. 9. – С. 85–93; Каріков С. А. Динаміка поширення лютеранства в німецьких землях у XVI ст. як складова конфесіоналізації / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 57–67; Каріков С. А. Генеральні візитації в курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст. / С. А. Каріков // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2011. – №965. Історія. – Вип. 43. – С. 51–58; Каріков С. А. Аугсбурзький релігійний мир як рубіжний пункт лютеранської конфесіоналізації в Німеччині / С. А. Каріков // Вісник ХНУ ім. Тараса Шевченка. – 2011. – Історія. – Вип. 106. – С. 25–27; Каріков С. А. Курфюрст Август I Саксонський: головні напрями політики / С. А. Каріков // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005. Історія. – Вип. 45. – С. 73–81; Каріков С. А. Зміни в територіальній системі освіти курфюршества Саксонського за часів конфесіоналізації / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – 2012. – Вип. 15. – С. 6–17; Каріков С. А. Политика лютеранской конфесіоналізації в Саксонії во второй половине XVI века / С. А. Каріков // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2013. – Вып. 2 (130). – С. 150–153; Каріков С. А. Конфесійно-політичний розвиток нижньосаксонських міст у 20–60-х рр. XVI ст. / С. А. Каріков // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087. Історія. – Вип. 47. – С. 59–69; Каріков С. А. Початок Реформації в герцогстві Саксонському / С. А. Каріков // Древности. 2013. – Х., 2013. – Вып. 12. – С. 104–110; Каріков С. А. Становлення конфесійно-політичних сою-

Таким чином, в історіографії лютеранської конфесіоналізації в Саксонії можна визначити декілька ключових проблем, що привертають головну увагу дослідників. До них належать події соціальної історії регіону, становлення територіальної євангелічної церковної організації, питання розвитку системи освіти, політична діяльність правителів Саксонії. Подальше дослідження зазначених проблем має допомогти науковцям схарактеризувати спільні з іншими німецькими територіями й особливі риси конфесійного будівництва в Саксонії, тим самим сприяючи визначенню місця цього регіону у загальному процесі лютеранської конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу.

1.2 Джерельна база

Нерозривно пов'язана з гострою боротьбою між прибічниками різних віросповідань, конфесіоналізація не може бути зведена лише до цієї боротьби, до суто релігійних питань. Її вивчення зумовлює необхідність пов'язати розгляд подій Реформації з подальшим розвитком німецького суспільства у другій половині XVI – на початку XVII ст. У межах нашої роботи дослідження лютеранської конфесіоналізації спрямоване на розкриття комплексу змін у політичному, соціально-економічному, ідеологічному, культурному житті Саксонії, спричинених подіями Реформації.

зів німецьких правителів у 20–30-х рр. XVI ст. / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – 2013. – Вип. 16. – С. 40–46; Каріков С. А. Створення віросповідних книг євангелічно-Лютеранської Церкви у конфесійну добу / С. А. Каріков // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1117: Історія. – Вип. 48. – С. 29–37; Каріков С. А. Предпосылки и последствия Шмалькальденской войны в творчестве виттенбергских реформаторов / С. А. Каріков // Вестник РГГУ. – М., 2014. – №13 (135). – Всеобщая история. – С. 103–110; Каріков С. А. Листування Йоганна Бугенхагена з євангелічними правителями як комплекс джерел з історії лютеранської конфесіоналізації / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – 2014. – Вип. 17. – С. 36–46; Каріков С. А. До проблеми ідейного змісту саксонських церковних статутів раннього Нового часу / С. А. Каріков // Міждисциплінарні гуманітарні студії. – К., 2014. – Серія: Історичні науки. – Вип. 1. – С. 22–27 [Електронне видання]. – Режим доступу : http://history.org.ua/JournALL/mgumstud/mgumstud_2014_1/3.pdf; Каріков С. А. Євангелічна Церква в Саксонії та Нижній Саксонії в конфесійну епоху / С. А. Каріков // Древности. 2014–2015. – X., 2015. – Вип. 13. – С. 85–91; Каріков С. А. Політична діяльність курфюрста Моріца Саксонського в 1547–1553 рр. у контексті лютеранської конфесіоналізації / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – 2015. – Вип. 18. – С. 52–61; Каріков С. А. Конфесійно-політичні перетворення в саксонських містах у 1521–1555 рр. / С. А. Каріков // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2015. – №2. – Ч. 2. – С. 3–6; Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація XVI ст. у Саксонії: основні тенденції сучасної історіографії / С. А. Каріков // Міждисциплінарні гуманітарні студії. – К., 2016. – Серія: Історичні науки. – Вип. 3. – С. 100–110 [Електронне видання]. – Режим доступу : http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21CO M=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=mgumstud_2017_3_7; Каріков С. А. Виттенберзький університет за часів конфесіоналізації: головні напрями діяльності (на прикладі теологічного факультету) / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – 2017. – Вип. 19. – С. 53–66; Каріков С. А. Аугсбурзький інтерим як поворотний пункт конфесійного розколу в Німеччині і його вплив на курфюршество Саксонське / С. А. Каріков // Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba – March # 12, 2017. – P. 210–213; Каріков С. А. Выступление немецких князей против политики Карла V в начале 1550-х гг. как составляющая лютеранской конфессионализации / С. А. Каріков // Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba. – April # 13, 2017. – P. 184–186; Каріков С. А. Саксонський євангелічний статут 1580 р. як складник лютеранської конфесіоналізації / С. А. Каріков // Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba. – September # 16, 2017. – P. 160–163; Каріков С. А. Основні напрями діяльності «другого покоління» лютеранських реформаторів / С. А. Каріков // Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chief M.A. Zhurba. – October # 17, 2017. – P. 211–214.

Складність і розмаїтість конфесійних трансформацій визначають необхідність залучення широкого комплексу джерел, що розкривають різні сторони конфесіоналізації. Класифікація джерел, на нашу думку, має допомогти визначенню ключових аспектів лютеранської конфесіоналізації в Саксонії – державно-політичного, релігійно-церковного, освітньо-культурного.

Серед джерел, використаних у дослідженні, ми виділяємо такі основні групи:

- акти рейхстагів;
- теологічні праці;
- полемічні твори;
- євангелічні церковні статути;
- звіти візитаторів;
- епістолярні джерела;
- історичні хроніки.

Акти рейхстагів, що належали до документів загальноімперського масштабу, маючи чинність на всій території Священної Римської імперії, є важливим типом джерел, що розкриває загальні історичні умови розгортання лютеранської конфесіоналізації, відображають позиції як імперської влади, так і станів німецького суспільства. Зокрема, противники Реформації при обґрунтуванні своїх позицій посилалися на постанову Вормського рейхстагу 1521 р., яка забороняла поширення вчення Лютера у всіх німецьких землях¹⁰⁵. Натомість прибічники євангелічного руху спиралися на рішення Першого Шпеевського рейхстагу 1526 р., що виголосивши право князів діяти у питаннях віри так, щоб «надалі дати звіт перед Богом і імператором»¹⁰⁶, фактично закріпила їх повноваження як «верховних єпископів» у своїх володіннях. Так само значущими в аспекті нашого дослідження є рішення Аугсбурзького рейхстагу 1555 р., якими було проголошено релігійний мир у межах Священної Римської імперії, що позначило початок нового етапу лютеранської конфесіоналізації¹⁰⁷.

Серед **теологічних праць** насамперед варто назвати віросповідні книги євангелічної церкви. До них належать: «Малий Катехізис» та «Великий Катехізис» Мартіна Лютера (обидві праці – 1529 р.), «Аугсбурзьке віросповідання» (1530 р.), «Апологія Аугсбурзького віросповідання» Філіпа Меланхтона (1530/31 рр.), «Шмалькальденські статті» Мартіна Лютера (1537 р.), «Про владу і верховенство папи» Філіпа Меланхтона (1537 р.), «Формула згоди», підготовлена групою лютеранських теологів (1577 р.). Зазначені твори були зібрані у «Книзі згоди» (1580 р.), ухвалення якої позначило конституювання лютеранської ортодоксії¹⁰⁸. Їх значущість для здійснення конфесіоналізації є незаперечною. У зв'язку з цим варто зазначити, що саме Саксонія стала прикладом і зразком реалізації принципів зазначених віросповідних книг.

¹⁰⁵ Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1962. – Bd. 2. – S. 643–659.

¹⁰⁶ Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. – München: Oldenbourg, 2011. – Bd. 5/6. – S. 191–581.

¹⁰⁷ Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. – München: Oldenbourg, 2009. – Bd. 20. – 3223 S.

¹⁰⁸ Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche / H. G. Pöhlmann [Bearb.]. – Gütersloh: Mohn, 1991. – 928 S.

Поряд із теологічними працями значну роль у визначенні характеристик конфесіоналізації відіграють **полемічні твори**. Виявляючи внутрішні та зовнішні суперечності, що мали бути подолані для подальшого розвитку євангелічного віровчення, зазначені твори представляють широке поле конфесійних дискусій раннього Нового часу. Зокрема, важливу роль у визначенні лютеранської догматики відіграв твір Мартіна Лютера «Про рабство волі»¹⁰⁹, який став відповіддю на трактат Еразма Роттердамського «Діатриба, або про свободу волі»¹¹⁰. Надалі у розгортання дискусії щодо свободи людської волі зробили вагомий внесок віттенберзькі реформатори «другого покоління», що засвідчує важливість зазначеної проблеми в загальному річищі лютеранської конфесіоналізації.

Важливе значення для вивчення різноманітних аспектів конфесіоналізації мають **євангелічні церковні статути**. Вони почали створюватися у 20-х рр. XVI ст. Перші євангелічні статути були прийняті в саксонських містах, де розпочалася Реформація. До них належали «Новий порядок міста Віттенберга» (1522) і «Статут спільної каси» Лейсніга (1523). З другої половини 20-х рр. XVI ст. розробка євангелічних статутів набуває поширення у зв'язку з активним формуванням євангелічної церковної організації Саксонії. євангелічні статути регламентували життя громади віруючих на певній території; у них були намічені шляхи скасування католицьких церковних інституцій та ієрархії, реформування догматики і культу, вирішення гострих соціально-економічних проблем. У тих випадках, коли положення певного статуту успішно втілювалися в життя, вони могли перейматися укладачами євангелічних статутів інших німецьких міст і територій.

Особливе місце серед євангелічних статутів посідає «Настанова візитаторів пасторам курфюршества Саксонського...» Філіпа Меланхтона, опублікована навесні 1528 р. У складанні цього документа брали участь і інші реформатори: Мартін Лютер (який написав до нього передмову), Йоганн Бугенхгена, Юстус Йонас. Розробляючи «Настанову візитаторів...», реформатори керувалися «Інструкцією для візитаторів», підготовленої за дорученням саксонського курфюрста Йоганна Постійного влітку 1527 р. Сформульовані Меланхтоном вимоги контролю діяльності священнослужителів були перейняті в більш пізніх статутах, що регламентували розвиток територіальної євангелічної церковної організації.

Аналізуючи зміст євангелічних статутів як історичних джерел, ми звертаємося до найбільш повного їх зібрання за редакцією Е. Зелінга, яке видавалося з 1902 р. до 80-х рр. XX ст. У першій і другій частинах першого тому зазначеного зібрання опубліковані церковні статути міст і територій Саксонії¹¹¹.

¹⁰⁹ Лютер М. О рабстве воли / М. Лютер; пер. с латин. Ю. М. Каган // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 290–545.

¹¹⁰ Эразм Роттердамский. Диатриба, или Рассуждение о свободе воли / Эразм Роттердамский; пер. с латин. Ю. М. Каган // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 218–289.

¹¹¹ Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – 746 S.; Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 2. – 614 S.

Крім того, у виданні Е. Зелінга вміщено вступні статті з історії Реформації в саксонських містах, а також ретельно оформлено довідковий апарат.

При вивченні євангелічних статутів варто враховувати, що вони мали характер інструкції, перераховуючи вимоги, які світська та церковна влада висувала до священнослужителів, учителів, бюргерів, селян. Однак не менш важливе значення в аспекті нашого дослідження має пошук відповіді на питання, наскільки зазначені вимоги втілювалися в повсякденне життя євангелічних общин. Тому матеріали статутів необхідно доповнювати інформацією, що міститься в інших типах джерел.

Простежити, як настанови діячів Реформації реалізовувалися на практиці, дають змогу **звіти візитаторів**. З утвердженням євангелічної церковної організації Саксонії у середині 20-х рр. ст. реформатори розпочали регулярно проводити візитації парафій. Виявлені недоліки і рекомендації щодо їх усунення складають основний зміст їх звітів. Зазначені джерела допомагають зробити висновки щодо труднощів формування євангелічної церковної організації і засобів їх подолання. Тому звіти візитаторів про перевірки євангелічних парафій є своєрідним доповненням і продовженням євангелічних церковних статутів. Якщо статuti регламентували розвиток євангелічної церковної організації, позначаючи ідеали реформаторів як загальну мету конфесійних перетворень, то звіти візитаторів відображали реальний стан справ у євангелічних общинах, відображаючи низку проблем практичного життя в містах та селах Саксонії.

Проведення візитацій потребувало розробки їх програми. Тому звіти візитаторів готувались за певною схемою, що полегшує їх використання як історичних джерел. Зазначені документи уже протягом перших перевірок саксонських парафій у другій половині 20-х – на початку 30-х рр. XVI ст. готувались візитаторами за певною схемою. Вона містила такі головні елементи: коротка характеристика проповідника та кюстера (дячка), опис церковного майна, регулярності відправи і змісту богослужіння, діяльності школи. Надалі візитаційні звіти розширювалися, охоплюючи вік, рівень освіти священнослужителів та вчителів, їх матеріальний стан. Акти другої половини XVI ст. значно докладніше характеризують засади функціонування і проблеми розвитку євангелічної церкви на місцях. Свідчення саксонських візитаторів другої половини XVI ст., порівняно з більш ранніми візитаційними актами, повніше розкривають особистість священнослужителів та шкільних учителів, оскільки в цих документах зазначено рівень освіти проповідників та дяків, їх матеріальний стан, родинні зв'язки, інколи – уподобання та інтереси.

Значущість **епістолярних джерел** для розуміння проблем конфесійного розвитку саксонських територій пояснюється тим, що реформатори були особливо зацікавлені в наданні гарантій підтримки євангелічному рухові з боку територіальної влади Саксонії. Після завершення Селянської війни 1524–1525 рр. можливість подальшого здійснення реформаційних перетворень визначалася насамперед позицією місцевих князів і магістратів. Тому не дивно, що лідери Реформації в Саксонії вели активне листування з територіальними

правителями Німеччини, а згодом – і з представниками правлячих династій інших держав, тим самим здійснюючи важливий внесок у розгортання лютеранської конфесіоналізації.

До видатних постатей Реформації, завдяки діяльності яких лютеранська конфесіоналізація стала феноменом німецької, а згодом – і європейської історії, належить Йоганн Бугенхаген. Його внесок в утвердження евангелізму в німецьких землях та за їх межами важко як переоцінити, так і звести лише до одного певного напрямку. До історії лютеранства Бугенхаген увійшов як видатний організатор евангелічної Церкви та школи, проповідник, теолог, полеміст. Простежити багатогранний характер його участі в лютеранській конфесіоналізації дає змогу, зокрема, кореспонденція Бугенхагена.

Листування Йоганна Бугенхагена є комплексом джерел, систематизація яких насамперед є заслугою німецького дослідника О. Фогта. У другій половині XIX ст. він здійснив збір, упорядкування, підготовку до друку та видання листів реформатора і його адресатів. Згодом зібрання листів Бугенхагена було доповнене (завдяки наполегливим пошукам О. Фогта й О. Клемена) і перевидане. Це видання налічує 305 листів та інших наративних джерел (автографів, записів), написаних Бугенхагеном і його кореспондентами¹¹². Крім того, після публікації зазначеної збірки у наступні роки дослідниками було знайдено велику кількість листів – як самого Бугенхагена, так і адресованих йому (загалом ще близько 200)¹¹³.

На нашу думку, з урахуванням великого обсягу кореспонденції Йоганна Бугенхагена і широти її проблематики, є доцільним згрупувати листи віттенберзького реформатора у певні комплекси. Критерієм такого групування можуть бути визначені певна особа / орган влади, з якими реформатор здійснював листування. Відповідно, доцільно вести мову про політичне та релігійно-церковне листування Бугенхагена як про комплекси кореспонденції.

Кореспондентами Йоганна Бугенхагена у 20–50-х рр. XVI ст. були впливові діячі: король Данії Крістіан III, курфюрсти Саксонії Фрідріх Мудрий, Йоганн Стейкий та Йоганн Фрідріх Великодушний, герцог Альбрехт Пруський, герцоги Філіп і Барнім Померанські, ландграф Філіп Гессенський, князі Йоахім і Георг Анхальтські та ін. Активне листування віттенберзького реформатора з правителями різних евангелічних територій, на нашу думку, пояснюється як провідною роллю Віттенберга в поширенні лютеранства, так і участю самого Бугенхагена у цьому процесі. В одних випадках Бугенхаген виконує функцію радника, надаючи в листах пропозиції щодо особливостей здійснення Реформації в певному регіоні. В інших випадках листи реформатора стосуються його безпосередньої участі у подіях конфесійно-політичного життя, що мали місце у німецьких територіях та за їх межами.

¹¹² Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – XXI, 727 S.

¹¹³ Leder H.-G. Bugenhagen und König Christian III. von Dänemark – Anmerkungen zu ihrem Briefwechsel / H.-G. Leder // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Vom Reformator zum Reformer. – Frankfurt am Main: Lang, 2002. – S. 409.

Не менш важливими епістолярними джерелами з історії лютеранської конфесіоналізації є листи саксонських політичних діячів доби раннього Нового часу – як прибічників Реформації, так і її противників. Зокрема, цінні відомості щодо стосунків між євангелічними територіальними князями, а також між представниками світської влади і реформаторами містяться у листуванні Моріца Саксонського. У цьому комплексі джерел знаходять відображення різні сторони активної діяльності цього неоднозначного політичного діяча. Зокрема, у листах Моріца висвітлено низку питань, пов'язаних із його участю у Шмалькальденській війні на боці імператора, відносинами з віттенберзькими реформаторами, приєднанням до виступу територіальних князів проти Карла V¹¹⁴.

Цінним джерелом для вивчення історії лютеранської конфесіоналізації в Саксонії є й листи герцога Георга – непримиренного противника Реформації. Георг Саксонський у численних листах, інструкціях, розпорядженнях детально визначає заходи, які, на його думку, мали запобігти розгортанню євангелічного руху в герцогстві Саксонському та за його межами¹¹⁵.

Ряд важливих відомостей щодо розгортання лютеранської конфесіоналізації містять **історичні хроніки**. Їх автори приділили головну увагу подіям політичного і релігійно-церковного життя Німеччини доби Реформації, відобразивши ключові моменти її розвитку. Так, Маттеус Ратцебергер (1501–1559), який був другом і соратником Лютера, у своїй «Рукописній історії» залишив низку важливих характеристик подій пізньої Реформації. Як лейбмедик саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха, Ратцебергер був добре поінформований щодо подій придворного життя. Зокрема, він приділив увагу відносинам між лідерами Шмалькальденського союзу, перебігу Шмалькальденської війни, її наслідкам для саксонських територій¹¹⁶. Перебуваючи на ідейних позиціях гнезіолютеранства, Ратцебергер гостро висловлювався проти дій католицького угруповання, спрямованих на відновлення впливу Риму на німецькі землі (зокрема – на Саксонію).

Іншим автором, який представляє лютеранський напрям історіописання доби раннього Нового часу, є юрист Йоганн Слейдан. У відомому творі «Коментарії щодо стану релігії і держави за часів імператора Карла V» він звертається до характеристики релігійно-політичної ситуації в Німеччині за доби Реформації. Спираючись на важливі документальні матеріали (зокрема – ви-

¹¹⁴ Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen / E. Brandenburg [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1900. – Bd. 1. – XXIII, 761 S.; Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen / E. Brandenburg [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1904. – Bd. 2. – XI, 1063 S.; Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg [Hg.]. – Berlin: Akademie-Verlag, 1978. – Bd. 3. – 914 S.; Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg [Hg.]. – Berlin: Akademie-Verlag, 1992. – Bd. 4. – 1036 S.; Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg [Hg.]. – Berlin: Akademie-Verlag, 1998. – Bd. 5. – 959 S.; Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hg.]. – Berlin: Akademie-Verlag, 2006. – Bd. 6. – LIX, 1253 S.

¹¹⁵ Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsens / F. Geß [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1905. – Bd. 1. 1517–1524. – 848 S.; Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsens / F. Geß [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1917. – Bd. 2. 1525–1527. – 923 S.

¹¹⁶ Ratzeberger M. Die handschriftliche Geschichte Ratzeberger's über Luther und seine Zeit / M. Ratzeberger; C. G. Neudecker [Hg.]. – Jena: Mauke, 1850. – 284 S.

користовуючи архіви Шмалькальденського союзу), Слейдан створює широку панораму розвитку німецького суспільства за доби раннього Нового часу. Підтримуючи євангелічне віровчення, Слейдан водночас виявив у своєму творі таку важливу особливість творчого методу, як прагнення уникати пристрастних, однобічних оцінок подій Реформації, що спричинило критику його праці з боку деяких прибічників Лютера. В аспекті нашого дослідження становлять інтерес характеристики подій підготовки й укладання Аугсбурзького релігійного миру¹¹⁷.

Водночас певний внесок у висвітлення лютеранської конфесіоналізації на території Саксонії здійснили й автори, які перебували на протилежних ідейних позиціях. Так, священник із Хільдесхайма Йоганн Ольдекоп, який був учнем Лютера і в період ранньої Реформації підтримав його виступ проти індульгенцій, пізніше приєднався до боротьби проти поширення ідей євангелізму. У його «Хроніці», написаній як із використанням свідчень очевидців, так і на основі власних спостережень, відображено низку важливих подій реформаційного руху в Саксонії. Так, Ольдекоп детально характеризує ситуацію в саксонських землях після поразки протестантів під Мюльбергом і виголошення Віттенберзької капітуляції, що стала фактичним завершенням Шмалькальденської війни, а також зображує перебіг «Князівської війни», що призвела до відновлення позицій євангелічного угруповання в німецьких землях¹¹⁸.

На завершення варто зазначити основні особливості джерельної бази дослідження. Перш за все, до них належить яскраво виражена тенденційність низки джерел. Події Реформації в Саксонії найчастіше характеризувалися або її прибічниками, або її противниками. Неминучим наслідком цього постає суб'єктивізм в оцінці подій лютеранської конфесіоналізації. Найбільшою мірою він є помітним у наративних джерелах (листах та хроніках), але його вияви зустрічаємо і в євангелічних церковних статутах, що відображали посилення позицій територіальної влади. Ще одна особливість зазначених документів – їх фрагментарність: кожен тип джерел висвітлює окремий аспект лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. Це зумовлює потребу звернення до різних джерел, що в сукупності відображають головний зміст конфесійних перетворень.

Отже, джерельна база дослідження охоплює наративні, документальні, правові джерела. Їх комплексне використання дає змогу відтворити події лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. Загалом, джерельна база є достовірною і достатньою для вивчення поставлених у монографії питань.

¹¹⁷ Sleidanus J. Commentariorum de statu religionis et Reipublicae, Carolo V. Caesare / J. Sleidanus. – Frankfurt am Main: Th. Schonvvetter, 1610. – L. XXVI. – 805 S.

¹¹⁸ Oldecop J. Chronik des Johan Oldecop / J. Oldecop; K. Euling [Hg]. – Tübingen: Laupp, 1891. – 720 S.

РОЗДІЛ 2

САКСОНІЯ В КОНФЕСІЙНО-ПОЛІТИЧНІЙ БОРОТБІ СЕРЕДИНИ 20–80-Х РР. XVI СТ.

2.1 Передумови і причини конфесійно-політичних перетворень на території Саксонії. Піднесення курфюршества Саксонського як центру Реформації у 20–30-х рр. XVI ст.

Релігійний елемент відігравав досить складну роль в адміністративно-територіальному устрої і суспільно-політичному житті Священної Римської імперії. З одного боку, конфесійна єдність і єдність церковної організації в певні періоди сприяли досягненню «світської» політичної єдності. З другого боку, концепція імперії як центру християнського світу була однією з головних перешкод для її внутрішнього зміцнення: для підтримки покори (хоча б демонстративної) Італії та інших ненімецьких земель імператор регулярно потребував підтримки територіальних князів, в обмін на яку останні отримували все більші привілеї¹¹⁹. Відповідно, на межі Середньовіччя та раннього Нового часу роздробленість німецьких земель була провідною рисою суспільно-політичного становища.

Подібна ситуація була характерною і для саксонських територій, які з 1485 р. були розділені на дві частини між братами – курфюрстом Ернстом та герцогом Альбрехтом (т. зв. «Лейпцигський поділ»)¹²⁰. Альбертинська (молодша) династична лінія князівського дому Веттінів отримала у володіння більшу частину Східної Саксонії, а також округи Лейпцига й Пегау. Резиденцією місцевих правителів, які володіли титулом герцога, був Дрезден. Решта саксонських земель підпорядковувалася ернестинській (старшій) лінії Веттіньського дому, представники якої мали титул курфюрста. Місцем розташування курфюршеською резиденцією було визначено Віттенберг. За часів правління курфюрста Йоганна Стейкого центром його володінь стало місто Торгау¹²¹.

Розділ саксонських земель не означав припинення суперництва між двома братами та їх спадкоємцями – навпаки, воно періодично загострювалося. Головним предметом ворожнечі були взаємні територіальні претензії й титул курфюрста.

Тим не менш, незважаючи на внутрішні суперечності, на межі Середньовіччя і раннього Нового часу відбувалося зростання політичного значення династії Веттінів у Священній Римській імперії, що було зумовлене декількома чинниками. Зокрема, саксонські правителі володіли найбільшими гірничими розробками як Священної Римської імперії, так і всієї Європи «доколу-мбової епохи». За регальним правом, що належало їм, Веттіни щороку отри-

¹¹⁹ Лексин И. В. Территориальное устройство Германского королевства и Священной Римской империи / И. В. Лексин // Российский юридический журнал. – 2009. – №1. – С. 44.

¹²⁰ Blaschke K. Die Leipziger Teilung der wettinischen Länder 1485 / K. Blaschke // Sächsische Heimatblätter. – 1985. – Bd. 31. – S. 276–280; Groß R. Die Wettiner / R. Groß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2007. – S. 86.

¹²¹ Blaschke K. Wirtschaft, Gesellschaft und Politik vor der Reformation / K. Blaschke // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 25.

мували з саксонських копалень до чверті всього видобутого срібла, гірську десятину і монетний збір. Із 1492 р. відбулося злиття скарбниці курфюршества Саксонського з гірською скарбницею бергамту і розпочалося формування центральної скарбниці територіальної держави¹²². Поступово з центральної скарбниці курфюршества виділилася особиста скарбниця князя, а княжу раду залишили деякі службовці придворної адміністрації¹²³.

Фінансове посилення династії Веттінів доповнювалося початком політичної централізації саксонської держави. На відміну від більшості інших німецьких князівств, у Саксонії вже в останній третині XV ст. сформувалися постійні органи місцевого та центрального загальнотериторіального державного управління: амти і княжа рада (адміністративні), центральна казна (фінансові), верховний суд (судові). Зазначені органи управління були пов'язані між собою, більш того, мали в своєму складі спільних членів. Названі події посилювали владу саксонських правителів, створюючи передумови для подальшого зміцнення курфюршества Саксонського як однієї з ключових територій Священної Римської імперії.

На початку XVI ст. саксонський курфюрст Фрідріх Мудрий бере курс на подальше розширення територіальних володінь, одночасно турбуючись про зміцнення авторитету власної влади та відповідний рівень її представлення в суспільній свідомості. Зокрема, у Торгау і Віттенберзі було здійснено перестройку існуючих замків, які було перетворено на резиденції курфюрста¹²⁴.

Дослідники Реформації не можуть оминати увагою Віттенберг – місто, яке відіграло ключову роль у подіях євангелічного руху. Перетворення провінційного саксонського містечка на центр лютеранської конфесіоналізації в Саксонії та за її межами було зумовлене різноманітними чинниками – як культурними, так і політичними.

Визначаючи передумови майбутнього утвердження Віттенберга в якості центру Реформації, передусім варто назвати заснування університету. Від самого створення Віттенберзький університет зазнав помітного ідейного впливу «північного гуманізму». Т. Тепфер розглядає зазначений вплив як вагомий чинник для заснування вищої школи у 1502 р. саксонським курфюрстом Фрідріхом Мудрим, який дбав як про внутрішні потреби розвитку своїх володінь, так і про репрезентацію власного образу правителя в гуманістичному дусі¹²⁵.

¹²² Чиркин В. А. Государственные реформы Саксонии последней трети XV века: к вопросу о переходе к публично-правовому характеру государственной власти / В. А. Чиркин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2016. – Т. 26. Вып. 2. – Экономика и право. – С. 132.

¹²³ Таценко Т. Н. Укрепление территориальной власти и развитие централизованного государственного управления в курфюршестве Саксонском во второй половине XV – первой половине XVI в. / Т. Н. Таценко // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI–XVII вв. – Л.: Наука, 1990. – С. 116–117.

¹²⁴ Jadatz H. Sächsische Landesherrschaft contra Wittenberger Reformation. Die Kirchen- und Religionspolitik Herzog Georgs von Sachsen / H. Jadatz // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2010. – Н. 4. – S. 124.

¹²⁵ Töpfer T. Die Universitäten Leipzig und Wittenberg im Reformationsjahrhundert. Aspekte einer vergleichenden Universitätsgeschichte im territorialen Kontext / T. Töpfer // Universitätsgeschichte als Landesgeschichte. Die Universität Leipzig in ihren territorialgeschichtlichen Bezügen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 49–50.

Глибока побожність курфюрста Фрідріха Саксонського поєднувалась з активною церковною політикою. За допомогою династичних угод, воєн і політичних інтриг він намагався посилити вплив свого дому в церковних князівствах Німеччини. В. О. Дятлов звертає увагу на ту обставину, що напередодні Реформації Фрідріх Саксонський змушений був поступитися в цьому Гогенцоллернам та Йоахіму Бранденбурзькому, що, можливо, посилювало його опозиційні настрої. Саксонський курфюрст належав до тих німецьких територіальних князів, які прагнули до незалежності від Риму і папської ієрархії, до послаблення універсалістських претензій імператора Карла V¹²⁶.

За такої політичної ситуації виступ професора Віттенберзького університету Мартіна Лютера з «95 тезами» в 1517 р., що ознаменував зародження Реформації як ідейного руху проти панування Римсько-Католицької Церкви, сприяв ідейному обґрунтуванню подібної позиції німецьких територіальних правителів. Імовірно, саме тому Фрідріх Мудрий протягом 1517–1521 рр., не виступаючи відкрито проти прокатолицької політики імператора, водночас не перешкоджав поширенню ідей Лютера на території курфюршества Саксонського.

Після Вормського рейхстагу 1521 р. у німецькому суспільстві відбулася остаточна поляризація двох сил – евангелізму та католицизму. Із цього часу основними засобами поширення Реформації стали евангелічна проповідь і «летючі листки». Тим самим у реформаційному русі вперше в історії було продемонстровано силу, владу нових комунікаційних засобів і важелів впливу¹²⁷. Евангелічні проповіді і «летючі листки», які почали поширюватися в Саксонії, надалі стали важливими чинниками реформаційних перетворень в інших німецьких землях.

Отже, в першій половині 20-х рр. XVI ст. Реформація в Саксонії перетворюється з ідейного на масовий громадсько-політичний рух, що здобуває підтримку різних верств населення – бюргерства, міського плебсу, селянства, частини дворянства, патриціату, нижчого духовенства. Наявність серйозних соціальних суперечностей у відносинах між цими групами на деякий час відійшла на другий план в умовах консолідації антикатолицького табору, однак не могла повністю зникнути. За таких умов закономірним стало виникнення різних течій Реформації.

Подальше поширення евангелічного віровчення зумовило утвердження його ідей в якості політичного гасла, навколо якого або проти якого об'єдналися як різні групи правлячої верхівки Німеччини, так і представники середніх та нижчих верств суспільства. Зокрема, значна частина князів саксонського дому (герцоги Богіслав Померанський, Генріх Мекленбурзький, герцогиня Маргарита Брауншвейзько-Люнебурзька та її син Ернст) співчувала Лютеру і мала неабиякий інтерес до його вчення.

¹²⁶ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 258.

¹²⁷ Дятлов В. О. Чого не знав герцог? Князівська влада і комунікативна культура Реформації / В. О. Дятлов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2006. – Вип. 34. – Серія: історичні науки. – №4. – С. 57.

Найбільш послідовними захисниками Лютера постали брат курфюрста Саксонського герцог Йоганн та його син Фрідріх. Виважена політика представників цього князівського угруповання, їх посилення на свій нейтралітет у теологічних дискусіях сприяли розгортанню реформаційного руху «знизу», перетворенню його на важливий чинник політичного розвитку¹²⁸. Саме це, на нашу думку, позначило початок лютеранської конфесіоналізації, ключовим центром якої з 20-х рр. XVI ст. стало курфюршество Саксонське.

Уже в першій половині 20-х рр. XVI ст. виявляє себе розкол християнської церковної організації, який дослідники характеризують як визначальну рису конфесіоналізації¹²⁹. Відображенням цього стала вимога імперських станів щодо скликання німецького національного собору для вирішення церковних проблем, висунута в 1524 р.¹³⁰. Її відкинення імператором Карлом V варто розглядати як вияв прагнення владних кіл Священної Римської імперії силоміць зберегти церковну єдність. Однак із поширенням євангелічних ідей серед широких верств німецького суспільства політика заборон ставала все менш ефективною.

Після тривалих невдалих зусиль відстояти свою позицію на рейхстагах 1522–1524 рр. і силоміць придушити реформаційний рух католицькі князі спробували об'єднати свої зусилля шляхом створення контрреформаційного союзу. На конвенті в Регенсбурзі 26 червня – 5 липня 1524 р. ерцгерцог Фердинанд, герцог Георг Саксонський, архієпископ Зальцбургський та інші правителі досягли рішення про узгоджені заходи проти Реформації. До таких були віднесені неухильне дотримання положень Вормського едикту, впровадження цензури на релігійні видання, заборона студентам своїх земель відвідувати Віттенберзький університет¹³¹.

Унаслідок завершення Селянської війни 1524–1525 рр. і розгрому прибічників Томаса Мюнцера було серйозно послаблено радикальні течії Реформації в Німеччині. Водночас дещо посилилися позиції поміркованого бюргерства, а найбільшою мірою – територіальних князівських угруповань. Територіальні правителі, усунувши загрозу своїй владі з боку повсталого селянства, змогли вдатися до нових заходів, пов'язаних із посиленням власного впливу в соціально-політичних відносинах.

Такій активності представників територіальної влади сприяла зовнішньополітична ситуація, в якій перебувала Священна Римська імперія у 20-х рр. XVI ст. Італійські війни, які вів імператор Карл V, зумовили його тривалу відсутність у Німеччині (з 1521 до 1530 рр.). Протягом цього часу виконувати роль центрального органу влади намагалося «Імператорське імперське управ-

¹²⁸ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 258.

¹²⁹ Zeeden E. W. Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden // Historische Zeitschrift. – 1958. – №185. – S. 265.

¹³⁰ Mirow J. Geschichte des Deutschen Volkes. Von den Anfängen bis zur Gegenwart / J. Mirow. – Gernsbach: Katz, 2004. – Bd. 2. Bürger und Fürsten. – S. 348.

¹³¹ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 254.

ління», яке очолював спочатку пфальцграф Фрідріх, а згодом – брат імператора Фердинанд. Однак у діяльності цього органу знайшли вияв слабкості й недоліки, притаманні державному життю німецьких земель взагалі: невизначеність повноважень, недостатність виконавчої компетенції, абсентеїзм імперських чинів, які мали засідати в управлінні¹³².

За таких умов видається закономірним швидке зростання політичної активності територіальної влади. Як зазначає В. О. Дятлов, після поразки Селянської війни і спаду народного руху вирішального значення набула державна політика. Ранній антикатолицький рух сформулював нові вчення й доктрини, втілення в життя яких відбувалося у процесі конфесіоналізації, інституційного оформлення реформаційної програми. Відтепер територіальний поділ конфесій, лютеранської та католицької, залежав головним чином від сили політичних союзів і угруповань, від князівської політики¹³³.

Ю. Є. Івонін наголошує, що лише за допомогою сильної центральної або регіонально-територіальної влади, здатної мобілізувати всі ресурси країни чи території, був можливим захист національної й релігійної єдності, інтересів нації, держави, династії. Реформація відбулася завдяки архаїчній структурі імперії, де князь мав змогу визначати віру своїх підданих, і вона ж закріпила таку територіальну структуру¹³⁴.

Зміцнення територіальних держав супроводжувалося посиленням реформаційних течій і, відповідно, утвердженням альянсу між територіальними князями та реформованими церквами. Тому в Німеччині тенденція до зміцнення територіальних князівств і послаблення універсалізму набула характеру конфесійно-політичного конфлікту¹³⁵.

Після завершення Селянської війни, коли влада Німеччини змогли перешкодити проведенню Реформації «знизу», почалася консолідація євангелічного та католицького княжих угруповань. Вона знайшла вияв у створенні конфесійно-політичних союзів територіальних німецьких правителів. Значну роль у цьому процесі відіграли саксонські князі.

Зростання активності територіальної правлячої верхівки у середині 20-х рр. XVI ст. знайшло вияв у створенні перших конфесійно-політичних союзів німецьких правителів. Початок цьому процесу поклала зустріч католицьких князів, які 19 липня 1525 р. уклали договір у Дессау. Його підписали герцог Георг Саксонський, архієпископ Альбрехт Майнцький, курфюрст Бранденбурзький Іоахім I, князі Ерїх і Генріх Брауншвейзькі. Метою Дессау-

¹³² Чуянов А. Ф. Рейхстаг и император Священной Римской империи германской нации в первой половине XVI в. / А. Ф. Чуянов // Германская история эпохи Реформации: исследования и документы : Межвузовский сборник научных трудов. – Вологда: ВГПИ, издательство «Русь», 1993. – С. 14–15.

¹³³ Дятлов В. О. Радикальна Реформація і релігійно-конфесійний регіоналізм в Європі в XVI ст. / В. О. Дятлов // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2003. – Вип. 9. – С. 312.

¹³⁴ Ивонин Ю. Е. Религиозно-политические аспекты отношений между Священной Римской империей и территориальными государствами Германии в XVI–XVIII вв. / Ю. Е. Ивонин // Религия и политика в Европе XVI–XX вв. – Смоленск: СГПУ, 1998. – С. 13–14.

¹³⁵ Ивонин Ю. Е. Религиозно-политические аспекты отношений между Священной Римской империей и территориальными государствами Германии в XVI–XVIII вв. / Ю. Е. Ивонин // Религия и политика в Европе XVI–XX вв. – Смоленск: СГПУ, 1998. – С. 13.

ського союзу проголошувалося викорінення «лютерівської єреси» як джерела заколоту¹³⁶.

У відповідь на цю акцію прокатолицьки налаштованих можновладців євангелічні князі створили власний союз. Ініціативу політичної підтримки Реформації на зовнішньому та внутрішньому рівнях виявив Йоганн Стейкий, який у 1525 р. після смерті Фрідріха Мудрого успадкував титул саксонського курфюрста¹³⁷. Переговори між Йоганном Стейким і гессенським ландграфом Філіпом, які було розпочато в листопаді 1525 р., завершилися угодою, укладеною в Готі в лютому 1526 р.

Ратифікація угоди щодо створення євангелічного союзу відбулася в Торгау 2 травня 1526 р.¹³⁸. Імовірно, у зв'язку з підготовкою до укладання альянсу протестантських правителів під егідою саксонського курфюрста Йоганна до Торгау 29 квітня 1526 р. прибув Мартін Лютер. Створення Гота-Торгауського союзу мало стати умовою забезпечення компромісного рішення і політики віротерпимості на майбутньому Першому Шпеєрському рейхстазі¹³⁹. 12 червня 1526 р. до союзу приєдналися герцог Ернст Люнебурзький, герцог Філіп Грубенхагенський, герцог Генріх Мекленбурзький, князі Ангальтські і графи Мансфельдські. У вересні 1526 р. до Гота-Торгауського союзу долучився й герцог Альбрехт Пруський¹⁴⁰.

Створення перших релігійно-політичних союзів, яке передбачало можливість звернення кожного з учасників по допомогу до партнерів у разі збройного конфлікту, що зачіпав його інтереси, може бути визначене як початок конфесійного протистояння в середовищі правлячої верхівки німецького суспільства. Поляризація сил за конфесійною ознакою засвідчила, що німецькі можновладці в середині 20-х рр. XVI ст. почали розглядати Реформацію як важливий складник суспільно-політичного життя, оцінюючи її згідно зі своїми переконаннями. Для католицьких князів вона поставала чинником дестабілізації, тоді як прибічники євангелізму (на той час досить нечисленні) убачали в реформаційному русі перспективний засіб впливу на існуючу систему державного управління відповідно до своїх інтересів. Саме це, на нашу думку, стало початковим кроком лютеранської конфесіоналізації. Важливе місце у цьому процесі від самого початку належало правителям курфюршества Саксонського, які тим самим продовжували політичний курс, що раніше знайшов вияв у підтримці, наданій Мартину Лютеру з боку курфюрста Фрідріха Мудрого.

Позиція саксонського курфюрста вплинула на дії його партнерів за Гота-Торгауським союзом. У 1526 р. ландграф Філіп Гессенський здійснює Ре-

¹³⁶ Heussi K. *Kompendium der Kirchengeschichte* / K. Heussi. – Tübingen: Mohr, 1991. – S. 295.

¹³⁷ Hauschild W.-D. *Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte* / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 108.

¹³⁸ Brecht M. *Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521–1532* / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 341.

¹³⁹ Herzog J. *Vorreformativische Kirche und Reformation in Torgau* / J. Herzog. – Markkleeberg: Sax-Verlag, 2016. – S. 232–233.

¹⁴⁰ Steinmetz M. *Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden)* / M. Steinmetz. – Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. – S. 179.

формацію у своїх володіннях. При цьому учасники Хомберзького синоду, на якому було ухвалено запровадження євангелічного богослужіння в Гессені, відкинули ідею автономії общин у релігійних питаннях і підтримали саксонську модель регулювання світською владою церковного життя¹⁴¹.

Таким чином, із середини 20-х рр. XVI ст. територіальна влада Саксонії все активніше стала виявляти себе як суб'єкта євангелічного руху. Її представники не лише відгукувалися на дії нижчих та середніх верств суспільства (подібно до політики курфюрста Фрідріха Мудрого в період віттенберзьких виступів 1521–1522 рр.) або органів імперського правління, але й висували власні політичні цілі. Прагнення очолити реформаційні виступи або викорінити їх у власних володіннях розмежовувало територіальних правителів, водночас зумовлюючи політичну консолідацію євангелічного й католицького угруповань.

У цей час відбувалася швидка політизація реформаційного руху. К. цур Мюлен пов'язує початок цього явища із Другим Шпеєрським рейхстагом 1529 р., коли шестеро князів та представники чотирнадцяти імперських міст висловили протест проти відновлення дії Вормського едикту 1521 р. щодо заборони лютеранського вчення¹⁴². Однак, на нашу думку, витoki територіалізації у суспільно-політичному житті Священної Римської імперії стають помітними дещо раніше. Адже вже на Першому Шпеєрському рейхстазі 1526 р. князі здобули можливість у релігійних справах «діяти так, щоб надалі дати відповідь перед Богом та імператором»¹⁴³, тобто фактично на власний розсуд. На нашу думку, зазначена ситуація підтверджує висновок Е. Вольгаст про те, що наслідки Реформації значною мірою сприяли прискоренню розвитку і модернізації німецьких територіальних держав¹⁴⁴.

Постанова Першого Шпеєрського рейхстагу від 27 серпня 1526 р. призвела до фактичного скасування «Вормського едикта» і, таким чином, імперської опали над Мартіном Лютером і його послідовниками¹⁴⁵. Тим самим було створено сприятливі умови для розгортання лютеранської конфесіоналізації в німецьких територіях.

На межі 20–30-х рр. XVI ст. у німецькому суспільстві все більш помітними стали вияви територіалізації, яка визначалася прагненням князів необмежено панувати у своїх володіннях. Тому деякі дослідники визначають цей рубіж як початок «князівської Реформації» – нового етапу євангелічного руху, що змінює «общинну Реформацію»¹⁴⁶. Однак сутність концепту «князівської

¹⁴¹ Klueping H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Klueping. – Stuttgart : Ulmer, 1989. – S. 153.

¹⁴² Zur Mühlen K.-H. Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – T. 2. – S. 7.

¹⁴³ Reichstag von Speyer 1526 / R. A. Müller [Hg.] // *Deutsche Geschichte* in Quellen und Darstellung. – Stuttgart : Reclam, 2001. – Bd. 3. *Reformationszeit* 1495–1555. – S. 348.

¹⁴⁴ Wolgast E. Die Einführung der Reformation in den deutschen Territorien zwischen 1525/26 und 1568 / E. Wolgast // *Der »Unterricht der Visitatoren« und die Durchsetzung der Reformation in Kursachsen.* – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2017. – S. 12.

¹⁴⁵ Herzog J. Vorreformatoren Kirche und Reformation in Torgau / J. Herzog. – Markkleeberg: Sax-Verlag, 2016. – S. 233.

¹⁴⁶ Blickle P. Die Reformation im Reich / P. Blickle. – Stuttgart: Ulmer, 2000. – S. 186.

Реформації» визначається дослідниками через прагнення князів встановити контроль над усіма сферами суспільного життя, що звужує розуміння всієї складності і глибини суспільно-політичних перетворень конфесійної доби.

Варто враховувати, що визначення пізньої Реформації суто як «князівської» не повною мірою розкриває сутність цього історичного феномена, пов'язуючи його насамперед із діяльністю правителя конкретної території. Між тим у своїй політиці німецькі князі, прагнучи посилити свої позиції, спиралися на розгалужену систему управління, складовими якої були придворні, університетські, церковні структури. Відповідно, інтереси службовців, викладачів, священнослужителів відігравали певну роль у виборі князем конфесійно-політичного курсу певної німецької держави. На нашу думку, більш точно говорити про прагнення правителів до розширення і зміцнення засад територіальної системи управління, що знаходить вияв у територіалізації.

Процес територіалізації охоплював створення територіальної єдності й концентрацію всіх видів влади в руках князя, утвердження його суверенного права вирішувати питання війни та миру, поширення на всій території його права вищої юрисдикції¹⁴⁷. Реформація пришвидшила процес територіалізації і дала йому правове обґрунтування: цим можна пояснити зацікавленість низки територіальних князів у здійсненні євангелічних перетворень¹⁴⁸. Забезпечення економічного підґрунтя територіалізації стало можливим завдяки тому, що Реформація не тільки сприяла переходу шпиталів та богаділень під юрисдикцію міст, але й дала змогу здійснення повної секуляризації й комуналізації майна, землеволодінь, прибутків церков і монастирів¹⁴⁹.

Тому, на нашу думку, більш точно характеризувати період другої половини 20-х рр. XVI ст. як початок «одержавлення» Реформації, що визначило вектор лютеранської конфесіоналізації, спрямованої на дотримання балансу між церковною організацією та світською владою із закріпленням переважання останньої за допомогою зміцнення існуючих і створення нових структур управління. Яскравим прикладом подібної співпраці двох сил стало проведення лютеранської конфесіоналізації в саксонському регіоні. Отже, поширення Реформації в Саксонії з 20-х рр. XVI ст. поєднувалося з поглибленням її змісту – з ідейного руху вона перетворилася на вагомий чинник соціально-політичних перетворень.

¹⁴⁷ История Германии: учеб. пособие для студентов вузов : в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. – Т. 1. С древнейших времен до создания Германской империи. – С. 248.

¹⁴⁸ Blickle P. Die Reformation im Reich / P. Blickle. – Stuttgart: Ulmer, 2000. – S. 69.

¹⁴⁹ Дятлов В. А. Реформа городской благотворительности в Германии (1522–1524 гг.) / В. А. Дятлов // Германская история эпохи Реформации: исследования и документы : Межвузовский сборник научных трудов. – Вологда : ВГПИ, издательство «Русь», 1993. – С. 44.

2.2 Вплив Саксонії на початок лютеранської конфесіоналізації в територіях Німеччини

Розгортання Реформації в Саксонії мало помітний вплив на інші території, що входили до складу Священної Римської імперії. Євангелічний рух у 20-х рр. XVI ст. охопив не лише низку міст Північної і Центральної Німеччини (Брауншвейг, Хільдесхайм, Гамбург, Любек, Магдебург), де він розгорнувся завдяки масовій підтримці бюргерства, але поширився й у деяких церковних володіннях. Зокрема, гротмейстер Німецького ордену Альбрехт Бранденбурзький, порадившись з Лютером, запросив до Пруссії доктора Йоганна Бріссмана, який 27 вересня 1523 р. виголосив в соборі Кенігсберга першу євангелічну проповідь¹⁵⁰.

Поширення Реформації у Пруссії активізувалося завдяки підтримці єпископа Георга фон Поленца, пов'язаного з Альбрехтом дружніми стосунками. Вже наприкінці 1523 р. він розпочав регулярні євангелічні проповіді в Кенігсберзі, незважаючи на протидію католицької верхівки. У справу втрутився римський папа Климент VII, чий легат кардинал Кампеджіо у грудні 1524 р. привіз наказ про заборону Реформації в орденських землях¹⁵¹. Проте папська ворожість не зупинила поступу євангелічного руху у Пруссії.

Для запобігання подальшому втручання римської курії у місцеве життя Мартін Лютер порадив Альбрехту Бранденбурзькому перетворити територію ордену на світське герцогство¹⁵². Після цього у 1525 р. Альбрехт прийняв лютеранство. 10 грудня 1525 р. було затверджено «Статті про церемонії», які офіційно дозволяли здійснювати на території герцогства Пруського євангелічне богослужіння¹⁵³. Таким чином, Пруссія стала євангелічною територією. Вона може бути визначена як приклад «ранньої територіалізації», оскільки вирішальну роль в утвердженні Реформації тут відіграла саме територіальна влада.

В інших територіях Німеччини поширення Реформації виявилось значно тривалішим і складнішим. Зокрема, до німецьких регіонів, у яких конфесійно-політична ситуація в першій половині XVI ст. була найбільш складною, належали нижньосаксонські території. На межі Середньовіччя та раннього Нового часу вони були розділені на декілька володінь: князівства Люнебург, Вольфенбюттель, Каленберг-Геттінген, Грубенхаген. Як зауважує А. Ю. Прокоп'єв, часті династичні чвари й альянси представників династії Вельфів помножились в епоху Реформації на релігійне протистояння¹⁵⁴.

¹⁵⁰ Stupperich R. Die Vorbereitung der Reformation im Ordensland Preußen / R. Stupperich // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. – Ulm/Donau: Unser Weg, 1966. – S. 7.

¹⁵¹ Ibid. – S. 8.

¹⁵² Mau R. Evangelische Bewegung und frühe Reformation 1521 bis 1532 / R. Mau. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – S. 113.

¹⁵³ Artikel der Ceremonien und anderer Kirchen Ordnung // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. – Ulm / Donau: Unser Weg, 1966. – S. 118–129.

¹⁵⁴ Прокоп'єв А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокоп'єв. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – С. 226.

Із середини 20-х рр. XVI ст. правителі нижньосаксонських територій почали брати все більш активну участь в перетвореннях церковної організації. Г.-В. Крумвіде цілком обґрунтовано пов'язує їх спонукальні мотиви зі сподіваннями нижньосаксонських князів на здобуття права необмеженого управління церковними справами, а також на розпорядження церковним і монастирським майном¹⁵⁵. Разом з тим ситуація в регіоні ускладнювалася внаслідок територіальної близькості євангелічних центрів до володінь князів – прибічників католицизму (зокрема, до земель брауншвейзько-вольфенбюттельського герцога Генріха Молодшого). Наявність виступів окремих правителів нижньосаксонських земель проти євангелічного руху зумовлює надання диференційованої оцінки конфесійної політики Вельфів для кожної території Нижньої Саксонії.

Одним з перших нижньосаксонських територіальних правителів, які підтримали Реформацію, став брауншвейзько-люнебурзький герцог Ернст. Імовірно, певну роль у формуванні такого конфесійно-політичного курсу герцога відіграло як його походження (він був племінником саксонського курфюрста Фрідріха Мудрого), так і освіта, отримана в Віттенберзькому університеті¹⁵⁶. Уже з 20-х рр. XVI ст. Ернст починає підтримувати євангелічний рух у власних володіннях. Першим виявом такої позиції брауншвейзько-люнебурзького герцога можна вважати надання притулку євангелічному проповіднику Готтшалку Крузе (останній вимушений був залишити Брауншвейг внаслідок переслідувань з боку брауншвейзько-вольфенбюттельського герцога Генріха Молодшого і католицького духовенства). У 1524 р. Крузе за розпорядженням герцога Ернста обійняв посаду придворного проповідника в Целле, що сприяло швидкому поширенню реформаційних ідей у герцогстві Брауншвейзько-Люнебурзькому¹⁵⁷.

Після завершення Селянської війни герцог Ернст, як і його брат Отто, приєдналися до Гота-Торгауського союзу євангелічних князів, що було офіційно закріплено на зустрічі в Магдебурзі 12 червня 1526 р.¹⁵⁸. Тим самим у північно-західних землях Німеччини було створено своєрідний плацдарм для подальшого розгортання лютеранської конфесіоналізації.

Подібного конфесійно-політичного курсу в період пізньої Реформації дотримувався і правитель Грубенхагена Філіп I. Увійшовши у 1526 р. до Гота-Торгауського союзу, він, однак, деякий час не здійснював активних дій на підтримку євангелізму. Можливо, це пояснюється ворожістю до Реформації більш могутніх сусідів Філіпа I – каленберзько-геттінгенського герцога Еріха I і брауншвейзько-вольфенбюттельського герцога Генріха Молодшого. Тільки у 1538 р. у Грубенхагені був прийнятий перший євангелічний церковний статут¹⁵⁹.

¹⁵⁵ Krumwiede H.-W. Kirchengeschichte Niedersachsens / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995. – Bd. 1. – S. 124.

¹⁵⁶ Ibid. – S. 130.

¹⁵⁷ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 111.

¹⁵⁸ Wrede A. Ernst der Bekenner, Herzog von Braunschweig und Lüneburg / A. Wrede. – Halle: Niemeyer, 1888. – S. 38.

¹⁵⁹ Krumwiede H.-W. Kirchengeschichte Niedersachsens / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995. – Bd. 1. – S. 141.

Ще пізніше реформаційні перетворення почали здійснюватися у Каленберг-Геттінгені. Ініціатива їх проведення з боку світської влади виходила від герцогині Єлизавети, яка після смерті свого чоловіка Еріха I правила цією територією у 1540–1546 рр. – до повноліття сина.

На нашу думку, на приєднання більшості Вельфів до євангелічного угруповання вплинули позиції правителів Саксонії на рубежі 20–30-х рр. XVI ст., що, ставши своєрідною моделлю союзу територіальної влади з реформаторами, сприяли подальшому поширенню лютеранства в різних німецьких землях. Зокрема, у Південно-Західній Німеччині центром євангелічного руху став Нюрнберг. Значну роль у поширенні Реформації в цьому місті відіграли міський синдик Лазарус Шпенглер, який підтримував активне листування з Лютером, і проповідник Венцеслаус Лінк – відомий лютерівський соратник, який на початку 20-х рр. XVI ст. брав активну участь у поширенні Реформації в Саксонії. Хоча проти лютеранства й виступили деякі авторитетні мешканці Нюрнберга (зокрема, абатиса жіночого монастиря Св. Клари Карітас Піркгеймер)¹⁶⁰, більшість місцевих бюргерів підтримала євангелічний рух. Завдяки їх активності Нюрнберг перетворився на провідний центр Реформації у Франконії¹⁶¹. Аналогічну роль в Ельзасі відігравав Страсбург, де Реформація здобула підтримку впливового міського радника Йоганна Штурма, а у Вюртемберзі – Ульм, де на боці євангелізму активно виступив Бернгард Бессерер (він був одним з міських делегатів на Другому Шпеєрському рейхстазі)¹⁶². Саме зазначені три міста, разом із курфюршеством Саксонським і ландграфством Гессенським, виступили ініціаторами політичного об'єднання євангелічних територій.

Оформлення союзу євангелічних територій (курфюршества Саксонського, ландграфства Гессенського, герцогства Брауншвейзько-Люнебурзького, князівства Ангальтського, графства Мансфельдського) та імперських міст (Страсбурга, Ульма, Констанца, Ройтлінгена, Меммінгена, Ліндау, Бібераха, Ейзена, Любека, Магдебурга, Бремена) відбулося 27 лютого 1531 р. у місті Шмалькальден¹⁶³. Учасники союзу брали на себе зобов'язання захищати один одного у випадку зовнішньої загрози¹⁶⁴.

Утворення Шмалькальденського союзу може бути визначене як початок нового етапу територіалізації. Найбільш активними провідниками його політики серед євангелічних князів стали курфюрст Йоганн Фрідріх Саксонський та ландграф Філіп Гессенський¹⁶⁵. На нашу думку, це було зумовлено

¹⁶⁰ Widerstand gegen obrigkeitliche Reformen / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 317–318.

¹⁶¹ Moeller B. Luthers Stellung zur Reformation in deutschen Territorien und Städten / B. Moeller // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. – Bd. 1. – S. 575.

¹⁶² Fabian E. Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1529–1531/33 / E. Fabian. – Tübingen: Böhlke, 1956. – S. 27–28.

¹⁶³ Fabian E. Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1529–1531/33 / E. Fabian. – Tübingen: Böhlke, 1956. – S. 77–86.

¹⁶⁴ Der Schmalkaldische Bund / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 390–394.

¹⁶⁵ Mau R. Evangelische Bewegung und frühe Reformation 1521 bis 1532 / R. Mau. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – S. 230.

попереднім перебігом подій лютеранської конфесіоналізації: згадані правителі, уже досягнувши певних успіхів у її здійсненні наприкінці 20-х рр. XVI ст., тепер прагнули зміцнити свою політичну могутність. Для інших членів Шмалькальденського союзу (передусім – для міських магістратів) створення цієї організації позначало можливість проведення євангелічних перетворень у своїх територіях.

У 30-х рр. XVI ст. учасники Шмалькальденського союзу почали вести політику, спрямовану на зміцнення відносин між учасниками організації. Водночас лідери Шмалькальденського союзу шукали можливості розширення зовнішньої (як політичної, так і військової) підтримки. Зокрема, переговори між протестантськими князями й Англією було розпочато ще з 1531 р., під час розлучення англійського короля Генріха VIII із Катериною Арагонською. Подібний союз міг би стати могутньою протиположністю Габсбургам у масштабі всієї Європи. У грудні 1535 р. до Саксонії прибули представники англіканського духовенства Р. Бам, Е. Фокс та Н. Гайт. Після переговорів із курфюрстом Йоганном Фрідріхом у Веймарі вони вирушили на бундестаг у Шмалькальдені, де повідомили про бажання Генріха VIII запросити з Німеччини досвідчену людину для надання кваліфікованої допомоги англійській Реформації. Наслідком тривалих переговорів стало написання Меланхтоном навесні 1536 р. «Віттенберзьких статей», що мали сприяти вступу англійського монарха до Шмалькальденського союзу. Незважаючи на загальний компромісний тон цього документа, у ньому було відзначено наявність ідейних розходжень між лютеранами й англіканами (проблеми, пов'язані з месою, причастям під двома видами, celibатом, чернечою обітницею), що в підсумку вплинуло на відмову Генріха VIII ратифікувати «Віттенберзькі статті»¹⁶⁶.

Іншим напрямом міжнародної політики Шмалькальденського союзу стало звернення по допомогу до Данії. У 1538 р. між німецькими протестантами та данським королем було укладено угоду про взаємну підтримку¹⁶⁷.

Показово, що основну участь у діяльності Шмалькальденського союзу брали лідери князівської Реформації – курфюрст Йоганн Фрідріх Саксонський і ландграф Філіп Гессенський. На той час саме в їх володіннях лютеранство поширювалося найбільш динамічно. Саксонський курфюрст Йоганн Фрідріх, дотримуючись курсу територіалізації, знайшов порозуміння з Мартіном Лютером. Кожен партнер прагнув знайти підтримку іншого в тому, що здавалося для нього важливим, відповідно усвідомлюючи таку взаємозалежність¹⁶⁸.

На нашу думку, зміцнення Шмалькальденського союзу стало важливим чинником подальшого територіального поширення лютеранської конфесіоналізації. Зокрема, у 30-х рр. XVI ст. євангелічне віровчення утвердилось у гер-

¹⁶⁶ Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров. – Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 279–281.

¹⁶⁷ История Германии: учеб. пособие для студентов вузов: в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. – Т. 1. С древнейших времен до создания Германской империи. – С. 233.

¹⁶⁸ Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. – S. 264.

цогстві Померанському, у значній частині північнонімецьких територій, у Бранденбурзі. У кожному з цих регіонів поширення євангелізму мало певні особливості.

У Померанії перші спроби здійснення євангелічних перетворень мали місце ще на початку 20-х рр. XVI ст. Однак для закріплення результатів Реформації потрібно було остаточно визначити ставлення до неї герцогської влади. Це було важливо, оскільки значна частина населення Померанії виявляла ворожість до євангелічного руху. Зокрема, єпископ Еразм фон Мантойфель та його оточення зберігали вірність католицизму. Вони були пов'язані дружніми та родинними узами з місцевим дворянством, що значною мірою впливало на консерватизм цієї верстви в релігійних питаннях. Г. Зеєбасс розглядає дворянство як основну опозиційну силу запровадженню Реформації в Померанії¹⁶⁹. У деяких померанських містах католицизм знаходив підтримку і з боку магістратів. Нарешті, на прокатолицьких позиціях в цей час перебувала частина викладачів Грейфсвальдського університету на чолі з професором Віхманном Крузе, який одночасно був плебаном міської церкви св. Марії і попечителем собору св. Марії у Штеттіні. Завдяки його впливу в університеті посилювалися позиції ордену домініканців¹⁷⁰.

Після смерті герцога Георга в 1531 р. його брат Барнім IX зіткнувся з можливістю виникнення внутрішньополітичної кризи. Оскільки на цей час у померанських містах посилювалися позиції прибічників євангелізму, існувала імовірність продовження «бюргерської» Реформації і її демократизації, що могло спричинити конфлікт з католиками й послабити позиції герцогської влади.

Подібна перспектива виглядала цілком реальною з огляду на тогочасну суспільно-політичну ситуацію в Північній Німеччині. Т. С. Нікуліна вважає бюргерство рушійною силою конфесіоналізації в цьому регіоні у 30-х рр. XVI ст.¹⁷¹. Найбільш масштабним виявом активізації торгівельно-ремісничого населення північнонімецьких міст у цей час стала діяльність бургомистра Любека Юргена Вулленвевера, який під гаслом «Свобода для Євангелія» виступав за відновлення могутності Ганзи в Північній Європі і бажав здобути для свого міста роль центру цього союзу.

Хоча померанські міста за масштабами ремесла і торгівлі поступалися Любеку, вони являли собою значну силу: у Штральзунді налічувалося 15 тис. мешканців, у Грейфсвальді і Штеттіні – 6–7 тис.¹⁷². Ради цих міст (а також Штольпа, Кольберга, Трептова, Анклама), коли влітку 1534 р. розпочалася війна між Любеком і Данією, висловилися на підтримку Вулленвевера. Бур-

¹⁶⁹ Seebaß G. Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter – Reformation – Konfessionalisierung / G. Seebaß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2006. – S. 192.

¹⁷⁰ Leder H.-G. Bugenhagen und die “aurora doctrinarum”. Zum Studium Bugenhagens in Greifswald / H.-G. Leder // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. – S. 59.

¹⁷¹ Никулина Т. С. Становление евангелического Любека / Т. С. Никулина // Средневековый город. Межвузовский сборник научных трудов. – Саратов: Наука, 2011. – Вып. 21. – С. 136.

¹⁷² Buske N. Die Reformation im Herzogtum Pommern unter besonderer Berücksichtigung der Gebiete der späteren Generalsuperintendentur Greifswald / N. Buske // Leder H.-G., Buske N. Reform und Ordnung aus dem Wort. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1985. – S. 57.

гомістр Штральзунда, який виступив проти цього рішення, був відсторонений міською общиною від посади й узятий під домашній арешт¹⁷³. Такий курс міських рад суперечив політиці Барніма, орієнтованого на співпрацю з Данією (батько короля Крістіана III доводився йому свояком).

За таких умов померанські герцоги були зацікавлені в тому, щоб очолити євангелічний рух і скеровувати його у власних інтересах, запобігши можливому опору з боку католицьких прелатів, частини дворянства й міського патриціату. Запровадження Реформації стало важливою метою, яку підтримав і співправитель Барніма Філіп I (син Георга). Прийняти відповідну постанову мав ландтаг, рішення про скликання якого було ухвалене 24 серпня 1534 р.

Радник померанського герцога Філіпа Йобст фон Девіц запропонував доручити проведення Реформації в регіоні єпископу Еразму фон Мантойфелю¹⁷⁴. Чому така пропозиція була зроблена противнику євангелізму? На нашу думку, правителі Померанії сподівалися, що у випадку згоди авторитет людини, яка обіймала найвищу посаду в територіальній церковній організації, утримає прибічників католицизму від протидії новому ученню. Однак камінський єпископ відмовився від пропозиції, хоча й прийняв запрошення прибути на ландтаг у Трептові. Після цього огляд церков й укладання євангелічного статуту Померанії було вирішено доручити одному з найближчих соратників Лютера – віттенберзькому пастору Йоганну Бугенхагену, добре обізаному у загальній конфесійно-політичній ситуації в регіоні (він народився в померанському містечку Воллін, навчався у Грейфсвальдському університеті, а в 1504–1520 рр. був ректором школи та вікарієм монастиря у Трептові).

У листопаді 1534 р. Бугенхаген, який проводив візитацію в саксонському містечку Бельциг, отримав запрошення взяти участь у роботі ландтагу у Трептові. Зберігся лист реформатора до герцогів Барніма та Філіпа від 9 листопада 1534 р., у якому він, отримавши дозвіл курфюрста Саксонії, висловлює згоду взяти участь у перетвореннях церковного життя в Померанії¹⁷⁵.

Крім Бугенхагена, для участі в діяльності ландтагу були запрошені євангелічні проповідники із Штральзунда, Штеттіна, Грейфсвальда, Штатгарда та Штольпа. 7 грудня 1534 р. під час їх зустрічі з Бугенхагеном було обговорено основні положення майбутнього Померанського статуту, які слід було запропонувати на розгляд ландтагу. У цій зустрічі брали участь і герцогські радники, що мало гарантувати дотримання інтересів територіальних правителів¹⁷⁶. На засіданні Трептовського ландтагу 13–14 грудня 1534 р. представники померанського духовенства, дворянства та міст схвалили герцогське рішення щодо запровадження Реформації і доручили Йоганну Бугенхагену очолити її прове-

¹⁷³ Korell G. Jürgen Wullenwever. Sein social-politisches Wirken in Lübeck und der Kampf mit der erstarkenden Mächten Nordeuropas / G. Korell. – Weimar : Böhlau, 1980. – S. 74.

¹⁷⁴ Graebert K. Der Landtag zu Treptow an der Rega, Lucie (13. Dezember) 1534 (Ein Beitrag zur Geschichte der Kirchenreformation im Herzogtum Pommern) / K. Graebert. – Berlin: Friedrich-Wilhelms-Universität, 1900. – S. 10.

¹⁷⁵ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / O. Vogt [Hg.]. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 135.

¹⁷⁶ Buske N. Die Reformation im Herzogtum Pommern unter besonderer Berücksichtigung der Gebiete der späteren Generalsuperintendentatur Greifswald / N. Buske // Leder H.-G., Buske N. Reform und Ordnung aus dem Wort. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1985. – S. 112.

дення¹⁷⁷. Еразм фон Мантойфель, незадоволений проголошенням верховних прав герцогів на майно монастирів, залишив ландтаг. Можливо, його відсутність допомогла уникнути опору з боку прихильників католицизму.

Незважаючи на перешкоди, у 30-х – першій половині 40-х рр. XVI ст. поширення євангелізму в німецькому суспільстві тривало досить успішно. При характеристиці поширення лютеранства на увагу заслуговує його утвердження в регіонах, що перебували під безпосередньою владою курфюрстів – адже саме ці, найбільш могутні князі Священної Римської імперії вели активну політичну боротьбу, від перебігу якої значною мірою залежали успіхи та поразки лютеранської конфесіоналізації в загально німецькому масштабі. Крім Йоганна Фрідріха Саксонського, на боці лютеранства у цей час виступив курфюрст Бранденбурга Іоакім II (1535–1571). Однак у його володіннях, за влучною характеристикою В.-Д. Хаушільда, Реформація просувалася «середнім шляхом між Римом та Віттенбергом»: запровадження причащення за євангелічним зразком поєднувалося у Бранденбурзі зі збереженням багатьох католицьких церемоній і свят¹⁷⁸. Сам бранденбурзький курфюрст досить відверто зізнавався в листі до польського короля Сігізмунда I: «...надаю перевагу поміркованості і нічого не вчиняю проти католицької церкви»¹⁷⁹. Водночас Іоакім II активно здійснював секуляризацію, прагнучи посилити вплив територіальної влади на церковні справи. Важливим засобом такої політики стали візитації, які було розпочато після прийняття Бранденбурзького церковного статуту 1540 р.

Ф. Бецольд визначає добу 30-х – початку 40-х рр. XVI ст. як «блискучий період протестантизму в Німеччині», «час рішучого успіху Реформації». Саме утворення Шмалькальденського союзу, на думку дослідника, стало умовою такого успіху: якби протестанти не об'єдналися, то вони не змогли б навіть відстояти свого становища, не кажучи про подальші досягнення¹⁸⁰.

Разом із тим варто враховувати, що лідери Шмалькальденського союзу розходилися в оцінках цілей та напрямів його діяльності. Зокрема, на думку курфюрста Йоганна Фрідріха Саксонського, зазначена діяльність повинна була мати суто оборонний характер, що було відбито у статутах Шмалькальденського союзу 1541/1542 рр.¹⁸¹

Тим не менш, за короткий час військові сили Шмалькальденського союзу розгорнули активні бойові дії, об'єктом яких стало герцогство Брауншвейзько-Вольфенбюттельське. Перехід Шмалькальденського союзу від обо-

¹⁷⁷ Graebert K. Der Landtag zu Treptow an der Rega, Lucie (13. Dezember) 1534 (Ein Beitrag zur Geschichte der Kirchenreformation im Herzogtum Pommern) / K. Graebert. – Berlin: Friedrich-Wilhelms-Universität, 1900. – S. 27.

¹⁷⁸ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 132.

¹⁷⁹ Ивонин Ю. Е. Мориц Саксонский и загадки его политики / Ю. Е. Ивонин // Ивонин Ю. Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – С. 119.

¹⁸⁰ Бецольд Ф. фон. История Реформации : В 2 тт. / Ф. фон Бецольд. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. – Т. 2. – С. 139.

¹⁸¹ Schirmer U. Die ernestinischen Kurfürsten (1485–1547) / U. Schirmer // Die Herrscher Sachsens – Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. – München: Beck, 2007. – S. 73.

ронної до наступальної політики не був випадковим: він мав певну передісторію, пов'язану з попереднім історичним розвитком названого регіону.

До 1180 р. територія герцогства Брауншвейзько-Вольфенбюттельського входила до складу Саксонії. У 1180 р., після втрати герцогом Генріхом Левом більшості володінь внаслідок конфлікту з імператором Фрідріхом I Барбаросою, герцогство Саксонське розпалося на декілька нових утворень. До їх складу належало і герцогство Брауншвейзько-Вольфенбюттельське; резиденцією його правителів стало місто Вольфенбюттель. У наступні століття деякі великі міста (зокрема, Брауншвейг), формально продовжуючи перебувати у складі герцогства, поступово здобули фактичну незалежність від влади Брауншвейзько-Вольфенбюттельської династії; цьому також сприяло їх членство у Ганзі¹⁸².

На початку XVI ст. територія Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства входила до складу п'яти діоцезів: Майнцького, Падерборнського, Хільдесхаймського, Хальберштадтського, Мінденського¹⁸³. У містах – центрах цих володінь Римсько-Католицька Церква зберігала сильні позиції. Але в інших територіях герцогства влада правителів діоцезів – єпископів в часи пізнього середньовіччя помітно зменшилася. Зокрема, місто Брауншвейг ще у другій половині XIII ст. здобуло папський привілей щодо виведення міських парафіяльних і монастирських церков з-під єпископської юрисдикції¹⁸⁴.

Брауншвейзько-вольфенбюттельський герцог Генріх Молодший, на відміну від названих вище представників династії Вельфів, які висловили підтримку євангелічному віровченню, протягом усієї політичної діяльності постав послідовним противником Реформації і прихильником консервативного курсу. Зокрема, на початку 20-х рр. XVI ст. він домігся вигнання з Брауншвейга євангелічного проповідника Готтшалка Крузе. Після закінчення Селянської війни Генріх вступив до Дессауського союзу католицьких князів¹⁸⁵. Однак, незважаючи на це, найбільш розвинені в економічному та політичному відношенні міста герцогства, формально продовжуючи підкорятися владі герцога Генріха, поступово почали утверджувати принципи євангелізму в повсякденному житті.

Основним центром реформаційного руху в регіоні став Брауншвейг – великий центр, який мало поступався в самостійності імперським містам, а, крім того, був добре укріплений у військовому відношенні. Це сприяло запровадженню в місті Реформації і розробці євангелічного статуту видатним віттенберзьким реформатором Йоганном Бугенхагеном у 1528 р.

¹⁸² Krumwiede H.-W. Kirchengeschichte Niedersachsens / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995. – Bd. 1. – S. 123.

¹⁸³ Krumwiede H.-W. Kirchengeschichte Niedersachsens / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995. – Bd. 1. – S. 138.

¹⁸⁴ Patze H. Bürgertum und Frömmigkeit im mittelalterlichen Braunschweig / H. Patze // Braunschweigisches Jahrbuch. – 1977. – Bd. 58. – S. 13.

¹⁸⁵ Koldewey F. Heinz von Wolfenbüttel. Ein Zeitbild aus dem Jahrhundert der Reformation / F. Koldewey. – Halle: Verein für Reformationsgeschichte, 1883. – S. 4.

На межі 30–40-х рр. XVI ст. між герцогом Генріхом і Брауншвейгом наростає конфлікт, зумовлений поєднанням проблем релігійного та світського характеру. Зокрема, у листуванні швейцарського реформатора Йоахіма Вадіана згадано захоплення й арешт герцогом декількох мешканців Брауншвейга у травні 1540 р. Відповіддю на це стало ув'язнення міською владою Брауншвейга декількох підданих герцога¹⁸⁶.

Спроба Генріха Молодшого на початку 40-х рр. XVI ст. підпорядкувати своєму впливу Брауншвейг та інше нижньосаксонське місто Гослар, де євангелізм також набув масової підтримки, зумовила звернення цих міст по допомогу до Шмалькальденського союзу. За такої ситуації надання Брауншвейгу і Гослару гарантій військового захисту в релігійних конфліктах з боку Шмалькальденського союзу, затверджене на засіданні бундестагу, було використане для розробки конкретних умов подібної допомоги і затвердженню витрат на неї з боку Шмалькальденського союзу. Його керівники – ландграф Філіп Гессенський та курфюрст Йоганн Фрідріх Саксонський – очолили євангелічні війська під час походу. Збройні сили Шмалькальденського союзу зайняли територію герцогства Брауншвейзько-Вольфенбюттельського, а герцога Генріха Молодшого було взято в полон¹⁸⁷.

13 серпня 1542 р. переможці вступили до Вольфенбюттеля. Штатгальтером (вищим представником світської влади) на території герцогства курфюрст Йоганн Фрідріх призначив саксонського ландфогта Бернгарда фон Мілу¹⁸⁸. Після цього саксонський курфюрст звернувся до Йоганна Бугенхагена, який за декілька місяців до того повернувся до Віттенберга із Шлезвіг-Голштінії, з дорученням провести реформаційні перетворення у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві¹⁸⁹.

20 серпня 1542 р. у Брауншвейзі відбулися збори за участю керівництва Шмалькальденського союзу, а також представників місцевого рицарства та бюргерства. На них було ухвалене рішення про створення візитаційної комісії, яка мала працювати на території герцогства з метою запровадження Реформації. До її складу увійшли троє теологів (Йоганн Бугенхаген, Антоній Корвін, Мартін Герлиц) та четверо представників дворянства (Дітріх фон Таубенхайн, Генріх фон Штернберг, Георг фон Данненберг, Йоганн Хамштедт)¹⁹⁰. В інструкції було підкреслено необхідність термінового призначен-

¹⁸⁶ Demandt D. Die Auseinandersetzungen des Schmalkaldischen Bundes mit Herzog Heinrich dem Jüngeren von Braunschweig-Wolfenbüttel im Briefwechsel des St. Galler Reformators Vadian / D. Demandt // *Zwingliana*. – 1995. – Bd. XXII. – S. 49.

¹⁸⁷ Vogtherr T. Die Welfen. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart / T. Vogtherr. – München: Beck, 2014. – S. 46.

¹⁸⁸ Koldewey F. Die Reformation des Herzogtums Braunschweig-Wolfenbüttel unter dem Regimente des Schmalkaldischen Bundes 1542–1547 / F. Koldewey // *Zeitschrift historisches Verein für Niedersachsen*. – 1868. – S. 328.

¹⁸⁹ Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Leben und Wirken (1485–1558) / H.-G. Leder // *Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung*. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. – S. 33.

¹⁹⁰ Koch E. Das Schicksal von Bugenhagens Visitationswerk in Braunschweig–Wolfenbüttel im Lichte eines unveröffentlichten Briefes an Bugenhagen / E. Koch // *Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung*. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. – S. 168.

ня до всіх міст та сіл герцогства компетентних євангелічних пасторів, проповідників, дияконів та вчителів¹⁹¹.

На засіданні ландтагу, яке відбулося 27 серпня 1542 р., було офіційно ухвалене рішення щодо відмови від католицького обряду богослужіння та призначення до церков герцогства євангелічних проповідників¹⁹². Уже 1 вересня 1542 р. у Хільдесхаймі відбулася перша євангелічна проповідь, яку Йоганн Бугенхаген виголосив особисто. У листі до саксонського канцлера Георга Брюка, написаному наступного дня, реформатор повідомив, що вся міська община з великим натхненням підтримала виконання лютеранських духовних пісень німецькою мовою¹⁹³. Такий ентузіазм мешканців колишнього єпископського центру засвідчив, що католицька церковна влада вже була не в змозі стримати поширення Реформації. Наслідком цього стала підготовка Йоганном Бугенхагеном нових євангелічних статутів – Брауншвейзько-Вольфенбюттельського (1543 р.) та Хільдесхаймського (1544 р.)¹⁹⁴.

Отже, вже із середини 20-х рр. XVI ст. Реформація почала поширюватися за межами курфюршества Саксонського, виявом чого стало її запровадження у Пруссії. Після завершення Селянської війни напрям реформаційних перетворень у німецьких землях все більше визначався не реалізацією програм євангелічних громад, а інтересами територіальних володарів. Створений за їх ініціативи Шмалькальденський союз став важливим засобом проведення лютеранської конфесіоналізації у 30–40-х рр. XVI ст. Діяльність зазначеної організації консолідувала євангелічний рух і водночас сприяла переважанню в ньому князівського табору. Це забезпечило подальше розповсюдження реформаційного руху за межами курфюршества Саксонського. Насамперед завдяки впливу Шмалькальденського союзу з 30-х рр. XVI ст. лютеранська конфесіоналізація стала все більш активно розгортатися й в територіях Німеччини (Померанія, Нижня Саксонія, Бранденбург).

Активна діяльність Шмалькальденського союзу (у тому числі – застосування військової сили) сприяла поширенню лютеранства в тих регіонах, де раніше, згідно з умовами Нюрнберзького перемир'я 1532 р., пропаганда євангелічних ідей була заборонена. Крім того, вона вплинула і на продовження Реформації в саксонському регіоні.

2.3 Особливості конфесійно-політичного розвитку герцогства Саксонського у 20–30-х рр. XVI ст.

В епоху Реформації суперництво між двома лініями князівського дому Веттінів набуло релігійного забарвлення. Якщо ернестинська частина Саксонії стала центром реформаційного руху, то правителі альбертинських терито-

¹⁹¹ Visitations-Instruktionen im Herzogtum Wolfenbüttel 1542 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd 1. – S. 15.

¹⁹² Krumwiede H.-W. Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1967. – S. 190.

¹⁹³ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 239.

¹⁹⁴ Про їх зміст та значення див. п. 3.3.

рій тривалий час продовжували підтримувати католицьку церкву: у цих землях прокатолицьки були налаштовані як більшість дворянства, так і міський патриціат. Така ситуація, як зазначає Ю. Є. Івонін, була зумовлена тим, що для молодших нащадків дворянських родин церковна служба часто ставала головним засобом існування, оскільки земельні володіння, згідно з правом майорату, переходили до рук старших синів¹⁹⁵. У зв'язку з цим лютеранська конфесіоналізація в герцогстві Саксонському набула виразної специфіки.

Під час правління Георга Бородатого (1500–1539) церковна політика постала складовою будівництва земельної державності і мала на меті посилення впливу світської влади на церкву. У цьому саксонський герцог не був оригінальним: більшість німецьких земельних князів прагнули зосередити світську та церковну владу у своїх руках¹⁹⁶. Ще до Реформації герцог Георг став ініціатором реформи саксонських монастирів, яка передбачала зміцнення моральності ченців і впровадження більш суворих порядків¹⁹⁷.

За часів Реформації територіальна влада герцогства Саксонського докладала максимальних зусиль, щоб запобігти поширенню євангелізму у своїх володіннях. Головною причиною Реформації саксонський герцог, як і більшість прибічників католицизму, убачав у діяльності «єретика» Лютера та невеликого кола його прибічників. Відповідно, він докладав максимальних зусиль щодо відвернення лютерівської «єресі».

Рубежем, після якого саксонський герцог відкрито виявив рішучу ворожість до Реформації, став Лейпцизький диспут 1519 р., де Лютер, зокрема, виголосив, що в ученні Яна Гуса немає єретичного змісту. Такі думки були неприйнятними для Георга, прадід якого за материнською лінією зазнав переслідувань за підтримку ідей гуситів¹⁹⁸. Уже в листі до курфюрста Фрідріха Мудрого від 27 грудня 1519 р. герцог Георг настійливо проводить думку про те, що Лютер виголошує у своїх проповідях єретичні ідеї, наслідуючи гасла «богемських братів» і заперечуючи католицьке вчення. Останнє для Георга стало підставою запропонувати вигнання Лютера за межі Саксонії як «єресіарха»¹⁹⁹.

Надалі протягом двох десятиріч – до смерті в 1539 р. – церковна та релігійна політика Георга в альбертинській Саксонії була спрямована проти Лютера, проти євангелічних підданих, проти євангелічних князів та міст²⁰⁰.

¹⁹⁵ Івонин Ю. Е. Мориц Саксонский и загадки его политики / Ю. Е. Ивонин // Ивонин Ю. Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – С. 118.

¹⁹⁶ Дятлов В. О. Церковна політика герцога Георга Саксонського (1471–1539). Реформа проти Реформації / В. О. Дятлов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2014. – Вип. 123. – Серія: історичні науки. – С. 12.

¹⁹⁷ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 252.

¹⁹⁸ Jadatz H. Herrschaftswchsel als kirchenpolitische Zäsur. Das albertinisch-sächsische Herzogtum und die Wittenberger Reformation / H. Jadatz // Genealogisches Bewusstsein als Legitimation. Inter- und intragenerationelle Auseinandersetzungen sowie die Bedeutung von Verwandtschaft bei Amtswechseln. – Bamberg: University of Bamberg Press, 2009. – S. 217.

¹⁹⁹ Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen / F. Gess [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1905. – Bd. 1. 1517–1524. – S. 110–111.

²⁰⁰ Wartenberg G. Landesherrschaft und Reformation. Moritz von Sachsen und die albertinische Kirchenpolitik bis 1546 / G. Wartenberg. – Weimar–Gütersloh: Mohn, 1988. – S. 23–63.

Такий політичний курс саксонського герцога, як зазначає Х. Ядатц, насамперед визначався трьома чинниками:

- підтримкою лютеранства з боку курфюршества Саксонського та ландграфства Гессенського, наслідком чого стали їх партнерські відносини у Шмалькальденському союзі;
- визнанням євангелічного віросповідання герцогським братом Генріхом Доброчесним та його невісткою Єлизаветою;
- ранньою смертю синів герцога – Йоганна та Фрідріха, які не залишили власних нащадків²⁰¹.

Контрреформаційна діяльність саксонського герцога була широкомасштабною і розгалуженою. Вона охоплювала репресії проти учасників реформаційних заворушень, політичні переговори та дискусії із князями – покровителями Лютера, участь у створенні загального союзу контрреформаційних сил, активну позицію на імперському рівні, забезпечення релігійно-ідеологічного наступу проти нового вчення²⁰².

Як зазначає В. О. Дятлов, головну надію щодо придушення євангелічного руху герцог Георг покладав на адміністративні заходи, які реалізовували його канцелярія, двор і радники на місцях. Спираючись на рішення Вормського рейхстагу 1521 р., Георг намагався влаштувати інтелектуальну ізоляцію Віттенберга шляхом заборони друкувати твори Лютера та його послідовників²⁰³. Для широкого загалу відкритими були друковані циркуляри, де саксонський герцог прямо забороняв підданим слідувати новаціям. Уже 10 лютого 1522 р. від імені Георга було видане розпорядження, що передбачало кримінальну відповідальність для всіх послідовників лютерівського вчення на території герцогства Саксонського²⁰⁴. У зазначеному герцогському розпорядженні Лютера було схарактеризовано як автора ідей, що ведуть «християнський народ до небезпечних помилок», а його вчення визначалося як «нехристиянське»²⁰⁵.

Звертаючися з інструкцією до своїх представників на рейхстазі у Нюрнберзі наприкінці березня 1522 р., Георг зазначав, що прибічники Лютера щодня прибувають до герцогства і ведуть «нехристиянські проповіді», зустрічаючи серед підданих герцога «мало мужності» для боротьби проти цих ідей. Відповідно, саксонський герцог наголошував на необхідності «усіма силами» чинити опір поширенню лютерівського вчення. Зокрема, він пропонував як звернутися до саксонського курфюрста щодо припинення діяльності

²⁰¹ Jadatz H. Herrschaftswchsel als kirchenpolitische Zäsur. Das albertinisch-sächsische Herzogtum und die Wittenberger Reformation / H. Jadatz // Genealogisches Bewusstsein als Legitimation. Inter- und intragenerationelle Auseinandersetzungen sowie die Bedeutung von Verwandtschaft bei Amtswechseln. – Bamberg: University of Bamberg Press, 2009. – S. 217.

²⁰² Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 252–253.

²⁰³ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 253.

²⁰⁴ Groß R. Die Wettiner / R. Groß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2007. – S. 104.

²⁰⁵ Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen / F. Geß [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1905. – Bd. 1. 1517–1524. – S. 269.

Мартіна Лютера у Віттенберзі, так і домагатися заборони проповіді лютерівських ідей в усіх церквах Священної Римської імперії. Також пропонувалося вести переслідування всіх ченців, священників і мирян, які висловлюють підтримку цим ідеям²⁰⁶.

Подібні заходи і заклики герцога Георга, однак, швидко наразилися на протидію. Уже влітку 1522 р. у Лейпцизі відбулася євангелічна проповідь, виголошена магістром Стефаном Шенбахом у церкві св. Йоанна. Незважаючи на заборону, про що герцог Георг нагадав міській раді у розпорядженні від 19 вересня 1522 р., виступи прибічників Лютера не припинялися і надалі. Зокрема, всупереч заборонам, у 1523 р. у Лейпцигу почав вести євангелічну проповідь священник Себастьян Фрешель. Прибічники католицизму чинили опір його діям – так, 21 жовтня 1523 р. пробст Ульріх Пфістер розпорядився зачинити двері до церкви св. Йоанна, щоб Фрешель не зміг проповідувати. Однак бажання городян почути виступ виявилось настільки великим, що у дворі церкви просто неба було споруджено імпровізовану кафедру, з якої Фрешель і здійснив проповідь²⁰⁷.

Розгортання реформаційного руху вперше в історії засвідчило силу, владу нових комунікаційних засобів і важелів їх впливу на суспільство. Прихильники євангелізму активно використовували різноманітні канали комунікації (книгодрукування, листування, повсякденне приватне спілкування місцевих мешканців з паломниками, купцями, студентами), які не могли бути усунені традиційними методами заборони²⁰⁸. Тож заходи, ужиті герцогом Георгом, давали переважно зовнішній ефект: на певний час стримавши поширення євангелізму в регіоні, вони не могли викоринити підґрунтя для його утвердження в герцогстві Саксонському в майбутньому.

Політична ситуація на кордонах володінь герцога Георга також не сприяла зміцненню позицій католицизму: розташування герцогства Саксонського між євангелічними територіями ландграфства Гессенського і курфюршества Саксонського закономірно сприяло подальшій активізації реформаційних сил. До того ж, наслідком проведення візитацій з ініціативи саксонського курфюрста стала секуляризація монастирів, володіння яких були розташовані поміж володінь Георга Саксонського – тепер ці території перетворилися на своєрідні євангелічні «анклави»²⁰⁹.

Посилення антикатолицьких настроїв у герцогстві Саксонському було пов'язане і з позиціями частини місцевої правлячої верхівки. Так, Єлізавета –

²⁰⁶ Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen / F. Geß [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1905. – Bd. 1. 1517–1524. – S. 299–300.

²⁰⁷ Lechler G. Die Vorgeschichte der Reformation Leipzigs / H. Lechler // Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte. – 1885. – H. 3. – S. 9.

²⁰⁸ Дятлов В. О. Чого не знав герцог? Князівська влада і комунікативна культура Реформації / В. О. Дятлов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2006. – Вип. 34. – Серія: історичні науки. – № 4. – С. 57.

²⁰⁹ Jadatz H. Herrschaftswchsel als kirchenpolitische Zäsur. Das albertinisch-sächsisches Herzogtum und die Wittenberger Reformation / H. Jadatz // Genealogisches Bewusstsein als Legitimation. Inter- und intragenerationelle Auseinandersetzungen sowie die Bedeutung von Verwandtschaft bei Amtswechseln. – Bamberg: University of Bamberg Press, 2009. – S. 217.

дружина герцогського сина Йоганна – з початку 30-х рр. XVI ст. все більш відкрито висловлює підтримку євангелічних ідей. Зазначені зміни були пов'язані і з діями брата саксонського герцога – Генріха Добродіючого. Уже в 1531 р. він був присутнім на євангелічній проповіді, виголошеній Лютером у Торгау²¹⁰. У 1537 р. Генріх під впливом своєї дружини Катарини сприяв здійсненню окремих заходів Реформації у власних володіннях у Фрейберзі й Волькенштейні. Зокрема, 1 січня 1537 р. придворний проповідник Якоб Шенк (колишній студент Віттенберзького університету) вперше здійснив у Фрейберзькому соборі євангелічне богослужіння²¹¹. Того ж року герцог Генріх звернувся з проханням щодо вступу до Шмалькальденського союзу, здобувши гарантії підтримки з боку саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха²¹².

З огляду на такий розвиток подій, як саксонський курфюрст, так і саксонський герцог виявилися зацікавленими у залученні на свій бік Генріха та його рідних. Так, герцог Георг намагався досягти того, щоб племінники присягнули на вірність його церковній політиці. Із цією метою 6 січня 1534 р. він звернувся з листом до кардинала Альбрехта, при дворі якого з 1532 р. виховувався син Генріха Моріц, щодо переїзду останнього до Дрездена, де перебувала герцогська резиденція²¹³. Водночас, курфюрст Йоганн Фрідріх намагався досягти приєднання Генріха та його синів до Шмалькальденського союзу для створення протестантського альянсу в альбертинських володіннях. Відповідно, у лютому 1534 р., коли Генріх оголосив про приєднання до Шмалькальденського союзу, Моріц, як було передбачено умовами цього приєднання, був переведений до двору саксонського курфюрста у Торгау²¹⁴. Однак, серйозно захворівши, він знову повернувся до Дрездена, де перебував до 1537 р.²¹⁵

Намагаючися зміцнити позиції католицизму, гарантувавши його збереження в альбертинських володіннях і після власної смерті, у квітні 1537 р. герцог Георг скликав у Лейпцигу зібрання представників станів для проголошення своїм наступником на герцогському престолі сина Фрідріха. Незадоволений таким рішенням курфюрст Йоганн Фрідріх отримав підтвердження свого канцлера Грегора Брюка щодо відповідності цієї ухвали принципам саксонського права, зокрема – положенням «братської угоди» 1505 р.²¹⁶. Водно-

²¹⁰ Smolinsky H. Albertinisches Sachsen / H. Smolinsky // Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600. – Münster: Aschendorff, 1990. – Bd. 2. Der Nordosten. – S. 18.

²¹¹ Jadatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 81.

²¹² Smolinsky H. Albertinisches Sachsen / H. Smolinsky // Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600. – Münster: Aschendorff, 1990. – Bd. 2. Der Nordosten. – S. 18.

²¹³ Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen / E. Brandenburg [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1900. – Bd. 1. – S. 6.

²¹⁴ Herrmann J. Moritz von Sachsen (1521–1553): Landes-, Reichs- und Friedensfürst / J. Herrmann. – Beucha-Markkleeberg: Sax-Verlag, 2013. – S. 25–28.

²¹⁵ Wartenberg G. Landesherrschaft und Reformation: Moritz von Sachsen und die albertinische Kirchenpolitik bis 1546 / G. Wartenberg. – Weimar; Gütersloh: Mohn, 1988. – S. 104.

²¹⁶ Jadatz H. Herrschaftswechsel als kirchenpolitische Zäsur. Das albertinisch-sächsische Herzogtum und die Wittenberger Reformation / H. Jadatz // Genealogisches Bewusstsein als Legitimation. Inter- und intragenerationelle

час радники герцога Георга, насамперед – Георг фон Карловіц і альбертинський канцлер Симон Пісторіс, намагалися відшукати «третій шлях» розвитку релігійно-церковних відносин – упровадити в життя на території герцогства Саксонського принципи реформованого католицизму²¹⁷.

Однак 26 лютого 1539 р. молодий герцог Фрідріх помирає внаслідок тривалої хвороби, а 17 квітня 1539 р. пішов з життя і герцог Георг. Ці події вирішальним чином змінили конфесійно-політичну ситуацію в герцогстві Саксонському. Смерть герцога Георга, непримиренного ворога Мартіна Лютера і лютеранства, відкрила шлях до влади його брату Генріху Доброчесному і водночас засвідчила перспективу запровадження Реформації на території герцогства Саксонського²¹⁸.

Г. Вартенберг зауважує, що Лютер сприйняв прихід до влади герцога Генріха V з радісним очікуванням. Оптимізм реформатора визначався сподіваннями відновлення династичної єдності дому Веттінів, наслідком чого мало стати поширення Реформації в усьому саксонсько-тюрінзькому регіоні. Група віттенберзьких теологів у складі Лютера, Юстуса Йонаса, Каспара Круцигера й Філіпа Меланхтона вирушила до Лейпцига, де на свято Трійці (25 травня) 1539 р. було урочисто проголошено початок створення нового церковного ладу на території герцогства Саксонського²¹⁹. 6 липня 1539 р. у церкві св. Хреста у Дрездені вперше було здійснене євангелічне богослужіння. Ця подія стала приводом для відвідання саксонського герцога курфюрстом Йоганном Фрідріхом із великим почтом²²⁰.

Водночас серед придворного оточення герцога Генріха і після запровадження Реформації продовжували перебувати особи, які підтримували католицизм. Найбільш впливовими серед них були герцогські радники Георг фон Карловіц і його племінник Крістоф, активність яких викликала особливе занепокоєння Лютера. Георг фон Карловіц, який раніше був радником герцога Георга, обстоював курс реформованого католицизму. На цих позиціях перебували й інші представники дрезденського двора: згаданий вище Симон Пісторіс, радник Людвіг Фахс, наумбурзький єпископ Юліус фон Пфлюг, теолог Георг Вітцель. Останній, зокрема, висловив підтримку католицькому вченню на релігійних переговорах у Лейпцизі в 1539 р., на яких євангелічне угруповання представляли Філіп Меланхтон і Мартін Буцер²²¹.

Auseinandersetzungen sowie die Bedeutung von Verwandtschaft bei Amtswechseln. – Bamberg: University of Bamberg Press, 2009. – S. 221.

²¹⁷ Wartenberg G. Landesherrschaft und Reformation. Moritz von Sachsen und die albertinische Kirchenpolitik bis 1546 / G. Wartenberg. – Weimar-Gütersloh: Mohn, 1988. – S. 66–70.

²¹⁸ Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. – S. 283.

²¹⁹ Wartenberg G. Luthers Beziehungen zu den sächsischen Fürsten / G. Wartenberg // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. – Bd. 1. – S. 569.

²²⁰ Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 68.

²²¹ Smolinsky H. Albertinisches Sachsen / H. Smolinsky // Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600. – Münster: Aschendorff, 1990. – Bd. 2. Der Nordosten. – S. 17.

Отже, на межі 30–40-х рр. XVI ст. на території герцогства Саксонського було розпочато впровадження Реформації в церковну практику. Проведення двох візитацій стало важливим кроком у здійсненні лютеранської конфесіоналізації. Надання підтримки Лейпцизькому університету з боку герцогської влади також сприяло конфесійним перетворенням. Проте зазначені дії, вочевидь, не були достатніми: вони визначалися передусім суб'єктивними інтересами герцога Генріха, зацікавленого у збільшенні власних прибутків. Водночас прокатолицькі настрої частини придворних і священнослужителів герцогства Саксонського справляли негативний вплив на здійснення Реформації, утруднюючи контакти між Дрезденом і Віттенбергом.

Євангелічна церковна організація в герцогстві Саксонському потребувала нових заходів для подальшого зміцнення, передусім – для утвердження впливу реформаційних ідей на широкі верстви суспільства, особливо в сільській місцевості. Однак збереження розколу Саксонії на дві частини негативно впливало на політичну ситуацію в регіоні, створюючи можливість постійного виникнення конфлікту між курфюрстом та герцогом. У 40-х рр. XVI ст., коли владу в герцогстві Саксонському успадкував Моріц, така потенційна небезпека поступово переросла у відкрите протистояння між двома династичними лініями дому Веттінів.

2.4 Суспільно-політична боротьба у Саксонії у середині 40-х – на початку 50-х рр. XVI ст. Політична діяльність Моріца Саксонського

Однією з головних проблем конфесіоналізації у 40-х рр. XVI ст. стало загострення політичної ситуації у Священній Римській імперії. Німецькі князі і міська адміністрація, що підтримали Реформацію, намагалися відстояти свої інтереси у боротьбі з імператором та князями – прибічниками католицизму. Саме в ці роки протистояння євангелічного та католицького угруповань досягло максимальної гостроти і перейшло у фазу збройної боротьби.

На початку 40-х рр. XVI ст. політична ситуація в німецьких землях украй ускладнилася. З одного боку, на той час багато німецьких територіальних правителів вважали, що політика імператора Карла V не відповідає їх інтересам. Серед них були не тільки протестанти, але й католики, які побоювалися, що імператор під приводом боротьби з лютеранами розширить свої володіння, і тому не бажали брати участь в антипротестантському хрестовому поході, який прагнув організувати Карл V. З другого боку, серед євангелічних правителів також посилювалися суперечності, приводом для чого стала ситуація навколо ландграфа Філіпа Гессенського. Останній наприкінці 30-х рр. XVI ст. спробував укласти другий шлюб за наявності живої дружини. Після звернення ландграфа за порадою до провідних протестантських теологів Лютер, Меланхтон та Буцер у грудні 1539 р. дійшли висновку, що Біблія не забороняє полігамію, тому Філіп може узяти другу дружину, не розлучаючись з пер-

шою²²². Але укладання другого шлюбу могло бути здійснене тільки таємно, оскільки багатоженство було заборонене німецьким цивільним правом²²³.

Філіп Гессенський на початку 1540 р. одружився вдруге. Однак, коли про його таємний шлюб стало відомо, спалахнув скандал, який не лише спричинив різке падіння морального авторитету ландграфа, але й серйозно послабив Шмалькальденський союз: багато його членів виступили проти того, щоб Філіп надалі очолював його. Зокрема, дії гессенського ландграфа було рішуче засуджено Йоганном Фрідріхом Саксонським²²⁴. Обурення суспільства і гнів Карла V змусили ландграфа шукати шляхів примирення з імператором за рахунок відмови від консолідованої політики з протестантами.

Відповідно, напередодні Регенсбурзького рейхстагу 1541 р. протестантський табір не був внутрішньо єдиним. Зусилля саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха відновити єдність у лавах союзників не мали великих успіхів, що засвідчило підписання сепаратної угоди між Філіпом Гессенським і імператором Карлом V від 13 червня 1541 р. Маючи підстави остерігатись імператора, Йоганн Фрідріх не міг особисто прибути на рейхстаг, через що мусив вдатися до жорсткого контролю присутніх у Регенсбурзі протестантів-теологів (зокрема, Меланхтона)²²⁵.

Становище у саксонському регіоні в середині 40-х рр. XVI ст. додатково ускладнювалося через збереження політичного розколу цієї території. Нове загострення відносин між ернестинською й альбертинською лінією князівського дому Веттінів було пов'язане з приходом до влади в герцогстві Саксонському після смерті Генріха Добродічного енергійного і честолюбного Моріца (1541–1553).

Ставлення Мартіна Лютера до Моріца Саксонського, на думку Г. Вартенберга, насамперед визначалось як загальним прагненням реформатора шукати підтримку євангелізму, так і недовірою до альбертинської лінії, пов'язаною з особистою ворожістю до батька Моріца – герцога Георга Бородастого²²⁶. Зрозуміло, що в гострому політичному конфлікті між ревним католиком Георгом та його братом Генріхом, який постав прибічником лютеранства, Лютер підтримував саме Генріха. Вороже ставлення реформатора до герцога Георга після смерті останнього могло поширитися і на його нащадка. Подібна позиція реформатора щодо молодого представника альбертинської лінії навряд чи могла змінитися, коли Моріц успадкував владу над герцогством Саксонським, ще й через те, що декількох впливових радників серед придворного ото-

²²² Die Doppelene des Landgrafen Philipp / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 395–401.

²²³ Tschackert P. Die Entstehung der lutherischen und die reformierten Kirchenlehre samt ihren innerprotestantischen Gegensätzen / P. Tschackert. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1979. – S. 271.

²²⁴ Kirchner H. Reformationsgeschichte von 1532–1555/1566: Festigung der Reformation, Calvin, katholische Reform und Konzil von Trient / H. Kirchner. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 84–85.

²²⁵ Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров. – Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 258–260.

²²⁶ Wartenberg G. Martin Luther und Moritz von Sachsen / G. Wartenberg // Lutherjahrbuch. – 1975. – 42. Jg. – S. 69.

чення молодого герцога Лютер розглядав як «прихованих католиків»: Крістофа і Георга фон Карловіц, Ернста фон Мільтіца, Сімона Пісторіса.

Головні інтереси Моріца протягом його бурхливої політичної діяльності визначалися прагненням поширити свій вплив на всю Саксонію – не тільки на альбертинські, але й на ернестинські володіння. Уже на початку свого правління, сприяючи поширенню Реформації на території герцогства Саксонського (зокрема – даючи згоду на відкриття трьох євангелічних «князівських» шкіл у 1543 р.), Моріц водночас здійснив кроки, які свідчили про можливість його подальшого зближення з імператорським табором. Так, у 1541 р. у відповідь на пропозицію Карла V вступити до Регенсбурзького союзу молодий саксонський герцог висловлює готовність ратифікувати його, що відповідало б, на його думку, політиці його «брата й батька». У жовтні 1542 р. Моріц брав участь у штурмі Пешта імператорськими військами, а у 1543–1544 рр. був залучений до війни, яку Карл V провадив проти Франції.

Водночас відбувалося поступове охолодження у відносинах Моріца з лідерами Шмалькальденського союзу. Це було пов'язано як з претензіями саксонського герцога на патронат над архієпископством Магдебурзьким та єпископством Хальберштадтським після смерті їх покровителя кардинала Альбрехта Майнцького, так і з більш далекосяжними планами Моріца щодо встановлення своєї влади над усією Саксонією й здобуття титулу курфюрста²²⁷. Зрозуміло, що остання обставина серйозно загострювала стосунки Моріца насамперед із Йоганном Фрідріхом Саксонським. Одним із виявів напружених відносин між двома саксонськими правителями стала т.зв. «Вурценська файда» 1542 р., пов'язана із вторгненням ернестинського військового загону на територію штифта Вурцен. Цей випадок став першим зіткненням між євангелічними правителями від часу заснування Шмалькальденського союзу²²⁸. Він засвідчив, що власні інтереси у питанні зміцненні особистої влади на підконтрольних територіях виявилися сильнішими за конфесійну солідарність.

Послабленням Шмалькальденського союзу, зокрема – ускладненням політичної ситуації в Саксонії, вміло скористався імператор. Карл V у своїй політиці послідовно виявив себе як активний захисник католицизму. Така позиція визначалася не тільки його особистими релігійними переконаннями, але й прагненням створити «універсальну монархію», яка б об'єднувала більшість територій Західної Європи. На той час Карл V володів майже половиною європейських земель: від Піренейського півострова до Австрії. Таке штучне зібрання територій в епоху активного формування національних держав стало явним анахронізмом²²⁹.

²²⁷ Ивонин Ю. Е. Мориц Саксонский и загадки его политики / Ю. Е. Ивонин // Ивонин Ю. Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – С. 120–121.

²²⁸ Groß R. Die Wettiner / R. Groß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2007. – S. 115.

²²⁹ Moeller B. Deutschland im Zeitalter der Reformation / B. Moeller. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – S. 67.

За наявності глибоких економічних, суспільно-політичних, національно-культурних відмінностей між територіями, що входили до Священної Римської імперії, католицька релігія була єдиним чинником, який міг би ідейно консолідувати їх мешканців, тим самим зміцнивши «універсальну монархію». За таких умов Карл V постав рішучим противником лютеранської конфесіоналізації, що руйнувала позиції католицизму і вела до посилення самостійності князів та міст, які підтримали Реформацію. Війна була для нього останнім доводом проти цього процесу²³⁰. Таким чином, для імператора боротьба проти непокірних територіальних правителів мала як виразне релігійне забарвлення, так і політичний характер. Зазначена обставина зумовила подальшу політику Карла V щодо Саксонії.

Карл V прагнув вступити у війну із протестантами, нейтралізувавши основні зовнішні загрози. Цьому допомогло досягнення перемир'я із Францією, проти якої до того війська імператора вели тривалу війну в Північній Італії. Воно було оформлене угодою 14 вересня 1544 р. у Крепі. Зазначений мирний договір забезпечив невтручання Франції у можливі бойові дії в Німеччині на боці протестантів. Наступним успіхом імператорської дипломатії стало укладення угоди з папським легатом Олександром Фарнезе в червні 1545 р., яка передбачала надання імператору матеріальної допомоги з боку Рима в розмірі 200 тис. дукатів та 12,5 тис. найманого війська²³¹.

Попередню домовленість між імператором та папським престолом було закріплено за рік, 6 червня 1546 р., коли відбулася зустріч Карла V з римським папою Павлом III. Її наслідком стала угода щодо спільних дій проти Шмалькальденського союзу й тих, хто виступав проти Тридентського собору. Папа римський дарував відпущення гріхів усім, хто візьме участь у війні з протестантами. Габсбурги й папство, відклавши на деякий час свої чвари, оголосили війну протестантизму в європейському масштабі, оскільки, лише завдавши поразки протестантам у військово-політичному відношенні, вони могли розраховувати на перемогу над Реформацією, що було їх головним соціально-політичним завданням²³².

Крім зовнішньополітичних обставин, на перебіг подій у Німеччині вплинули і внутрішні чинники. Серед них, на нашу думку, заслуговує на увагу, смерть Мартіна Лютера, що сталася 18 лютого 1546 р. Унаслідок цієї події євангелічне угруповання виявилось позбавленим духовного лідера національного масштабу. Жоден із віттенберзьких реформаторів – ані Філіп Меланхтон, ані Йоганн Бугенхаген, ані Юстус Йонас, ані Ніколаус фон Амсдорф, – незважаючи на непересічні особисті якості, не був людиною настільки різнобічно обдарованою й авторитетною, як Лютер. Кожен із них також вирішував

²³⁰ Burkhardt J. Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617 / J. Burkhardt. – Stuttgart: Kohlhammer, 2002. – S. 147.

²³¹ Zur Mühlen K.-H. Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – Т. 2. – S. 48.

²³² Ивонин Ю. Е. Мориц Саксонский и загадки его политики / Ю. Е. Ивонин // Ивонин Ю. Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – С. 112.

різноманітні проблеми євангелічного руху, але найбільш яскраво виявив свої здібності у певній сфері: теології (Меланхтон, Амсдорф), візитаціях (Йонас), пасторській службі й реформуванні територіальної церковної організації (Бугенхаген). Лютер же однаково успішно поєднував у своїй особі якості теолога, проповідника, ідеолога, візитатора, організатора, памфлетиста. Крім того, протягом свого життя він усіляко намагався запобігти розгортанню у Німеччині військових дій, вважаючи їх загрозою для продовження й утвердження Реформації (яскравим прикладом є гостро вороже ставлення до повстанців та їх вождя Томаса Мюнцера під час Селянської війни 1524–1525 рр.). Після смерті Лютера його соратники не могли стримати протестантських князів від вступу у війну. Католицький же табір зі смертю Лютера здобув суттєву ідейну перевагу.

Імператор подбав про те, щоб залучити на свій бік окремих представників ворожого табору. За наказом Моріца Саксонського його радник Крістоф фон Карловіц таємно зустрівся з Карлом V. Наслідком цієї зустрічі стало досягнення угоди про переговори між імператором і саксонським герцогом, які розпочалися 24 травня 1546 р. Формально Моріц провадив переговори з метою посередництва між Шмалькальденським союзом й імператором, однак під час зустрічі він досить відверто висловив свої сподівання на титул саксонського курфюрста²³³. Коли Карл V виголосив, що бореться не з протестантизмом як віросповіданням, а проти політичного повстання лютеранських князів, пообіцявши поставитися до прагнень Моріца з особливою увагою, саксонський герцог 19 червня 1546 р. на зустрічі з імператором у Регенсбурзі заявив про свій нейтралітет у конфлікті.

Відмова герцога Моріца Саксонського приєднатися до союзу євангелічних князів стала серйозним чинником послаблення євангелічного угруповання напередодні Шмалькальденської війни. Хоча Моріц і прийняв лютеранство, а також став зятем Філіпа Гессенського, його діяльність напередодні та під час Шмалькальденської війни дає підстави визнати справедливою надану Ф. Хартунгом характеристику саксонського герцога як релігійно індиферентного діяча, перейнятого перш за все власними політичними інтересами²³⁴.

Початком Шмалькальденської війни стало проголошення імператором 20 липня 1546 р. незаконності вигнання зі своїх володінь правителя Брауншвейцько-Вольфенбюттельського герцогства Генріха Молодшого, здійсненого за участі сил Шмалькальденського союзу, і запровадження там Реформації²³⁵. Варто зазначити, що ця подія відбулася ще в серпні 1542 р. Тому можна стверджувати, що її використання в якості «*causa belli*» майже чотири роки по тому мало вельми формальний характер.

²³³ Ивонин Ю. Е. Мориц Саксонский и загадки его политики / Ю. Е. Ивонин // Ивонин Ю. Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – С. 122.

²³⁴ Hartung F. Karl V und die deutschen Reichsstände von 1546–1555 / F. Hartung. – Halle: Niemeyer, 1910. – S. 62.

²³⁵ Goertz H.-J. Deutschland 1500–1648. Eine zertrennte Welt / H.-J. Goertz. – Paderborn: Schöningh, 2004. – S. 172.

Віттенберзькі реформатори відгукнулися на розгортання воєнних дій низкою творів. Уже в посланні до пасторів і проповідників (4 липня 1546 р.), виданому від імені Йоганна Бугенхагена (деякі дослідники висловлюють припущення щодо участі Філіпа Меланхтона у написанні цього твору), можлива війна охарактеризована як «велика і жахлива», що пояснюється насамперед загрозою для Німеччини з боку «чужинців, жорстоких і лютих, які прагнуть німецької крові, не знають вчення Христа». Основні цілі противника автори послання пов'язують із прагненням «насадити ідолопоклонство, відновити колишній порядок меси і інші порушення [Слова] Божого, зруйнувати родини священнослужителів, знищити істинне віровчення, заборонити справжнє християнське Таїнство Причастя, винищити безліч добродієчних освічених людей»²³⁶.

Подібні ідеї були висловлені й у творі Юстуса Меніуса «Про самооборону», перша редакція якого була написана на початковому етапі Шмалькальденської війни – у другій половині 1546 р. Звертаючись до широких верств суспільства, автор із теологічної точки зору докладно обґрунтовує право протестантів протистояти імператору. Меніус наголошує на законності захисту Євангелія та його прихильників від переслідувань імператора, який, на його переконання, перевищує власні повноваження і поводить себе як тиран. Відшукуючи аргументи на користь цієї думки, Меніус звертається до різних сфер: природного права, положень Біблії і феодалного права. Він доходить висновку щодо законності боротьби євангелічного угруповання проти зазіхань папи та імператора на християнську свободу²³⁷.

Імовірно, ідеологи лютеранства свідомо наголошували на загальнонаціональному характері війни для всієї Німеччини: це давало їм певні сподівання на виникнення ідейного розколу у стані противника. Захист німецьких земель від вторгнення іноземних (насамперед – іспанських) військ одночасно тлумачився реформаторами і як захист дійсно християнського віровчення.

У липні 1546 р. папські війська вступили на територію Німеччини. У листі Бугенхагена до датського короля Крістіана III від 20 серпня 1546 р. дії імператора і папства пов'язуються автором з підступами диявола, «що піднісся над бідним християнством так високо, як тільки це можливо»²³⁸. Драматизм цих рядків визначався прагненням реформаторів знайти масову підтримку для захисту євангелічного віровчення, що фактично обґрунтовувало право відкритого опору імператору. Цілком імовірно, що король Данії, який з 1538 р. був учасником Шмалькальденського союзу й коронувався за євангелічним обрядом особисто Бугенхагеном, видавався віттенберзьким теологам політичним діячем, здатним надати подібну допомогу.

Досить швидко, однак, з'ясувалося, що правитель Данії (як і англійсь-

²³⁶ Hasse H.-P. Bugenhagen und die Schmalkaldische Krieg / H.-P. Hasse // Der späte Bugenhagen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 206.

²³⁷ Politischer Widerstand als Protestantische Option. Philipp Melancthon und Justus Menius: Von der Notwehr (1547) / H.-O. Schneider [Hg.]. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 10.

²³⁸ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / O. Vogt [Hg.]. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 370.

кий король) стримано поставився до перспективи відкритого збройного протистояння з імперським угрупованням. Крістіан III, звертаючись до Бугенхагена в листі від 14 жовтня 1546 р., запропонував сподіватися на те, що Бог зможе пом'якшити випробування «своєї бідної Церкви», порушивши плани її супротивників²³⁹. Тим самим король Данії, виконуючи дану ним обіцянку імператору Карлу V не допомагати ворогам останнього, поставив згадане зобов'язання вище за колишні партнерські відносини із соратниками за Шмалькальденським союзом.

Можливо, приймаючи рішення про невтручання до Шмалькальденської війни, Крістіан III виходив з обстановки на театрі військових дій, що склалася восени 1546 р. Варто зазначити, що на початку війни у жодної з воюючих сторін ще не було вирішальної переваги. Наймана армія, надана Карлу V римським папою, через несприятливий клімат, хвороби та дезертирство суттєво скоротилася. Проте Шмалькальденський союз не скористався цим. Підготовка його сил розгорталася значно повільніше. Через нестачу коштів лідери євангелічного угруповання не змогли зібрати достатні сили, щоб розгромити противника, і змушені були відвести війська на зимові квартири, розпорошивши їх. Варто погодитися з думкою О. Мерке про перехоплення імператорським табором загальної стратегічної переваги у війні внаслідок цих подій²⁴⁰.

Саме в цей час Моріц Саксонський відкрито виступив проти Шмалькальденського союзу, про що сповістив саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха в листі від 27 жовтня 1546 р.²⁴¹. Можливо, вирішальним чинником, який вплинув на рішення Моріца надати підтримку імператорським силам, стала обстановка на театрі військових дій, що склалася восени 1546 р. На цей час протестантські війська, поступившись стратегічною ініціативою противнику, залишили низку міст Південної Німеччини (Нойбург, Донауверт, Діллінген, Лауїнген), курфюршество Пфальцке та герцогство Вюртемберзьке, які не отримали допомоги з боку Шмалькальденського союзу.

У листопаді 1546 р. війська Моріца, об'єднавшись з розташованими в Чехії силами короля Фердинанда, вдерлися на територію курфюршества Саксонського. Вони досить швидко оволоділи більшістю його земель, за винятком Віттенберга і Готи²⁴². Успішні дії противника змусили саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха відвести свої війська з Швабії для захисту власних володінь.

Перехід Моріца на бік Карла V став важливим чинником посилення імперського угруповання, водночас негативно позначившись на військовій могутності й моральному дусі протестантів. Зокрема, саксонський курфюрст на цей час зосередив головні зусилля на веденні боротьби проти міст, які підт-

²³⁹ Ibid. – S. 381.

²⁴⁰ Mörke O. Die Reformation. Voraussetzungen und Durchsetzungen / O. Mörke. – München: Oldenbourg, 2005. – S. 58.

²⁴¹ Die Abwendung des Herzogs Moritz von Sachsen vom Schmalkaldischen Bund / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 445–448.

²⁴² Rabe H. Reich und Glaubensspaltung. Deutschland 1500–1600 / H. Rabe. – Frankfurt am Main: Gutenberg, 1989. – S. 262.

римали імператора і Моріца. Так, він активно проводив облогу Лейпцига, проте не зміг досягти успіху і 27 січня 1547 р. змушений був припинити її. Незважаючи на деякі подальші локальні успіхи – зокрема, 2 березня 1547 р. війська курфюрста захопили в полон під Рохліцем маркграфа Альбрехта, – Йоганн Фрідріх так і не переніс бойові дії за межі саксонського регіону, чим скористалися його противники²⁴³.

Оволодівши південно-західними територіями Німеччини, Карл V здобув можливість зосередити основні сили на одному напрямі. У березні 1547 р. імператорські війська розпочали наступ на територію Саксонії. Після з'єднання із силами герцога Моріца вони отримали значну кількісну перевагу. Здійснивши марш у напрямі Віттенберг – Магдебург, 24 квітня 1547 р. імператорські сили зустрілися з противником біля містечка Мюльберг. Форсувавши Ельбу, переважаючи майже вчетверо (27 тис. проти 7 тис.) католицькі війська завдали удару по табору противника. У цій битві протестантські війська зазнали поразки: практично всі вони були винищені, а пораненого курфюрста Йоганна Фрідріха Саксонського було взято в полон²⁴⁴. 10 травня 1547 р. імператором на засіданні військового суду, очолюваного герцогом Альбою, було виголошено смертний вирок полоненому курфюрсту. Однак було передбачено його скасування в разі підписання Йоганном Фрідріхом угоди, що визнавала втрату саксонським правителем своїх прав на володарювання територією курфюршества Саксонського²⁴⁵.

19 травня 1547 р. було підписано Віттенберзьку капітуляцію, яка зафіксувала передачу повноважень саксонського курфюрста від Йоганна Фрідріха до Моріца. Таким чином, ернестинська лінія курфюрстів Саксонії була змінена альбертинською лінією. Більша частина володінь Йоганна Фрідріха (території на схід від річки Заале) була передана під владу Моріца²⁴⁶. Шмалькальденський союз припинив своє існування.

Надана Р. Гроссом оцінка значущості наслідків Віттенберзької капітуляції як «фундаментальних змін у політичних та соціальних відносинах у середньонімецьких землях»²⁴⁷ не виглядає перебільшенням. Вона ґрунтується на розгляді тих принципів положень, які, по суті, заклали основу подальшого історичного розвитку курфюршества Саксонського як модернізованої держави раннього Нового часу. До них, зокрема, належали:

- об'єднання більшості саксонських земель під владою єдиного правителя;
- відмова представників ернестинської лінії від претензій на володіння альбертинськими територіями.

²⁴³ Бецольд Ф. фон. История Реформации : В 2 тт. / Ф. фон Бецольд. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. – Т. 2. – С. 293–294.

²⁴⁴ Held W. 1547 – Die Schlacht bei Mühlberg/Elbe. Entscheidung auf dem Wege zum albertinischen Kurfürstentum Sachsen / W. Held. – Leipzig: Sax-Verlag, 1997. – 178 S. 28–116.

²⁴⁵ Groß R. Die Wettiner / R. Groß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2007. – S. 117.

²⁴⁶ Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 83.

²⁴⁷ Groß R. Die Wettiner / R. Groß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2007. – S. 120.

Після укладання Віттенберзької капітуляції Карл V отримав змогу зосередити всі наявні військові сили для завершального наступу. 23 травня 1547 р. під Дракенбургом (поблизу Бремена) було розбито іншу частину протестантських військ, які очолювали граф Крістоф Ольденбургський та граф Альбрехт Мансфельдський²⁴⁸. Внаслідок цього успіху Північна Німеччина також потрапила під контроль імператора. Таким чином, католицьке угруповання здобуло остаточну перемогу у Шмалькальденській війні.

Прихід Моріца до влади в курфюршестві Саксонському став закономірним наслідком завершення Шмалькальденської війни. Після того, як курфюрста Йоганна Фрідріха Саксонського було взято в полон імператорськими військами, його регалії, разом із правами на Саксонію-Віттенберг – тобто на власне курфюршеські землі – перейшли до герцога Моріца. 4 червня 1547 р. Моріц посів місце саксонського курфюрста, а 24 лютого 1548 р. на Аугсбурзькому рейхстазі імператор Карл V здійснив урочисту офіційну церемонію жалування Моріцу курфюршеського титулу²⁴⁹. Переможені родичі Моріца – представники ернестинської лінії династії Веттінів – були вимушені відступити до тюрінзьких володінь. Узбережжя Ельби з Дрезденом, Мейссеном, Віттенбергом, Рудні гори, що простяглися вздовж богемських володінь Габсбургів, були закріплені за Моріцем та його спадкоємцями. Від цього часу близькість до імперських доменів стала константою місцевої історії Саксонії²⁵⁰.

Таким чином, курфюршество Саксонське було переведене з-під влади ернестинської лінії правлячої династії Веттінів під контроль представників альбертинської лінії. Об'єднання переважної більшості території Саксонії під владою однієї династичної лінії, як зазначає М. Рудерсдорф, перетворило курфюршество на другу за могутністю в політичному відношенні територію Священної Римської імперії після володінь самих Габсбургів²⁵¹. Тим самим було створено умови для подальшого утвердження курфюршества Саксонського як ранньоабсолютистської земельної держави.

Наслідки династичної трансформації в курфюршестві Саксонському здобули різні оцінки в історіографії. А. Ю. Прокоп'єв визначає передачу курфюршеських регалій Моріцу як «майстерний хід» Карла V, який, знехтувавши конфесійною альтернативою, розраховував тісніше прив'язати новоспеченого курфюрста до престолу²⁵². Однак, на думку Ю. Є. Івоніна, хоча територі-

²⁴⁸ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 149.

²⁴⁹ Smolinsky H. Albertinisches Sachsen / H. Smolinsky // Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600. – Münster: Aschendorff, 1990. – Bd. 2. Der Nordosten. – S. 20.

²⁵⁰ Прокоп'єв А. Ю. Как сохранить единство? О возможностях интеграции в век религиозного раскола / А. Ю. Прокоп'єв // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени. – Вып. 11. – СПб., 2014. – С. 9.

²⁵¹ Rudersdorf M. Moritz (1541/47–1553) / M. Rudersdorf // Die Herrscher Sachsens – Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. – München: Beck, 2007. – S. 100–101.

²⁵² Прокоп'єв А. Ю. Габсбурги и Веттины в век религиозного раскола / А. Ю. Прокоп'єв // Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время: Сборник материалов международной научной конференции: в 2 ч. – Ч. 1. – М.: Наука, 2011. – С. 127.

альні володіння Моріца Саксонського після Шмалькальденської війни зросли, а він здобув титул курфюрста, його роль у німецьких справах стала менш значною, ніж у колишніх курфюрстів Саксонії²⁵³.

Остання характеристика видається нам такою, що більш точно розкриває сутність суперечливого становища, в якому опинився Моріц Саксонський. Виникнення зазначеної ситуації, на нашу думку, може бути пояснене насамперед діями імператора Карла V, не зацікавленого у надмірному посиленні політичного впливу територіальних правителів.

Після Шмалькальденської війни 1546–1547 рр. політична ситуація у Священній Римській імперії змінилася на користь імператорської влади. На думку дослідників, Карл V сподівався виграти час, необхідний йому, аби розпочати реформування державної системи. З цією метою він планував створити постійно діючу Імперську лігу, що мала б такі важелі впливу, як судочинство, збройні сили та фінансові кошти. Унаслідок цього мала посилитися особиста влада імператора над територіями Німеччини, що вело б до перетворення Священної Римської імперії на абсолютну монархію²⁵⁴. У річищі такого політичного курсу Карла V, на нашу думку, варто шукати і пояснення його ставлення до прагнень Моріца Саксонського.

Дослідники пов'язують початок відчуження між саксонським курфюрстом та імператором із негативною реакцією Карла V на прохання Моріца пом'якшити долю його тестя – ландграфа Філіпа Гессенського, який після поразки євангелічного угруповання у Шмалькальденській війні був заарештований²⁵⁵. На думку Ф. Бецоляда, дії імператора були зумовлені правилом «Divide et impera»: щоб тримати Моріца в постійній невпевненості і залежності, найкращим засобом для Карла V була підтримка суперництва між обома саксонськими династичними лініями. Відповідно новоспечений саксонський курфюрст мусив гарантувати молодшим представникам ернестинської династичної лінії щорічний прибуток у 50 тис. гульденів, передати їм частину земель у Тюрінгії, а королю Фердинанду – лени ернестинського дому Веттінів у Чехії. Крім того, він не здобув очікуваного права контролю над Магдебургом і Гальберштадтом – центрами духовних володінь. Така ситуація перешкоджала Моріцу досягнути реального незалежного становища територіального правителя²⁵⁶.

Після завершення воєнних дій переможці розпочали переслідування лютеран. Зокрема, євангелічне богослужіння було заборонене у Кельні й Оснабрюці²⁵⁷. На нашу думку, цей вибір був не випадковим: адже обидва на-

²⁵³ Ивонин Ю. Е. Мориц Саксонский и загадки его политики / Ю. Е. Ивонин // Ивонин Ю. Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – С. 126.

²⁵⁴ Goertz H.-J. Deutschland 1500–1648. Eine zertrennte Welt / H.-J. Goertz. – Paderborn: Schöningh, 2004. – S. 174.

²⁵⁵ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin: Koehler und Amelang, 1996. – S. 123.

²⁵⁶ Бецольд Ф. фон. История Реформации : В 2 тт. / Ф. фон Бецольд. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. – Т. 2. – С. 298.

²⁵⁷ Klueping H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Klueping. – Stuttgart: Ulmer, 1989. – S. 131.

звані міста були єпископськими центрами, де Римсько-Католицька Церква до Реформації традиційно мала сильні позиції і прагнула якнайшвидше відновити свій вплив. Надалі вирішення релігійних питань в усіх територіях Священної Римської імперії мало здійснюватися на ґрунті положень, розроблених об'єднаною комісією католицьких і протестантських теологів під час проведення рейхстагу в Аугсбурзі (вересень 1547 – червень 1548 рр.) – т.зв. Аугсбурзького інтерима, який ставав законом до скликання загальнонаціонального собору для вирішення суперечливих питань²⁵⁸.

Однак Карл V не зміг скористатися перевагами, здобутими внаслідок перемоги у Шмалькальденській війні, унаслідок чого його далекосяжні плани щодо утвердження абсолютизму у Священній Римській імперії не було реалізовано. Можна виокремити декілька причин невдачі, яка спіткала політику імператора. Зокрема, далось взнаки політичне суперництво між Габсбургами та баварським герцогським домом – наймогутнішим серед католицьких територіальних правителів²⁵⁹. Крім того, багато німецьких князів (у тому числі – навіть католики) протестували проти неналежного поведіння з Філіпом Гессенським і Йоганном Фрідріхом Саксонським.

Негативну роль для планів Карла V відіграла й та обставина, що його спроба законодавчого втручання в релігійні питання не задовольняла інтереси ані католиків (через надання поступок – хоч і мінімальних – на користь лютеран), ані – значно більше – протестантів. Проти Аугсбурзького інтерима виступили євангелічні магістрати Бремена й Магдебурга. Останнє місто, мешканці якого заявили про непокору «нехристиянським правителям», навіть було піддане тривалій військовій облозі²⁶⁰. Подібні думки висловлювали також Ради Брауншвейга, Ганновера, Люнебурга й інших міст Північної і Східної Німеччини²⁶¹.

Примітно, що в курфюрстві Саксонському євангелічна проповідь не припинилася навіть після приходу Моріца до влади. Тут продовжувала діяти консисторія. Крім того, вже наприкінці 1547 р. було відновлено лекції у Віттенберзькому університеті, а 7 січня 1548 р. курфюрст підтвердив гарантії його фінансового забезпечення. Це дало можливість університету і надалі продовжувати діяльність, фактично залишаючись центром лютеранства²⁶².

На нашу думку, своєрідна двоїстість ситуації в курфюрстві Саксонському була зумовлена небажанням Моріца поглиблювати розкол у суспільстві. Прибічники євангелізму не пробачили йому переходу на бік католицького угруповання під час Шмалькальденської війни. Серед місцевого населення були поширені пісні, в яких Моріца було названо «Іудою з Мейс-

²⁵⁸ Про зміст і значення Аугсбурзького інтерима див. п. 3.5.

²⁵⁹ Fuchs W. P. *Das Zeitalter der Reformation* / W. P. Fuchs. – München: Gebhardt, 1999. – S. 193.

²⁶⁰ Moeller B. *Deutschland im Zeitalter der Reformation* / B. Moeller. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – S. 163.

²⁶¹ Krumwiede H.-W. *Kirchengeschichte Niedersachsens* / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995. – Bd. 1. – S. 124–127.

²⁶² Junghans H. *Martin Luther und Wittenberg* / H. Junghans. – München; Berlin: Koehler und Amelang, 1996. – S. 124.

сена», «великим лиходієм», що привів до рідної країни іспанців та італійців і завдяки зраді захопив владу²⁶³. Варто зазначити, що у 1548 р., коли було прийнято Аугсбурзький інтерим, що фактично зводив нанівець учення євангелізму, у курфюршестві Саксонському (особливо в колишніх володіннях ернестинської лінії) відбулася низка антикатолицьких виступів²⁶⁴.

Спроба насильницького придушення євангелізму за таких умов, найімовірніше, призвела б до остаточної ізоляції курфюрста, якою могли скористатися його політичні противники. Закономірно, що Моріц шукав способи підвищити авторитет влади в очах суспільства, щоб утвердити її політичну та конфесійну легітимність. На думку К. Раддац-Брайдбах, яскравим виявом подібної «владної репрезентації» стало будівництво нової Замкової церкви у резиденції Моріца у Дрездені, що розпочалося у 1548 р., оскільки у процесі розширення і реконструкції замку стару каплицю було знесено. З побудовою замкової церкви преребудований замковий комплекс перевершив ернестинську резиденцію в Торгау, церква якої була в 1544 р. освячена Лютером. Нова замкова церква у Дрездені – велична двоповерхова споруда із замкнутим склепінням куполу – стала зразком для інших замкових церков за межами Саксонії, зокрема, для каплиці данського замку Фредеріксборг²⁶⁵.

Одночасно при дворі Моріца було розроблено програму реформування сфери державного управління, фінансів, судової системи, освіти на території курфюршества Саксонського²⁶⁶. У регіоні продовжували функціонувати створені ще в 1543 р. «князівські» школи у Гриммі, Мейссені і Пфорті, програма яких забезпечувала виховання молоді в дусі євангелізму²⁶⁷. Відповідно до загальної тенденції осіlosti територіальних господарів, притаманній у XVI ст. різним німецьким князівствам, у саксонському регіоні також оформилася резиденція як постійне місце перебування територіального государя і його двору, що сприяло удосконаленню організації системи державного управління. Таким політичним центром курфюршества Саксонського став Дрезден²⁶⁸.

Нарешті, Моріц став ініціатором перегляду положень Аугсбурзького інтерима, що сприяло розробці віттенберзькими теологами більш м'якого їх варіанту – Лейпцизького інтерима²⁶⁹. Новий саксонський курфюрст, незва-

²⁶³ Die Reaktion der Öffentlichkeit auf das Vorgehen von Moritz / R. A. Müller [Hg.] // *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung*. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. *Reformationszeit* 1495–1555. – S. 452–454.

²⁶⁴ Herrmann J. Einführung. Die Ereignisse vom 26. Mai 1548 bis zum 8. Januar 1551 / J. Herrmann, G. Wartenberg // *Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen*. – Berlin : Akademie-Verlag, 1992. – Bd. 4. 26.5.1548 – 8.1.1551. – S. 19–20.

²⁶⁵ Raddatz-Breidbach C. M. Albertinische Kurfürsten und „lutherische Lehr“ – Zum Amtsbuch des Hofpredigers Paul Jenisch für die Dresdner Hofkirche / C. M. Raddatz-Breidbach // *Aus evangelischen Archiven*. – 2013. – Nr. 53. – S. 91.

²⁶⁶ Winter C. Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V / C. Winter // *Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften*. – 2010. – H. 4. – S. 112.

²⁶⁷ Thomas R. Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen*. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 126.

²⁶⁸ Таценко Т. Н. Центральные органы управления в немецких территориальных государствах XVI в. / Т. Н. Таценко // *Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время*. – М.: КДУ, 2011. – С. 189.

²⁶⁹ Про зміст і значення Лейпцизького інтерима див. п. 3.5.

жаючи на союз з імператором, висловив підтримку Філіпу Меланхтону, не прагнучи силоміць змінювати ідейні основи лютеранського віровчення, що сприяло відновленню діяльності Віттенберзького університету²⁷⁰.

Зазначені заходи сприяли поступовому подоланню негативного ставлення до нового правителя з боку євангелічних кіл саксонського суспільства. Відносна стабілізація внутрішнього суспільно-політичного становища допомогла Моріцу перейти до подальших дій, які за своїм значенням вийшли за межі території, підконтрольної курфюрсту. Тому подальші політичні процеси в курфюршестві Саксонському за часів правління Моріца, на наш погляд, доцільно розглядати в більш широкому контексті суспільно-політичної ситуації у Священній Римській імперії на межі 40–50-х рр. XVI ст. Відповідно активізація дій саксонського курфюрста може бути визначена як конкретний вияв загальної реакції низки територіальних правителів Німеччини на посилення тиску з боку імператорської влади, що знайшов найбільш яскравий вияв в ухваленні Аугсбурзького інтерима.

Зміна курсу альбертинської політики була тісно пов'язана із загальноімперськими процесами. Відмова імператора звільнити ландграфа Філіпа Гессенського спричинила жорстку позицію імперських чинів на Аугсбурзькому рейхстазі 1550/1551 рр. Промовистою була та обставина, що на цих зборах голоси протесту пролунали з боку не тільки протестантських, а й католицьких князів. Тим самим було засвідчено інтегральну єдність територіальних правителів у структурі імперії: різниця у вірі не передбачала автоматично статусного антагонізму²⁷¹. Загострення політичної ситуації також визначалося антиклерикальним рухом у Північній Німеччині. На думку Г. Вартенберга, зазначені події підштовхнули Моріца Саксонського до подальшого пошуку союзників²⁷².

Провідну роль у підготовці виступу проти імператора відіграли територіальні правителі північних і східних територій Німеччини, де лютеранська конфесіоналізація розгорнулася вже у 20-х рр. XVI ст. Зокрема, для захисту євангелізму об'єдналися князі Ганс Бранденбург-Кюстрінський, Альбрехт Пруський, Йоганн Альбрехт Бранденбурзький. Захист Аугсбурзького віросповідання і звільнення Філіпа Гессенського були визначені як головні цілі змовників²⁷³. Але фактичним організатором опору з боку князівської опозиції Ю. Є. Івонін визначає саме Моріца Саксонського, який на початку підготовки змови протягом певного часу перебував у затінку²⁷⁴.

²⁷⁰ Stupperich R. Melancthon / R. Stupperich. – Berlin: G. Reiner Verlag, 1960. – S. 105.

²⁷¹ Прокопьев А. Ю. Династия и репутация: имперские князья в кризисах раннего Нового времени / А. Ю. Прокопьев // К 400-летию Дома Романовых. Монархии и династии в истории Европы и России: Сборник материалов международной научной конференции: в 2 ч. – Ч. 1. – СПб.: Скифия-Принт, 2013. – С. 123–124.

²⁷² Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 86.

²⁷³ Jung M. H. Reformation und Konfessionelles Zeitalter (1525–1648) / M. H. Jung. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2012. – S. 174.

²⁷⁴ Ивонин Ю. Е. Саксония, Англия и Франция во второй половине XVI – начале XVII века / Ю. Е. Ивонин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2007. – № 7. – История. – С. 123–136.

Чим же пояснити новий поворот політичного курсу Моріца Саксонського? Ф. Бланкмайстер мотивує дії Моріца неприйнятністю для саксонського курфюрста зведення нанівець здобутків попередньої діяльності реформаторів внаслідок реалізації положень Аугсбурзького та Лейпцизького інтеримів²⁷⁵. Однак, на нашу думку, таке тлумачення виглядає непереконливим. Варто взяти до уваги, зокрема, ту обставину, що Лейпцизький інтерим був прийнятий за безпосереднього сприяння Моріца – отже, принаймні на певному етапі, цей документ відповідав інтересам правителя Саксонії. Висновок Ф. Бланкмайстера: «Усі очі були спрямовані на нього [Моріца – С. К.] як на рятівника Євангелія»²⁷⁶ більшою мірою виглядає даниною пошани політичному діячеві з боку представника протестантської історіографії кінця ХІХ ст., ніж реальною високою оцінкою Моріца з боку лютеранської громадськості середини ХVІ ст. Варто нагадати, що в очах останньої лише за деякий час до того новоспечений курфюрст, який холоднокровно зрадив своїх соратників за Шмалькальденським союзом, постав «Іудою з Мейссена». Навряд чи покращення ставлення до курфюрста з боку саксонського суспільства могло протягом короткого проміжку часу досягти рівня всезагальної беззастережної віри «рятівникові Євангелія» – і навряд чи подібна віра відіграла б для Моріца вирішальну роль поза урахуванням реальної політичної кон'юнктури в державі та за її межами.

Можна припустити, що сам Моріц Саксонський виявився незадоволеним винагородою від імператора за зраду протестантів під час Шмалькальденської війни. Адже він, хоч і здобув титул саксонського курфюрста, не отримав у володіння всіх територій, які раніше належали Йоганну Фрідріху, а також не досягнув контролю над архієпископством Магдебурзьким та єпископством Хальберштадтським²⁷⁷. Отже, на нашу думку, поступова активізація союзної політики, здійснювана Моріцем за підтримки придворних радників, насамперед стала відповіддю саксонського курфюрста на обмеження з боку імператорської влади.

За наявної суспільно-політичної ситуації у Священній Римській імперії політичний нейтралітет навряд чи виглядав в очах прагматичного Моріца найкращою перспективою, оскільки він не гарантував йому покращення особистого становища як у випадку успіху змовників, так і у випадку збереження позицій імператорської влади. Водночас, розглядаючи питання власної участі у виступі проти імператора, саксонський курфюрст насамперед повинен був вирішити, чи можливо розраховувати, по-перше, на перемогу князівської опозиції, а по-друге – на звільнення в такому випадку ув'язненого курфюрста Йоганна Фрідріха, який прагнув повернути собі колишні володіння в Саксонії. Зрозуміле прагнення Моріца перехопити політичну ініціативу для реалі-

²⁷⁵ Blanckmeister F. Sächsische Kirchengeschichte / F. Blanckmeister. – Dresden: Sturm, 1899. – S. 115.

²⁷⁶ Blanckmeister F. Sächsische Kirchengeschichte / F. Blanckmeister. – Dresden: Sturm, 1899. – S. 115.

²⁷⁷ Zur Mühlen K.-H. Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – T. 2. – S. 51.

зації першого і недопущення другого варіанту розвитку подій, на нашу думку, сприяли його приєднанню до змовників.

Протягом певного часу саксонський курфюрст уміло приховував свої плани, розгорнувши на початку 50-х рр. XVI ст. активне лавірування між ворогуючими силами, що дає змогу визнати справедливість оцінки його особистості як «нешадного макіавелліста»²⁷⁸. Зовні зберігаючи прихильність курсу Карла V (зокрема – очоливши облогу Магдебурга, жителі якого відмовилися коритися Аугсбурзькому інтериму), Моріц Саксонський одночасно почав готувати ґрунт для відновлення політичного союзу з лютеранськими князями. Так, на зустрічах з маркграфом Альбрехтом Пруським і курфюрстом Йоахімом Бранденбурзьким саксонський правитель підняв питання про звільнення з імператорського полону свого тестя – ландграфа Філіпа Гессенського. Така вимога зустріла живий відгук із боку територіальних князів, незадоволених поведженням імператора із заарештованим ландграфом²⁷⁹.

У лютому 1551 р. Моріц уклав союз із Гансом Кюстрінським, що передбачав захист прибічників Аугсбургського віросповідання на територіях, підконтрольних євангелічним правителям, і відновлення свобод німецького народу²⁸⁰. Від цього часу саксонський курфюрст постає провідним діячем змови територіальних євангелічних правителів²⁸¹.

Перехід правителя Саксонії на бік опозиційного князівського угруповання, на думку Х. Смолінскі, позначив початок заключної фази політики Моріца, що слугувала захисту попередніх здобутків саксонського курфюрста²⁸². Однак варто вказати, що цілі Моріца Саксонського виглядали більш далекоюсяжними, ніж просте бажання зберегти завойовані позиції. Як воюючи із протестантським Магдебургом, так і підтримуючи таємно діюче євангелічне угруповання, він прагнув насамперед посилення власного політичного впливу в імперії. При цьому саксонський курфюрст розпочав рух у напрямі пошуку зовнішньої підтримки власних цілей ще до укладання союзу з німецькими євангелічними правителями.

Х. Рудольф зазначає, що характерною рисою діяльності Моріца Саксонського періоду 1547–1553 рр. було посилення зовнішньополітичної активності курфюрста²⁸³. Спочатку зовнішньополітичний курс Моріца тяжів до чеського й австрійського короля Фердинанда, який конфліктував з імператором Карлом V. Влітку 1549 р. Моріц і Фердинанд здійснили взаємні відвідини, що сприяло зростанню довіри між правителями, зміцнивши традиційно добросу-

²⁷⁸ Kroll F.-L. *Geschichte Sachsens* / F.-L. Kroll. – München: Beck, 2014. – S. 32.

²⁷⁹ Бецольд Ф. фон. *История Реформации* : В 2 тт. / Ф. фон Бецольд. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. – Т. 2. – С. 341.

²⁸⁰ Issleib S. *Moritz von Sachsen als evangelischer Fürst. 1541–1553* / S. Issleib. – Leipzig: Barth, 1907. – S. 207.

²⁸¹ Kroll F.-L. *Geschichte Sachsens* / F.-L. Kroll. – München: Beck, 2014. – S. 34.

²⁸² Smolinsky H. *Albertinisches Sachsen* / H. Smolinsky // *Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600*. – Münster: Aschendorff, 1990. – Bd. 2. *Der Nordosten*. – S. 20.

²⁸³ Rudolph H. *Moritz von Sachsen – Formen und Funktionen der Herrschaftsrepräsentation eines Fürsten an der Zeitenwende* / H. Rudolph // *Fürsten an der Zeitenwende zwischen Gruppenbild und Individualität. Formen fürstlicher Selbstdarstellung und ihre Rezeption (1450–1550)* – Ostfildern: Thorbecke, 2009. – S. 371.

сідські стосунки між Саксонією й Чехією. Важливу роль у подальшій зовнішній політиці Моріца Саксонського також відіграло його перебування в Італії, де курфюрст зустрівся з феррарським герцогом Ерколе II д'Есте – союзником Французького королівства. Можливо, ця зустріч вплинула на рішення Моріца використати конфлікт між Карлом V та французьким королем Генріхом II для досягнення власних цілей²⁸⁴.

Ведучи активні дії на міжнародній арені, Моріц прагнув перешкодити відновленню перебування на саксонському курфюршеському престолі Йоганна Фрідріха Великодушного. Для цього він звернувся до Франції – на той час єдиної європейської держави, яка була здатною конкурувати з імперією Габсбургів. Сама ідея союзу між німецькими князями і французьким престолом була не новою, але раніше її реалізацію ускладнювали релігійні і національні суперечності. В умовах змін конфесійно-політичної ситуації курфюрст Моріц Саксонський і французький монарх Генріх II виявилися більш відкритими для поступок, ніж їх попередники: у їхніх очах відмінність віросповідань не була суттєвою перешкодою для укладення політичного союзу²⁸⁵.

Підтримка виступу князів із боку Генріха II була зумовлена реальною загрозою, яку становило підпорядкування німецьких територіальних правителів Карлу V для Франції: внаслідок цього баланс сил у зовнішньополітичних відносинах міг порушитися на користь імператора. Тому Генріх II, який переслідував протестантів у себе в країні, став висловлювати невдоволення аналогічною політикою Карла V в Німеччині. Зміцнення княжого територіалізму у Священній Римській імперії, по суті, було гарантією безпеки французьких кордонів на сході і відволікало імперську владу від більш активної політики в Італії, що забезпечувало французькій монархії більшу «свободу рук» як на кордоні з Нідерландами, так і в італійських землях²⁸⁶.

На наш погляд, з 1550 р. зовнішньополітична активність курфюрста Моріца виразно набуває форми активної участі в підготовці виступу проти імператорської влади. Рішення щодо укладання коаліції з Францією зіткнулося з певним ризиком, оскільки попередні переговори не залишилися непоміченими при дворі імператора, проте, імовірно, не були оцінені Карлом V належним чином²⁸⁷. Незважаючи на загрозу розкриття змови і втрату здобутого раніше статусу, Моріц продовжує зближення з Францією, що засвідчує його прагнення до виходу на рівень повноправного суб'єкта зовнішньополітичних відносин.

Завдяки залученню Моріца до свого складу змовники отримали не лише додаткові збройні сили, а й зовнішньополітичну підтримку своїх планів. Моріц Саксонський уже у травні 1551 р. направив до Франції послів (жоден з

²⁸⁴ Winter C. Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V / C. Winter // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2010. – H. 4. – S. 112.

²⁸⁵ Winter C. Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V / C. Winter // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2010. – H. 4. – S. 114.

²⁸⁶ Ивонин Ю.Е. Карл V Габсбург / Ю.Е. Ивонин // Вопросы истории. – 2007. – № 10. – С. 61.

²⁸⁷ Herrmann J. Einführung. Die Ereignisse vom 26. Mai 1548 bis zum 8. Januar 1551 / J. Herrmann, G. Wartenberg // Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen. – Berlin: Akademie-Verlag, 1992. – Bd. 4. 26.5.1548 – 8.1.1551. – S. 35.

яких, втім, офіційно не перебував у нього на службі) – Фрідріха фон Рейфенберга, рейнграфа Філіпа і Георга фон Рененрода²⁸⁸. Таємні переговори виявилися досить складними, оскільки французький уряд прагнув обмежитися лише фінансовою підтримкою виступу євангелічних князів проти Карла V. Однак бажання послабити політичну міць Габсбургів узяло гору, і попередньої згоди щодо спільних дій було досягнуто. Після цього Моріц, формально продовжуючи підтримувати імператора (саме його війська у жовтні 1551 р. захопили Магдебург, мешканці якого продовжували чинити опір запровадженню положень Аугсбурзького інтерима в життя), 15 жовтня 1551 р. приєднався до змови в Лохау, яка мала на меті розпочати війну проти імператора в союзі з французьким королем.

Князівське угруповання ще до початку військових дій підготувало маніфест, у якому були сформульовані завдання виступу і представлено їх правове обґрунтування. Учасники змови проголошували традиційне збереження прав і свобод князів та станів імперії. Деякі дослідники дотримуються думки, що відсутність в угоді пунктів щодо боротьби з папством і католицькою вірою засвідчує її суто політичну спрямованість²⁸⁹. Так, У. Ангермайєр вважає, що весь період до укладання Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. для німецьких князів був не боротьбою за релігію, а боротьбою проти імператора²⁹⁰. Проте К. Бранді, полемізуючи з тими авторами, які вважали цілі повсталих правителів далекими від релігійних питань, зазначає, що Аугсбурзький інтерим повернув останні до кола основних інтересів територіальних князів²⁹¹.

Варто також зазначити, що князівський маніфест декларував необхідність звільнення від «іспанського засилля», яке перетворило німецькі землі на сервітути Габсбургів²⁹². Тим самим князі прагнули уникнути звинувачень в зраді національних інтересів – проіспанськи налаштований Карл V аж ніяк не виглядав захисником Німеччини в очах патріотичних сил.

Король Франції, зацікавлений у послабленні позицій Карла V, прихильно поставився до перспективи співпраці з євангелічними силами. Проте переговори виявились досить непростими і набули затяжного характеру, що було зумовлено перш за все складністю питання про розмір фінансування виступу. Підсумком таємної дипломатичної діяльності лютеранських правителів стала особиста зустріч Моріца Саксонського з королем Генріхом II 15 січня 1552 р. у Шамборі. На цій зустрічі було досягнуто остаточної згоди щодо надання Францією військової підтримки німецьким князям в обмін на передачу фор-

²⁸⁸ Ивонин Ю.Е. О месте протестантских княжеств Германии в системе европейской политики первой половины XVI в. (Саксония и Франция) / Ю.Е. Ивонин // Вопросы германской истории. Политическое развитие – неизученные проблемы: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – С. 11.

²⁸⁹ Ивонин Ю. Е. Саксония, Англия и Франция во второй половине XVI – начале XVII века / Ю. Е. Ивонин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2007. – № 7. – История. – С. 125.

²⁹⁰ Angermeier H. Reichsreform und Reformation / H. Angermeier. – München: Stiftung Historisches Kolleg, 1983. – S. 64.

²⁹¹ Brandt K. Reformation und Gegenreformation / K. Brandt. – Frankfurt am Main: Societäts-Verlag, 1979. – S. 256.

²⁹² Winter C. Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V / C. Winter // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2010. – H. 4. – S. 116.

тець Мец, Туль, Верден та Камбре²⁹³. Договір у Шамборі передбачав надання Генріхом II 100 тис. крон на організацію виступу і подальшу передачу євангелічному угрупованню 70 тис. крон щомісяця протягом усього періоду бойових дій. Готовність піти на такі витрати визначалася великою зацікавленістю Генріха II у передачі під владу французького монарха лотаринзьких фортець²⁹⁴. Під гаслом «помсти за німецьку свободу» король Франції також надав на підтримку княжої коаліції 35 тис. солдатів, спрямованих до Лотарингії²⁹⁵. Змовники також провели таємні переговори із братом імператора Фердинандом щодо можливості звільнення протестантських князів, захоплених у полон під час Шмалькальденської війни. Об'єднавши сили в межах Німеччини, євангелічні правителі розпочали виступ, який увійшов в історію під назвою «Князівська війна».

Коли спалахнуло повстання, французька армія увійшла до володінь Карла V за Рейном. Французи відбили атаки імператорських військ, а протестантські сили продовжили повстання на території Німеччини²⁹⁶.

Подальший перебіг «Князівської війни» великою мірою виявився пов'язаний з діяльністю курфюрста Моріца Саксонського. Його війська, виступивши 17 березня 1552 р. із Лейпцига, через Тюринзький ліс попрямували до Франконії. На початку квітня вони досягли Аугсбурга – одного з найпотужніших імперських міст, яке після триденних переговорів було здано без бою. Такий успіх значно покращив можливості княжого угруповання для ведення переговорів з імператором з позиції сили²⁹⁷.

Зайнявши низку важливих населених пунктів у Південній Німеччині, війська Моріца Саксонського надалі розгорнули наступ в австрійські провінції, остаточно оволодівши стратегічною ініціативою. Внаслідок швидкого наближення саксонських військ Карл V був змушений відступити до Тиролю, щоб не потрапити в полон. Коли загопи Моріца 19 травня 1552 р увійшли в Тироль, а 23 травня зайняли Інсбрук, імператор виїхав в Віллах²⁹⁸. Ці події ознаменували завершення конфлікту перемогою князівського угруповання.

Поразка у «Князівській війні» змусила імперську владу шукати шляхів політичного порозуміння з противниками. У червні 1552 р. у баварському місті Пассау розпочалися переговори між протестантськими та католицькими територіальними правителями. Король Фердинанд і курфюрст Моріц були зацікавлені в успіху цих переговорів. Міцний мир в імперії міг бути досягнутий

²⁹³ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 154.

²⁹⁴ Winter C. Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V / C. Winter // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2010. – H. 4. – S. 115.

²⁹⁵ Brandi K. Reformation und Gegenreformation / K. Brandi. – Frankfurt am Main: Societäts-Verlag, 1979. – S. 256.

²⁹⁶ Moeller B. Deutschland im Zeitalter der Reformation / B. Moeller. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – S. 167.

²⁹⁷ Winter C. Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V / C. Winter // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2010. – H. 4. – S. 116.

²⁹⁸ Brandi K. Reformation und Gegenreformation / K. Brandi. – Frankfurt am Main: Societäts-Verlag, 1979. – S. 258.

тільки завдяки правовому компромісному рішення релігійного питання. У такому випадку Фердинанд міг очікувати ефективної допомоги проти турків-османів, оскільки Моріц був єдиним гарантом забезпечення підтримки з боку протестантських імперських правителів²⁹⁹. Сам саксонський курфюрст, за зауваженням Ф. Бецольда, керувався лише безпосередньо досяжним – не фантастичними мріями про всесвітню монархію, створити яку протягом тривалого часу намагався Карл V, а прагматичним бажанням розширити, наскільки можливо, межі особистої територіальної влади³⁰⁰. Тим самим лютеранська конфесіоналізація поставала складником зміцнення земельної державності курфюршества Саксонського як провідної сили князівського виступу.

Пассауський мирний договір, підписаний 15 серпня 1552 р., скасовував Аугсбургський інтерим і визнавав лютеранство³⁰¹. Запропоноване на переговорах у Пассау вирішення питання про релігію, засноване на принципі ненасильства і взаємне визнання віросповідань, орієнтувалося на дотримання постійного миру в німецькому суспільстві. Свобода віросповідання відтепер мала стати постійною основою релігійного врегулювання ситуації у Священній Римській імперії. Пассауський мирний договір також передбачав звільнення з імператорського полону ландграфа Філіпа Гессенського та герцога Йоганна Фрідріха³⁰². Останнє досягнення стало важливим чинником повернення довіри до Моріца з боку представників євангелічного угруповання. Водночас повагу до саксонського курфюрста зберегли і представники католицького табору³⁰³.

Запровадження свободи віросповідання в усій Священній Римській імперії, деклароване Пассауським договором, мало помітні обмеження. Воно не означало для підданих права самостійно обирати віру: було передбачено лише, що у релігійних питаннях місцеві правителі можуть приймати рішення за самих себе та за своїх підданих і що імператор не повинен намагатися обернути протестантських князів у католицтво. Крім того, надана договором свобода віросповідання поширювалася лише на католиків і на тих протестантів, що дотримувалися Аугсбурзького віросповідання – тобто на лютеран.

Водночас Пассауський договір закладав основи для подальшого врегулювання конфесійно-політичної ситуації в Священній Римській імперії, обмежуючи секуляризацію церковного майна і фіксує новий устрій імперського камерального суду³⁰⁴. Крім того, угода передбачала, що імператор

²⁹⁹ Winter C. Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V / C. Winter // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2010. – Н. 4. – S. 118.

³⁰⁰ Бецольд Ф. фон. История Реформации : В 2 тт. / Ф. фон Бецольд. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. – Т. 2. – С. 361.

³⁰¹ История Германии : учеб. пособие для студентов вузов : в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. – Т. 1. С древнейших времен до создания Германской империи. – С. 234.

³⁰² Zur Mühlen K.-H. Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – Т. 2. – S. 53.

³⁰³ Gehrlein T. Das Kurfürstliche Haus Sachsen. Kurfürsten von Sachsen sowie Herzöge von Sachsen-Weißenfels, Sachsen-Merseburg und Sachsen-Zeitz aus der Dynastie Wettin / T. Gehrlein. – Werl: Börde-Verlag, 2015. – S. 23.

³⁰⁴ Der Ausgang des "Fürstenkriegs": Passauer Vertrag 1552 / R. A. Müller [Hg.] // *Deutsche Geschichte* in Quellen und *Darstellung*. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. *Reformationszeit* 1495–1555. – S. 464–466.

у майбутньому не повинен використовувати іноземні війська у німецьких землях³⁰⁵. Зазначена вимога, на нашу думку, стала важливим кроком у напрямі мирного розв'язання тривалого протистояння між лютеранами та католиками, оскільки вона мала сприяти подальшому розгортанню конфесіоналізації насамперед як «внутрішньої справи» німецького суспільства.

Саме завдяки ухваленню Пассауського договору 1552 р. домагання лютеранських правителів здобути керівну роль у вирішенні конфесійних питань у своїх територіях вперше склали той юридичний фундамент, на якому за три роки було споруджено будинок постреформаційного устрою німецького суспільства³⁰⁶. Тому, на нашу думку, договір, підписаний у Пассау, справедливо розглядати як своєрідну передмову до майбутнього Аугсбурзького релігійного миру 1555 р.

Обставини склалися таким чином, що після перемоги у «Князівській війні» Моріц Саксонський, який взяв найбільш активну участь у підготовці умов Пассауського договору і фактично здобув статус лідера серед німецьких територіальних правителів, не зміг користуватися плодами свого політичного лавірування протягом тривалого часу. У битві під Зіверсгаузеном 9 липня 1553 р., під час територіального конфлікту з маркграфом Альбрехтом Алквіадом Бранденбурзьким, який порушив Пассауський договір і захопив низку франконських єпископств та міст, саксонський курфюрст отримав смертельне поранення і за два дні пішов з життя³⁰⁷.

Незважаючи на ранню загибель Моріца, його політична діяльність протягом перебування на чолі курфюршества Саксонського у 1547–1553 рр. була насичена важливими подіями: підготовка й ухвала Лейпцизького інтерима, реформи системи державного управління, переговори з представниками сусідніх держав, активне ведення бойових дій, участь у врегулюванні внутрішньополітичної ситуації через укладання Пассауського договору. Спрямованість його політики може бути визначена як курс на зростання політичної значущості курфюршества Саксонського – від однієї з провідних територій Священної Римської імперії, якою Саксонія була за часів правління попередників Моріца, до держави, що відігравала б активну роль у міжнародних відносинах. Діяльність Моріца безпосередньо вплинула на подальший розвиток Саксонії, виявивши необхідність укладання політичних союзів як на імперському, так і на загальноєвропейському рівні.

Короткий, але бурхливий період перебування Моріца на курфюршеському престолі помітно змінив конфесійно-політичну ситуацію в Саксонії. Збереження євангелічного віросповідання на території курфюршества Саксонського стало важливим досягненням лютеранської конфесіоналізації, забезпечивши майбутній розвиток цього регіону як важливого центру євангелізму.

³⁰⁵ Oldecop J. Chronik des Johan Oldecop / J. Oldecop; K. Euling [Hg]. – Tübingen: Laupp, 1891. – S. 321.

³⁰⁶ Leppin V. Die Wittenberger Reformation und die Prozess der Transformation kultureller zu institutionellen Polaritäten / V. Leppin. – Stuttgart; Leipzig: Hirzel, 2008. – S. 44.

³⁰⁷ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 156.

Незважаючи на загибель правителя, Саксонія не втратила значення провідного політичного центру Священної Римської імперії, відновленого нею на початку 50-х рр. XVI ст. Після смерті Моріца до влади в курфюршестві Саксонському прийшов його молодший брат Август. Саме за його правління Саксонія, разом з іншими територіями Німеччини, досягла остаточного мирного врегулювання тривалого конфесійно-політичного конфлікту, що забезпечило подальше розгортання лютеранської конфесіоналізації і зміцнення інститутів земельної державності.

2.5 Участь Саксонії в укладанні Аугсбурзького релігійного миру і його осмислення в німецькій політичній думці конфесійної доби

Визначальний вплив на розвиток земельної державності Саксонії конфесійної доби справило укладання Аугсбурзького релігійного миру. Шлях до цієї ключової події лютеранської конфесіоналізації був позначений важливими віхами. Після укладання Пассауського мирного договору в німецькому суспільстві тривав пошук можливостей досягнення мирних відносин і відповідно – їх юридичного закріплення. Навесні 1553 р. було створено Гейдельберзький альянс князів та міст для захисту земського миру, а також підписано Егерську угоду між Саксонією і Габсбургами³⁰⁸.

На нашу думку, зазначені договори засвідчили принципову можливість порозуміння між євангелічними та католицькими правителями. Виснаженість німецьких земель внаслідок тривалого протистояння вимагала подальшого пошуку практичних заходів для досягнення такого порозуміння. У ситуації, коли ані лютеранське, ані католицьке угруповання не мали вирішальної переваги над супротивником, щоб силоміць нав'язати йому власні умови розв'язання конфлікту, єдино можливим варіантом дотримання міцного миру у Священній Римській імперії постав конфесійний компроміс.

Головними суб'єктами переговорів в Аугсбурзі були брат імператора Карла V австрійський ерцгерцог Фердинанд і впливові євангелічні князі – саксонський курфюрст Август I та бранденбурзький курфюрст Йоахім II. 5 лютого 1555 р. Аугсбурзький рейхстаг розпочав роботу.

На зустрічі євангелічних правителів у Наумбурзі (12 березня 1555 р.) було укладено угоду щодо спільних дій на Аугсбурзькому рейхстазі³⁰⁹. Метою зазначеної угоди проголошувався захист принципів «Аугсбурзького віросповідання». У колах, близьких до імператора, було висловлено підозри, що кількість князів – противників Імперії внаслідок цього може збільшитися, а Фердинанд не зуміє надати відповіді, яка б задовільнила правителів, що може призвести до повторення подій 1552 р.³¹⁰.

³⁰⁸ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – С. 73.

³⁰⁹ Mörke O. Die Reformation. Voraussetzungen und Durchsetzungen / O. Mörke. – München: Oldenbourg, 2005. – S. 63.

³¹⁰ Ивонин Ю. Е. Глобализация в XVI веке? Имперская идея и проблема государственности в Западной Европе и Германии / Ю. Е. Ивонин // Известия Смоленского государственного университета. – 2013. – № 1(21). – С. 183.

На засіданнях Аугсбурзького рейхстагу інтереси євангелічних територіальних правителів особисто відстоювали герцог Крістоф Вюртемберзький та герцог Оттейнріх Нойбурзький. Решта можновладців була представлена своїми радниками, юристами й дипломатами. При цьому лютеранська коаліція несподівано отримала додатковий козир, коли 23 березня 1555 р. папа Юлій III помер, після чого його легат кардинал Мороне був вимушений через участь у конклаві залишити Аугсбург. Тим самим вплив римської курії на переговори в Аугсбурзі був суттєво послаблений³¹¹.

Засідання рейхстагу в Аугсбурзі тривали декілька місяців. Лише 21 червня 1555 р. було підготовлено підсумковий проект за результатами куріальних дискусій, а 25 вересня 1555 р. було укладено релігійний мир³¹². Показово, що імператор Карл V вороже зустрів зміст Аугсбурзького мирного договору. Ще до підготовки остаточного тексту угоди, 19 вересня 1555 р. у Брюсселі Карл V виголосив зречення від імперського престолу, хоч і не поінформував рейхстаг про це рішення. Постанову рейхстагу визнав від імені імперської влади ерцгерцог Фердинанд, якому імператор пізніше офіційно передав свої повноваження. Юридичне визнання Аугсбурзького релігійного миру стало можливим тільки після обрання Фердинанда імператором, яке відбулося в 1556 р.

Аугсбурзький релігійний мир зафіксував низку принципів для подальшого розвитку німецьких земель положень. На основі Аугсбурзького релігійного миру урегулювання проблем духовного та церковного розколу більше не вважалось необхідною попередньою умовою для збереження загальноімперського миру, а наслідки цього розколу визначалися відповідно до умов забезпечення миру в окремих землях Священної Римської імперії. Якщо до 1552 р. головною умовою миру в імперії вважалася релігійна єдність, то в 1555 р. німецькі можновладці вже вважали за можливе встановити загальний мир в імперії, незважаючи на існування релігійного розколу.

Унаслідок ухвалення постанови Аугсбурзького рейхстагу застосування сили для досягнення конфесійних цілей було заборонене під загрозою вигнання порушника за межі імперії й стягнення максимальних штрафів, які тільки були передбачені імперським правом. Як зазначав Йоганн Слейдан, коментуючи це рішення, «релігійні дискусії мають вирішуватися лише доброчесними, дружніми, спокійними засобами»³¹³.

Можна погодитися з думкою А. Дмитрієва, що пункт щодо неприпустимості насильницьких дій для вирішення конфесійних суперечностей постає найбільш важливим положенням Аугсбурзького релігійного миру. Принципова заборона застосування сили у конфесійно-політичній сфері стосувалася

³¹¹ Zur Mühlen K.-H. *Reformation und Gegenreformation* / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – Т. 2. – S. 53.

³¹² Прокопьев А. Ю. *Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648* / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – С. 64.

³¹³ Sleidanus J. *Commentariorum de statu religionis et Reipublicae, Carolo V. Caesare* / J. Sleidanus. – Frankfurt am Main: Th. Schonvvetter, 1610. – L. XXVI. – S. 790.

також відносин між правлячими колами імперії (імператором і курфюрстами) й усіма іншими імперськими станами, а також імперських станів між собою³¹⁴. Усі питання, пов'язані із суперечностями між представниками різних конфесій, мав розв'язувати імперський камеральний суд, у якому католики й лютерани мали однакову кількість представників³¹⁵. Заборону застосування сили, однак, не було поширено на відносини між феодалами та їх підданими.

Важливе місце серед положень Аугсбурзького релігійного миру посідав пункт, який надавав правителям право визначати конфесійну приналежність їх підданих³¹⁶. У 1576 р. зазначений принцип знайшов остаточне втілення у підготованій грейфсвальдським юристом Йоахімом Стефані формулі «*Cuius regio, eius religio*» (Чия влада, того й віра)³¹⁷.

Крім того, у рішеннях Аугсбурзького рейхстагу 1555 р. було наголошено, що жоден імперський чин не повинен намагатися переконувати підданих інших чинів відмовитися від своєї релігії або захищати їх проти своєї власної влади³¹⁸. Тим самим тенденції територіалізації, що виразно виявилися ще з часів Першого Шпеерського рейхстагу 1526 р., коли князі й магістрати імперських міст отримали фактичну можливість у релігійних питаннях діяти на власний розсуд, посилилися й набули юридичного оформлення. Зміст конфесіоналізації в німецьких землях тепер безпосередньо визначався позиціями влади – як лютеранської, так і католицької³¹⁹. Виявлення тісного зв'язку релігійних відмінностей із політичними змінами Х. Шиллінг визначає як провідну тенденцію конфесіоналізації у другій половині XVI ст.³²⁰. На нашу думку, вона прискорила становлення територіальної державності у німецьких землях, зокрема – у Саксонії.

Очолити місцеву церковну організацію, у євангелічних територіях князі фактично посіли місце «верховних єпископів»³²¹. Саме такий статус здобув і саксонський курфюрст Август I. Водночас принцип «Чия влада, того й віра» означав офіційне визнання євангелічної конфесії і можливість її подальшого існування в межах Німеччини поряд із католицизмом. Суб'єктами угоди при цьому виступали не тільки територіальні князі, а й магістрати імперських міст. Для міст змішаного віросповідання (зокрема, для Аугсбурга,

³¹⁴ Дмитрієв А. Міжнародно-правовий феномен Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. / А. Дмитрієв // Право України. – 2003. – № 3. – С. 153.

³¹⁵ Der Augsburger Religionsfriede / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 484.

³¹⁶ Der Augsburger Religionsfriede / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 476.

³¹⁷ Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart: Ulmer, 1989. – S. 142.

³¹⁸ Der Augsburger Religionsfriede / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 480.

³¹⁹ Reinhard W. Glaube und Macht. Kirche und Politik im Zeitalter der Konfessionalisierung / W. Reinhard. – Freiburg: Herder, 2004. – S. 17.

³²⁰ Schilling H. Die Konfessionalisierung und die Entstehung eines internationalen Systems in Europa / H. Schilling // Reformation und Recht. Festgabe für Gottfried Seebaß zum 65. Geburtstag. – Gütersloh: Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus, 2002. – S. 136.

³²¹ Schmidt H. R. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H. R. Schmidt. – München: Oldenbourg, 1992. – S. 88.

Бібераха, Равенсбурга, Дінкельсбюля, Кельна, Мюнстера) офіційно дозволялося співіснування обох конфесій³²².

Умовами Аугсбурзького релігійного миру було гарантовано захист існуючих католицьких володінь: у тому випадку, якщо їх правитель (архієпископ, єпископ, прелат та ін.) приймав лютеранство, він втрачав юридичне становище та всі привілеї духовного феодала, позбавлявся своїх бенефіціїв і перетворювався на приватну особу. Територія ж переходила під владу нового правителя – прибічника католицизму, кандидатуру якого обирав місцевий кафедральний капітул. Рішенню капітулу не повинен був чинитися будь-який опір³²³.

Водночас Аугсбурзький релігійний мир санкціонував секуляризацію церковного майна, здійснену за часів Реформації до укладання Пассауської угоди 1552 р.³²⁴. Однак подальша секуляризація католицьких духовних володінь тепер офіційно визнавалася незаконною. Таким чином, було збережено статус-кво. Це рішення може бути визначене як компроміс, що до певної міри мав задовольнити матеріальні інтереси і лютеранських, і католицьких князів.

«Декларація Фердинанда», прийнята як додаток до тексту Аугсбурзького миру, наголошувала на дотриманні свободи віросповідання усіх представників імперського рицарства й міських общин, які вже прийняли лютеранське віросповідання до 1555 р., але після укладання мирної угоди залишилися на території католицьких духовних володінь³²⁵. Однак варто наголосити, що рівні з католиками права здобували тільки ті протестанти, які визнавали Аугсбурзьке віросповідання, тобто сповідували лютеранство. Водночас усі інші конфесії в межах імперії залишалися юридично невизнаними, як і раніше, після укладання Пассауського договору 1552 р.³²⁶. Унаслідок такого рішення поза законом опинялися кальвіністи, анабаптисти, а також прибічники низки інших релігійних напрямів, що поширилися в німецьких землях за часів Реформації. У підсумку кальвінізм набув юридичного визнання лише після завершення Тридцятирічної війни, внаслідок укладення Вестфальського миру 1648 р.

Зміст Аугсбурзької мирної угоди, її наслідки для життя німецького суспільства зазнали різних тлумачень в історіографії. Ще в XIX ст. Л. фон Ранке визначив Аугсбурзький мир як подію, що завершила процес Реформації в Німеччині³²⁷. Новітня німецька історіографія сприйняла цей загальний висновок, проте оцінки Аугсбурзького релігійного миру в ній помітно різняться. Зокрема, М. Симон розглядає його як подію комплексного характеру, що ма-

³²² Goertz H.-J. Deutschland 1500–1648. Eine zertrennte Welt / H.-J. Goertz. – Paderborn: Schöningh, 2004. – S. 174.

³²³ Der Augsburger Religionsfriede / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 478.

³²⁴ Комлева Ю. Е. Государственное устройство Германии в Новое время / Ю. Е. Комлева. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2007. – С. 27.

³²⁵ Der Augsburger Religionsfriede / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 485–487.

³²⁶ Der Augsburger Religionsfriede / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 477.

³²⁷ Ranke L. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation: In 6 Bd. / L. Ranke. – Berlin: Duncker und Humblot, 1840. – Bd. 3. – X, 603 S.

ла значні суспільно-політичні (перш за все – посилення прав територіальних князів) і релігійні (потреба оновлення католицизму) наслідки. Як окремий важливий аспект Аугсбурзького миру дослідник визначає проблему релігійної толерантності³²⁸. Б. Меллер підкреслює, що Аугсбурзький мир, маючи компромісний характер, поклав край претензіям Карла V на створення «універсальної монархії»: внаслідок його укладення було змінено саму ідею імператорської влади, функції імператора й імперії³²⁹. Х. Клюетінг убачає в укладенні Аугсбурзького миру важливий крок держави в напрямі секуляризації: адже цей мирний договір було ухвалено без участі такої могутньої сили, як римське папство³³⁰. Л. Шорн-Шютте вважає, що мирна угода в Аугсбурзі позначила перспективу врегулювання релігійного питання правовим шляхом³³¹, тоді як Й. Буркхардт визначає принцип «Чия влада, того й віра» як «право кулака», висуваючи на перший план домінування князівської сваволі³³². В. Демель і С. Шраут зазначають, що наслідком Аугсбурзької угоди, яка проголосила принцип загального миру, стало формування «миролюбного, часто добродісного покоління князів», які прагнули підтримувати релігійні відносини у своїх володіннях на засадах власної віри³³³. Ф. Леппін убачає в релігійному розколі Священної Римської імперії, зафіксованому в Аугсбурзі, фундамент конституційно-правової поляризації політичних сил³³⁴.

На нашу думку, зміст Аугсбурзького релігійного миру визначався усім попереднім перебігом подій Реформації. Внаслідок протистояння у німецькому суспільстві протягом 20–30-х рр. XVI ст. одні соціальні групи (рицарство, селянство) втратили можливість активно впливати на політичне життя; інші (бюргерство, духовенство) для досягнення своїх цілей змушені були визнати провідну роль більш могутніх політичних сил. У 40-х рр. XVI ст. основними такими силами стали імперська і територіальна влада. Кожна з цих сил обстоювала свій варіант суспільно-політичного розвитку Німеччини; розбіжності стосувалися як самого характеру державної влади, так і її цілей та повноважень.

Збройна боротьба не забезпечила вирішальної переваги для жодної сторони, тому постала необхідність шукати нові засоби врегулювання конфлікту. Аугсбурзький мирний договір став таким засобом. Важливе досягнення його укладачів – визнання реальності ситуації релігійного розколу німецького суспільства і намагання не поглиблювати його, а зупинити. Водночас за такої си-

³²⁸ Simon M. *Der Augsburger Religionsfriede* / M. Simon. – Augsburg: Kieser, 1955. – S. 101.

³²⁹ Moeller B. *Deutschland im Zeitalter der Reformation* / B. Moeller. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – S. 170–172.

³³⁰ Kluebing H. *Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648* / H. Kluebing. – Stuttgart: Ulmer, 1989. – S. 145.

³³¹ Schorn-Schütte L. *Das Reformation. Vorgeschichte – Verlauf – Wirkung* / L. Schorn-Schütte. – München: Beck, 2003. – S. 83.

³³² Burkhardt J. *Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617* / J. Burkhardt. – Stuttgart: Kohlhammer, 2002. – S. 164.

³³³ Demel W. *Der deutsche Adel. Lebensformen und Geschichte* / W. Demel, S. Schraut. – München: Beck, 2014. – S. 88.

³³⁴ Leppin V. *Die Wittenberger Reformation und die Prozess der Transformation kultureller zu institutionellen Polaritäten* / V. Leppin. – Stuttgart; Leipzig: Hirzel, 2008. – S. 44.

туації альтернативою абсолютизму єдиновладного правителя «універсальної монархії», утвердження якого передбачало гостру боротьбу з багатьма внутрішніми та зовнішніми противниками, постав абсолютизм численних територіальних правителів у кордонах їх володінь. Аугсбурзький мир, з одного боку, закріпив становище політичної роздробленості німецьких земель – однак, з другого боку, забезпечив можливість більш-менш стабільного розвитку в межах кожної з них.

Яке ж місце посідає Аугсбурзький мир у здійсненні лютеранської конфесіоналізації в Саксонії? Е. В. Цееден саме від цієї події відраховує початок утворення конфесій у Німеччині (а надалі – і в інших європейських країнах)³³⁵. Визнаючи важливе місце Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. у зазначеному процесі, ми, однак, не можемо беззаперечно погодитися з його характеристикою як початку конфесійної епохи в німецькому суспільстві. Адже головні риси лютеранства як окремої конфесії оформилися у 20-х – першій половині 50-х рр. XVI ст., тобто ще до його юридичного визнання в 1555 р. Остання подія, на нашу думку, стала закономірним підсумком тривалого процесу становлення євангелічного віросповідання, який поєднав вирішення релігійних питань із врегулюванням інших суспільно-політичних проблем. Тому, на нашу думку, Аугсбурзький мир варто розглядати не як початок лютеранської конфесіоналізації, а як точку відліку нового періоду конфесіоналізації, протягом якого офіційно визнане в німецьких землях лютеранство поступово почало набувати рис ортодоксії. Зазначений процес постав важливим компонентом формування земельної державності Саксонії.

Після укладення Аугсбурзького релігійного миру у Священній Римській імперії зміцнилося насамперед становище курфюрстів (зокрема – саксонського курфюрста), що дало їм змогу здійснювати більший вплив на імператора. Цьому сприяла й поява нового органу – ради курфюрстів, узаконеного на засіданні імперської депутаційної наради 1564 р. Зазначений вплив залишався вельми істотним до середини XVII ст. – до завершення Тридцятирічної війни. Як зазначає Ю. Є. Івонін, за традиційної ієрархічної структури управління колегія курфюрстів стала стабільно діючим органом, що втілював консервативний конституційний устрій старої імперії; до певної міри вона блокувала створення адміністративної або абсолютної монархії на загальноімперському рівні. Разом з тим розширювались можливості для зміцнення територіальної державності у формі абсолютних монархій на рівні окремих князівств. Значну роль у цьому процесі відіграли імперські станові збори, особливо – наради курфюрстів. Найбільш важливою серед них у XVI ст. стала Франкфуртська нарада 1558 р., де було вирішено визнати Фердинанда I імператором без проведення додаткових виборів³³⁶.

³³⁵ Zeeden E. W. Das Zeitalter der Gegenreformation von 1555 bis 1648 / E. W. Zeeden. – München: Heyne, 1979. – S. 206–207.

³³⁶ Ивонин Ю. Е. Рейхстаг 1570 года в Шпейере: новая попытка имперской реформы и европейская политика / Ю. Е. Ивонин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2009. – Вып. 2. – История и филология. – С. 46–47.

Однією з найбільш актуальних проблем конфесіоналізації після укладення Аугсбурзького релігійного миру залишалося врегулювання релігійних відносин. Протистояння лютеран та католиків, незважаючи на підписання мирного договору, не зникло остаточно, проте набуло інших, прихованих форм. Утвердження провідної ролі імперських станів у формуванні конфесійних ландшафтів як в імперських містах, так і в територіях виключало стабільність релігійних кордонів в їх політико-територіальному вираженні. На рівні імперського права не була виключена можливість подальшого поширення протестантизму в Німеччині, так само, як і католицька реставрація³³⁷.

Імператор Фердинанд I (1556–1564) прагнув підтримувати в імперії рівновагу між обома угрупованнями. Це було зумовлене необхідністю консолідації суспільства, зокрема, в умовах посилення у другій половині XVI ст. зовнішньої небезпеки – чергової загрози турецького вторгнення.

Його наступник Максиміліан II (1564–1576) намагався продовжувати таку політику. Цей курс, зокрема, знайшов вияв в ухваленні імператором у 1568 р. т.зв. «релігійної поступки», що надавала дозвіл лютеранам легально діяти в австрійських землях³³⁸. Імперську владу турбувала як внутрішня стабільність Священної Римської імперії, так і її зовнішня безпека. Це стосувалося не тільки політики щодо Іспанії та Франції, але й османської загрози. У зв'язку з її посиленням у 1566 р., після походу султана Сулеймана до Угорщини, Максиміліан II звернувся до імперських станів за більш значною матеріальною підтримкою, ніж це було за часів правління його батька.

Іншим важливим аспектом політики імператора було розмежування сфер впливу з Іспанією після розділу володінь Карла V. Конфлікт з Англією і повстання в Нідерландах втягли Іспанію у серйозні міжнародні конфлікти, до яких Максиміліан не хотів втручатися. Він прагнув уникнути залучення Священної Римської імперії до цих конфліктів, побоюючись, що німецькі протестанти будуть надавати підтримку Вільгельму Оранському, а католики – Філіпу II. Тому імператор заперечував проти наймання солдатів на імперських територіях французькими гугенотами і Вільгельмом Оранським³³⁹.

Єдиним способом вирішення зазначеної проблеми виявилась більш інтенсивна інтеграція Бургундської імперської округи до Священної Римської імперії, що сприяло правовому вирішенню питання щодо її територіальної консолідації, не дало втягнути її в релігійні війни у Франції та у війну між Іспанією й нідерландськими повстанцями. Подальше зміцнення територіальної державності внаслідок створення територіальних судових органів й органів управління набуло розвитку після Шпеєрського рейхстагу 1570 р.³⁴⁰.

³³⁷ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – С. 69.

³³⁸ Die "Religionskonzession" Kaiser Maximilians II. von 1568 / R.A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 47–50.

³³⁹ Ивонин Ю.Е. Рейхстаг 1570 года в Шпейере: новая попытка имперской реформы и европейская политика / Ю.Е. Ивонин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2009. – Вып. 2. – История и филология. – С. 47.

³⁴⁰ Lanzinner M. Friedensversicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II (1564–1576) / M. Lanzinner. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1993 – S. 373.

Пом'якшення ставлення з боку імперської влади сприяло кількісному зростанню прибічників євангелічного віросповідання. У 1570 р. близько 70% території Німеччини складала володіння, де лютеранство було головною конфесією³⁴¹. Однак суперечності між лютеранами і католиками не припинялися. Ситуація в імперії ускладнювалася також і через сплату т. зв. «турецького податку»: основні його суми припадали на нижчі імперські стани, незадоволені цим нерівномірним розподілом³⁴².

За таких умов імператор звернувся до свого радника Лазаруса фон Швенді для підготовки документа, який містив би умови імперського миру, прийнятні для всіх станів. Перший проект було підготовлено до проведення Шпеєрського рейхстагу 1570 р. Незважаючи на відхилення низки пропозицій (зокрема, тих, що стосувалися релігійних питань) імперськими станами, радник імператора продовжив цю працю, яка тривала до середини 70-х рр. XVI ст. Хоча після смерті Максиміліана II пропозиції Швенді так і не були реалізовані, їх зміст є важливим для характеристики розвитку політичної думки німецького суспільства в умовах конфесіоналізації.

Доповідна записка Лазаруса фон Швенді складається з декількох смислових частин. На початку твору автор здійснює історичний екскурс у минуле німецького народу, у якому помітним є прагнення довести споконвічний потяг німців до свободи. Швенді підкреслює, що цей потяг яскраво виявив себе у боротьбі проти чужоземного панування, що мала місце як у стародавні часи (проти Римської імперії), так і в епоху Середньовіччя (виступи імператорів проти римського папства)³⁴³.

Надалі Лазарус фон Швенді характеризує події Реформації та особливості розвитку німецького суспільства після укладення Аугсбурзького релігійного миру. Він убачає причини Реформації у загальному обуренні німців тривалим визискуванням із боку римського престолу. Імператор Карл V, на думку автора, не виправдав сподівань німецького народу, схилившись на бік Риму.

Між тим масове незадоволення швидко розповсюджувалося. Велику роль у цьому відіграло книгодрукування, яке стало новим засобом розвитку комунікації й освіти. Тривале протистояння тільки виснажувало німецьке суспільство, і велику заслугу Фердинанда I Лазарус фон Швенді вбачає у підготовці проекту Аугсбурзького релігійного миру, який зупинив конфлікт³⁴⁴.

³⁴¹ Zur Mühlen K.-H. *Reformation und Gegenreformation* / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – Т. 2. – С. 126.

³⁴² Ивонин Ю.Е. Рейхстаг 1570 года в Шпейере: новая попытка имперской реформы и европейская политика / Ю.Е. Ивонин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2009. – Вып. 2. – История и филология. – С. 50.

³⁴³ Aus der Denkschrift des kaiserlichen Rats Lazarus von Schwendi (1574) / R. A. Müller [Hg.] // *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung*. – Stuttgart: Reclam, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 59.

³⁴⁴ Aus der Denkschrift des kaiserlichen Rats Lazarus von Schwendi (1574) / R. A. Müller [Hg.] // *Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung*. – Stuttgart: Reclam, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 60.

На нашу думку, однією з ключових ідей твору Лазаруса фон Швенді постає заперечення абсолютизму як провідного принципу державного устрою. Це знаходить вияв як у характеристиці проблем релігійного життя Німеччини, так і у висвітленні політичної ситуації. Для радника імператора неприйнятним є становище, коли розподіл державних посад здійснюється на користь одного угруповання (у даному випадку – католиків, хоча сам Швенді належить до цієї конфесії), оскільки воно підсилює протистояння в суспільстві.

Найбільшу небезпеку наростання внутрішніх суперечностей автор убаचाє в тому, що ними можуть скористатися зовнішні противники Священної Римської імперії німецької нації. Основним таким противником Швенді вважає римське папство. Після втрати під час Реформації панівних позицій у Німеччині, на думку автора, Рим прагне відновити свій вплив через поширення діяльності єзуїтів³⁴⁵.

Визначаючи зовнішні чинники загрози для стабільності Священної Римської імперії, Лазарус фон Швенді також неодноразово критикує «іспанські звичаї», «іспанські зразки» як такі, що не йдуть на користь розвитку Німеччини. Таке ставлення визначається не якимось ворожим ставленням до всього чужого взагалі чи до іспанців зокрема. Не випадково Швенді наголошує, що монарх Іспанії є законним християнським правителем³⁴⁶.

На нашу думку, головна причина критичних зауважень Лазаруса фон Швенді на адресу «іспанських звичаїв» полягала у політиці, яку здійснював режим Філіпа II. На той час саме Іспанія могла вважатися державою, де європейський абсолютизм досяг свого розквіту: Франція набуде такого статусу уже в XVII ст. Однак війна в Нідерландах, у якій сам Швенді брав участь на боці іспанської армії, не схилила його на бік прихильників абсолютистського курсу.

Лазарус фон Швенді переконаний, що у конфесійній боротьбі імператор не повинен ставати на бік одного з ворогуючих угруповань і силоміць придушувати виступи його противників. На його переконання, глава держави має бути третейським суддею, який врівноважує протиборство і зберігає існуючий стан справ від можливих загроз.

Таке становище мають гарантувати й інші державні інститути. Зокрема, Швенді виступає за перетворення рейхстагу на постійне зібрання представників імперських станів. У компетенції цього органу, на думку автора, повинні перебувати формування єдиної імперської армії, монетної системи. У релігійних справах імператор має спиратися на такий важливий засіб, як загальнонаціональний собор, що мав би гарантувати толерантне ставлення влади до обох конфесій, визнаних за умовами Аугсбурзького миру³⁴⁷.

³⁴⁵ Aus der Denkschrift des kaiserlichen Rats Lazarus von Schwendi (1574) / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 69.

³⁴⁶ Aus der Denkschrift des kaiserlichen Rats Lazarus von Schwendi (1574) / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 68.

³⁴⁷ Aus der Denkschrift des kaiserlichen Rats Lazarus von Schwendi (1574) / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 70.

Толерантність – одне з головних понять проекту Лазаруса фон Швенді. Її поширення в німецькому суспільстві автор вважає можливим лише за умов узгодження інтересів імператора й імперських станів. Інші варіанти розвитку подій, на думку Швенді, в підсумку призводять до внутрішніх конфліктів, повстань і війн.

Загальний зміст послання дає дослідникам підстави зарахувати Лазаруса фон Швенді до лав гуманістів³⁴⁸. Загалом погоджуючись із таким висновком, водночас варто зазначити, що його гуманістичний світогляд формувався поступово, протягом досить тривалого часу. У 20–30-х рр. XVI ст. Швенді навчався у Базелі і Страсбурзі – центрах гуманістичного руху та Реформації. Із другої половини 40-х рр. XVI ст. він виконував дипломатичні доручення Карла V, пізніше перебував з військовими місіями у Нідерландах, Угорщині. Внаслідок цього гуманістичні ідеї, що знайшли вияв у творі Швенді, не були відірваною від дійсності утопією: вони ґрунтувалися на глибокому знанні реалій тогочасного суспільно-політичного життя.

Водночас, промовистим є той факт, що, виступаючи з ідеями релігійної толерантності, Швенді пропонує вирішувати наявні в німецькому суспільстві проблеми з аристократичних позицій. Поняття «звичайна людина», яке автор неодноразово використовує при описі подій Реформації, для нього пов'язане насамперед із поширенням хаосу, запобігти якому може тільки сильна влада. Крім того, виступаючи за дотримання рівних прав лютеран та католиків, він обурюється тим, що прибічники євангелізму переслідуються так само, як язичники, євреї, турки³⁴⁹. Вочевидь, обґрунтованість ворожого ставлення до останніх для Швенді не потребує доказів. Однак навряд чи це ставлення могло бути іншим: лише декілька років тому (у 1564–1567 рр.) він був головнокомандувачем імперської армії, яка воювала проти турок в Угорщині. Отже, Лазарус фон Швенді залишався людиною свого часу, коли приналежність до певної релігії визначала ставлення як до окремих людей, так і до цілих народів.

Порівнюючи твір Швенді із сучасними йому творами мислителів інших країн Європи (зокрема, Франції), можна виявити як деякі спільні риси, так і певні відмінності. Зокрема, споріднює ці праці ідея неприйнятності чужоземного панування. За визначенням І. Я. Ельфонд, головною темою французьких гугенотських памфлетів стала ксенократія, що знаходила вияв передусім в італофобії³⁵⁰. В умовах тривалих релігійних війн у значній частині французьких політичних памфлетів («Тигр» та «Франко-Галлія» Ф. Отмана, «Позов до тиранів» Ф. Дюплессі-Морне і Ю. Ланге, «Франко-Турція» анонімного ав-

³⁴⁸ Niklas Th. Um Macht und Einheit des Reiches. Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583) / Th. Niklas. – Husum: Matthiesen, 1995. – 203 S.; Burkhardt J. Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617 / J. Burkhardt. – Stuttgart: Kohlhammer, 2002. – S. 195.

³⁴⁹ Aus der Denkschrift des kaiserlichen Rats Lazarus von Schwendi (1574) / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 62.

³⁵⁰ Эльфонд И. Я. Особенности политической пропаганды в идейно-теоретической борьбе во Франции второй половины XVI в. / И. Я. Эльфонд // Средние века. – 2002. – Вып. 63. – С. 182.

тора) на перший план виходять ідеї боротьби проти тиранії. На думку представників кальвіністського угруповання, несправедливий режим має бути повалений силою зброї. Особливо підсилила такі настрої французьких публіцистів розправа з гугенотами, здійснена під час Варфоломійської ночі.

Між тим Лазарус фон Швенді бажає не зруйнувати, а вдосконалити існуючі відносини. У цьому він є ближчим до іншого французького мислителя раннього Нового часу – автора принципу державного суверенітету Жана Бодена, який обстоював необхідність збереження державою соціальної гармонії і захисту народу від зовнішніх ворогів. Однак гарантом спокою та миру Боден вважав саме абсолютну монархію, з чим Швенді не погоджується. Водночас німецький мислитель не може визнати справедливими й авторитарні прагнення великих німецьких князів. Його твір – важливе свідчення розвитку німецької суспільно-політичної думки раннього Нового часу, яка не вичерпувалася зазначеними В. М. Володарським спробами обґрунтування абсолютистських претензій територіальних правителів³⁵¹.

Варто констатувати, що в деяких питаннях радник Максиміліана II випередив свій час. Так, перетворення рейхстагу на постійне зібрання представників імперських станів було запроваджене лише з 1663 р. (Регенсбурзький рейхстаг); однак і тоді цей орган залишився другорядним. Виявилася нереалізованою й ідея проведення загальнонаціонального собору, який би врегулював релігійну проблему. Контроль над вирішенням конфесійних питань зберегли за собою князі. У 1576 р. юрист Йоганн Стефані розробив формулу «Чия влада, того й віра», яка закріпила провідну роль можновладців у релігійній сфері. Нарешті, не знайшла підтримки ідея Лазаруса фон Швенді щодо реформування керівництва збройними силами Священної Римської імперії шляхом передачі виконавчої військової влади імператору. Територіальні князі вбачали в цій ідеї загрозу для власних феодалських вольностей, а також висловили сумніви в конфесійному нейтралітеті імператора на випадок війни: протестанти побоювалися, що в такому разі імператор підтримає католиків. Тому пропозиція сконцентрувати військову владу в руках імператора за рахунок послаблення імперських станів була відкинута³⁵².

Проект Лазаруса фон Швенді є яскравим свідченням намагань представників імператорської влади вдосконалити як конфесійні відносини, так і систему державного управління Священної Римської імперії. Він свідчить про глибоке розуміння частиною правлячої верхівки німецького суспільства всієї глибини соціально-політичних і міжконфесійних суперечностей, що не зникли після укладання Аугсбурзького миру. Дотримання курсу на вирішення зазначених суперечностей мирним шляхом, як це і було передбачено умовами угоди 1555 р., справило позитивний вплив на розвиток земельної державності різних територій Німеччини, зокрема – Саксонії, у другій половині XVI ст.

³⁵¹ Володарский В. М. Культура Германии в конце XV–XVI в. / В. М. Володарский // Культура Западной Европы в эпоху Возрождения. – М.: Мосгорархив, 1996. – С. 124.

³⁵² Рудерсдорф М. Максимилиан II (1564–1576) / М. Рудерсдорф // Шиндлинг А., Циглер В. Кайзеры. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 110.

Загалом, Аугсбурзький релігійний мир може бути визначений як «рубінний пункт» лютеранської конфесіоналізації в Німеччині. З укладанням цього мирного договору суспільно-політичні і власне конфесійні відносини у Священній Римській імперії почали еволюціонувати в напрямі правового врегулювання суперечливих питань. Одним із виявів такої еволюції на рівні розвитку земельної держави стала політика курфюрста Августа Саксонського.

2.6 Лютеранська конфесіоналізація в курфюршестві Саксонському у період правління Августа I

Головними суб'єктами політичної системи Священної Римської імперії у другій половині XVI ст. залишалися імперські чини, до яких належали порівняно вузькі кола німецького суспільства – територіальна князівська і міська влада. М. Рудерсдорф зазначає, що її представники на той час насамперед були зацікавлені у захисті і зміцненні власних повноважень у межах своїх територій на засадах юридично визнаного релігійного миру, які гарантували їм умови Аугсбурзької угоди 1555 р. Таке становище, на думку дослідника, було забезпечене «симбіозом ранньомодерної державності і замкненої конфесійності», орієнтуючи правителів на збереження подібного «статус-кво»³⁵³. Інші соціальні групи ще не мали широких можливостей впливу на вирішення нагальних проблем суспільного життя Німеччини.

Серед правителів німецьких держав епохи Реформації та конфесіоналізації увагу істориків найчастіше привертають постаті, діяльність яких пов'язана з подіями найбільш гострого протистояння ворогуючих таборів. Зокрема, дослідники історії Саксонії раннього Нового часу традиційно приділяють увагу таким політичним діячам, як Фрідріх Мудрий і Моріц: адже за часів правління першого на території курфюршества Саксонського бере початок реформаційний рух, а другий зміг стати курфюрстом внаслідок умілого політичного маневрування між євангелічним та католицьким угрупованнями за часів Шмалькальденської війни. Водночас діяльність осіб, що припадає на періоди відносної соціально-політичної стабільності, в історичних працях відходить певною мірою на другий план. До таких правителів варто віднести Августа I Саксонського, який, ставши курфюрстом після загибелі Моріца в битві під Зіверсгаузенем, перебував при владі протягом 33 років (1553–1586).

Політика курфюрста Августа I становить особливий інтерес в аспекті дослідження лютеранської конфесіоналізації в Саксонії, яка за рівнем економічного розвитку й політичної могутності належала до найбільш розвинених регіонів Священної Римської імперії. Відігравши провідну роль у подіях Реформації, курфюршество Саксонське зберегло вплив на імперському рівні й у другій половині XVI ст., після укладання Аугсбурзького релігійного миру. Суттєву роль у закріпленні такого становища відіграла саме політика, здійснювана курфюрстом Августом I.

³⁵³ Rudersdorf M. 1555 als Achsenjahr der deutschen Geschichte – Zu zwei Aspekten reichsfürstlicher Politik im Zeichen der Augsburger Religionsfriedens / M. Rudersdorf // Landesgeschichte und Archivwesen. – Dresden: Sächsisches Dr.- und Verl.-Haus, 2002. – S. 180.

Вивчення політичної діяльності курфюрста Августа I доцільно здійснити за її головними напрямками, до яких належать: відносини з імператорською владою і з правителями сусідніх територій; соціально-економічні заходи; конфесійна й культурна політика. Вони забезпечили можливість дотримання ключових положень Аугсбурзького миру, заклавши основи становлення курфюршества Саксонського як модерної держави раннього Нового часу.

Політика Августа I Саксонського після укладання Аугсбурзького релігійного миру позначена певними суперечностями у відносинах з імператорським престолом. Головним чином вони були пов'язані з тим, що у другій половині XVI ст. саксонський курфюрст висунувся в перші ряди прибічників лютеранства, які виявляли все більшу активність у політичному житті. Посилення євангелічних територіальних правителів обмежувало можливості Габсбургів підпорядковувати розвиток німецьких регіонів власному впливу. Зокрема, усвідомлюючи небезпеку виникнення на Аугсбурзькому рейхстазі 1566 р. протестантської більшості, Август I виступив проти того, щоб пфальцький курфюрст-кальвініст Фрідріх III був виведений з-під захисту релігійного миру, на чому наполягав імператор Максиміліан II. Таким чином, відбулося фактичне визнання кальвінізму на території курфюршества Пфальцького, хоча офіційного дозволу цього віросповідання імператором надано не було³⁵⁴. Проте Август I не підтримав і намагань Фрідріха III переглянути умови Аугсбурзького релігійного миру з метою надання кальвінізму юридичного визнання. Тому варто визнати справедливність оцінок його діяльності на загальноімперському рівні як такої, що була спрямована на захист миру в масштабах Священної Римської імперії і дотримання нового порядку «паритетної імперської конституції», визначеного умовами Аугсбурзького релігійного миру³⁵⁵. Завдяки дотриманню такого «середнього шляху» саксонський курфюрст у контактах із Габсбургами зміг досягти балансу інтересів релігійних та династичних сил, закріпивши вагомий вплив Саксонії на загальноімперські справи.

Політичне посилення курфюршества Саксонського викликало поживлення інтересу до нього з боку іноземних правителів, які бажали знайти міцного союзника в німецьких землях. Зокрема, у 70–80-ті рр. XVI ст. Генріх Наваррський провадив активне листування з Августом I. Спочатку він прагнув використати вплив саксонського курфюрста на французького короля Генріха III для встановлення релігійного миру у Франції, а потім розпочати переговори про те, як відвести загальну загрозу з боку Іспанії від усіх протестантських сил Європи. На той час Генріх Наваррський готував ґрунт для формування майбутнього антигабсбурзького об'єднання, а без підтримки саксонського курфюрста укласти подібний союз було б значно проблематичніше. 25 липня

³⁵⁴ Рудерсдорф М. Максимилиан II (1564–1576) / М. Рудерсдорф // Шиндлинг А., Циглер В. Кайзеры. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 104.

³⁵⁵ Schilling H. Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620 / H. Schilling // Historische Zeitschrift. – 1988. – Bd. 246. – S. 1–45; Ott T. Präzedenz und Nachbarschaft. Das albertinische Sachsen und seine Zuordnung zu Kaiser und Reich im 16. Jahrhundert / T. Ott. – Mainz: von Zabern, 2008 – 654 S.

1585 р. Генріх Наваррський звернувся до Августа I Саксонського з проханням надати військову підтримку французьким гугенотам³⁵⁶. Однак до смерті саксонського курфюрста (12 лютого 1586 р.) згоди так і не було отримано. Обережність Августа I, імовірно, можна пояснити небажанням зіпсувати стосунки як з австрійськими Габсбургами, так і з французьким королем.

У внутрішньополітичному житті Саксонії Август I постає як авторитарний правитель, який дотримувався курсу на зміцнення територіальної влади. У цьому зв'язку варто зазначити, що вже попередники Августа на курфюршеському престолі Саксонії, починаючи з Фрідріха Мудрого, активно запрошували на службу професійних юристів. Така політика сприяла створенню в курфюршестві Саксонському постійних, регулярно діючих центральних органів управління (князівської ради, головної казни, верховного суду) вже в першій половині XVI ст. Цей процес був характерною ознакою етапу централізації територіальної держави й оформлення інститутів управління³⁵⁷. Тому, на нашу думку, оцінка політики Моріца й Августа як «форсованого утворення держави»³⁵⁸ дещо звужує зміст тривалого процесу модернізації структур управління курфюршества Саксонського доби раннього Нового часу.

Усвідомлення потреби упорядкування системи управління земельною державою характерне для «Політичного заповіту» Мельхіора фон Оссе (1506 – 1557) – радника саксонського курфюрста. Твір Оссе, написаний за рік до його смерті, є своєрідним державно-теоретичним меморандумом для Августа³⁵⁹. Зокрема, у «Політичному заповіті» наголошено на необхідності розпочати упорядкування законодавчої бази та структур територіальної адміністрації³⁶⁰. Тим самим твір Мельхіора фон Оссе прокладав шлях до формування курфюршества Саксонського як модернізованої земельної держави Нового часу.

Поради, які містилися у «Політичному заповіті», знайшли відгук у діяльності саксонського курфюрста протягом найближчих років його правління. Й. Брунінг обґрунтовано убачає прояв такого курсу Августа I у великій кількості спеціальних мандатів, рескриптів, статутів, складених для регулювання головних сфер економічного і суспільно-політичного життя курфюршества Саксонського (гірничі статuti 1554, 1571, 1575 рр., монетний статут 1558 р.)³⁶¹.

Розвиваючи принципи централізації управління, закладені його попередниками, курфюрст Август у 1574 р. ініціював створення Таємної ради. Ново-

³⁵⁶ Ивонин Ю. Е. Саксония, Англия и Франция во второй половине XVI – начале XVII века / Ю. Е. Ивонин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2007. – № 7. – История. – С. 132.

³⁵⁷ Таценко Т. Н. Укрепление территориальной власти и развитие централизованного государственного управления в курфюршестве Саксонском во второй половине XV – первой половине XVI в. / Т. Н. Таценко // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI–XVII вв. – Л.: Наука, 1990. – С. 117.

³⁵⁸ Rogge J. Die Wettiner: Aufstieg einer Dynastie im Mittelalter / J. Rogge. – Ostfildern: Thorbecke, 2005. – S. 207.

³⁵⁹ Rudersdorf M. Kurfürst August von Sachsen. Ein neuer nachreformatorischer Fürstentypus im Konfessionsstaat des Alten Reiches / M. Rudersdorf // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 18.

³⁶⁰ Maier H. Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre / H. Maier. – München: Beck, 1980. – S. 113–119.

³⁶¹ Bruning J. August I (1553–1586) / J. Bruning // Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. – München: Beck, 2007. – S. 116–117.

створена структура постала вищим колегіальним органом влади при територіальному правителі Саксонії. До складу Таємної ради увійшли такі посадовці, як Лоренц Ліндеман, який перейняв обов'язки канцлера після усунення з цієї посади Георга Кракова, а також Ханс фон Бернштейн, який здійснював керівництво фінансовою сферою курфюршества Саксонського³⁶².

Таким чином, Август I продовжував загальний політичний курс саксонських курфюрстів, спрямований на формування земельної державності, поширюючи його на різні сфери суспільного життя. Зокрема, він прагнув залучати представників аристократичних родів до державної служби. Одним із прикладів такої інтеграції саксонського дворянства до структур державного управління стала приворна служба членів відомої саксонської родини Шенбергів³⁶³. Подібна тенденція засвідчує формування абсолютизму на території Саксонії як поширеного варіанту системи державного устрою в Європі раннього Нового часу.

Прагнення Августа I до подальшої централізації влади знайшло вияв й у правовій сфері. Не забороняючи діяльності саксонських ландтагів, Август I водночас прагнув підпорядкувати їх рішення волі курфюрста. Зокрема, саме за його ініціативи було здійснено кодифікацію процесуальних норм, договірних звичаїв, спадкового і карного права й ухвалено нове зведення законів – Конституцію (1572 р.), яка являла собою поєднання принципів німецького звичаєвого права та низки положень римського права. Цей документ, підготовлений академічно освіченими саксонськими юристами, став першим у Німеччині збірником територіальних законів, що мав чітку структуру статуту, охоплюючи широке коло правових питань³⁶⁴.

Прийняття саксонської Конституції передувало скасування середньовічного порядку передавати вирішення суперечливих випадків до вищого суду Магдебурга як апеляційної інстанції. Тепер право розгляду «сумнівних випадків, незадовільних і невизнаних суджень» перейшло до юридичних факультетів університетів Віттенберга і Лейпцига, що мали здійснювати кваліфіковану перевірку подібних ситуацій³⁶⁵.

Показово, що у зверненні до ландтагу у Торгау у 1576 р. курфюрст Август наголошує на тому, що він протягом свого правління зберігав країну і підданих у «доброму мирі». Він зазначає, що насамперед піклується про здійснення правосуддя, якому не повинні чинитися жодні перешкоди. З цією метою у курфюршестві Саксонському функціонують придворний суд та апеляційний суд, як передбачено Конституцією 1572 р. Саксонський правитель наголошує на тому, що будь-яка особа, яка вважає себе постраждалою від не-

³⁶² Heinker C. Kontrollieren oder Delegieren? Zur Interaktion Kurfürst Augusts mit seiner Geheimen Räten / C. Heinker // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 107.

³⁶³ Hermann K. Sächsische Geschichte im Überblick / K. Hermann, A. Thieme. – Leipzig: Seemann Henschel, 2013. – S. 83.

³⁶⁴ Menzhausen J. Kulturgeschichte Sachsens / J. Menzhausen. – Leipzig: Seemann Henschel, 2014. – S. 88.

³⁶⁵ Schlosser H. Neuere Europäische Rechtsgeschichte: Privat- und Strafrecht vom Mittelalter bis zur Moderne / H. Schlosser. – München: Beck, 2014. – S. 141.

справедливого вироку, може оскаржити його. У зазначеному зверненні до станів курфюрст висловлює власне бачення досягнень періоду свого правління у Саксонії. На думку У. Людвіг, презентація досягнень успішного та належного управління на засадах справедливості доводить його центральне значення для демонстрації і сприйняття курфюршеського суверенітету. Справедливий порядок визначається як ключове завдання територіальної влади³⁶⁶. Здійснивши централізацію системи судочинства, курфюрст Август, на нашу думку, зробив ще один важливий крок у напрямі оформлення земельної державності Саксонії.

За часів правління Августа I відбулося подальше розширення території курфюршества Саксонського. Прагнення курфюрста інтегрувати в ленну залежність від Дрездена сусідні території у 1569 р. знайшло вияв у встановленні контролю над землями Фогтланду. У 1570 р. на користь династії Веттінів було секвестровано володіння мансфельдських графів³⁶⁷.

Свідченням посилення впливу курфюрста на економічну сферу постає зростання його прав в управлінні гірничою справою, яка належала до провідних напрямів господарства Саксонії. Протягом 60–80-х рр. XVI ст. курфюрст Август I, маючи право вищої гірничої регалії на золото та срібло (воно охоплювало видання гірничих статутів, призначення службовців, надання привілеїв на копальні й пільгові грамоти на плавильні, карбування монети, регулювання продажу зазначених металів, збір податків), намагався поширити його і на інші метали. Зокрема, курфюрст активно скуповував земельні володіння, де були розташовані олов'яні копальні. Август I також заборонив продаж ковалями залізної руди усім покупцям, за винятком самого курфюрста. За порушення цієї вимоги винуватцям загрожувала конфіскація майна й ув'язнення³⁶⁸.

Крім того, Август I виявив велику зацікавленість у вдосконаленні територіальної системи шляхів сполучення. За його ініціативи почав здійснюватися нагляд за станом головних доріг, що поєднували Саксонію з Південною, Північною та Центральною Німеччиною, – на Нюрнберг, на Бреслау і на Франкфурт³⁶⁹. Це сприяло пожвавленню торгівельно-економічних зв'язків курфюршества Саксонського з іншими німецькими регіонами.

Увага Августа до соціально-економічної сфери знайшла вияв й у посиленні контролю надходження податків. Зокрема, у 1571 р. було розроблено спеціальний статут, що постав основою для проведення статистичного огляду всіх територій курфюршества Саксонського. Підрахунок мав охоплювати такі показники, як загальна кількість працівників у кожному володінні,

³⁶⁶ Ludwig U. Das Herz der Justitia. Gestaltungspotentiale territorialer Herrschaft in der Strafrechts- und Gnadenpraxis am Beispiel Kursachsens 1548–1648 / U. Ludwig. – München: Beck, 2008. – S. 9.

³⁶⁷ Falke E. Die Geschichte des Kurfürsten August von Sachsen in volkswirtschaftlicher Beziehung / E. Falke. – Leipzig: Hirzel, 1868. – S. 201–202.

³⁶⁸ Фараджева С. А. Политика саксонских курфюрстов в горном деле / С. А. Фараджева // Из истории западноевропейского средневековья. – М.: МГПИ, 1972. – С. 164–168.

³⁶⁹ Vehse E. Geschichte der Höfe des Hauses Sachsen / E. Vehse. – Hamburg: Hoffmann und Kampe, 1854. – Bd. 2. – S. 260.

їх вік, професію, кількість дітей³⁷⁰. Подібний захід перебував у річищі курсу Августа I на подальшу централізацію курфюршества Саксонського як складову загальної модернізації інститутів державного управління.

Представник «німецької історичної школи» В. Рошер визначив особу Августа I як «найбільшого економа свого часу». Зазначена оцінка ґрунтується на збільшенні саксонської казни, яка на час смерті саксонського курфюрста налічувала близько 1,8 млн. гульденів³⁷¹. Таке збагачення було забезпечене передусім жорсткою централізацією податків, застосуванням деяких новацій у гірничій справі, розширенням місцевого ринку³⁷².

Конфесійна політика стала іншим важливим напрямом діяльності саксонського курфюрста. У другій половині XVI ст., після укладання Аугсбурзького миру, релігійне питання зберігало актуальність, залишаючись предметом гострого суспільно-політичного протистояння. Для подальшого успішного розвитку євангелічно-лютеранської церкви в кожній німецькій території (зокрема – у Саксонії) необхідно було подолати не тільки опозиційні настрої серед прибічників католицизму, але й вирішити численні внутрішні проблеми. За таких умов конфесійна політика курфюрста Августа I охопила декілька складових:

- завершення секуляризації єпископств;
- зміцнення організаційної структури євангелічних общин;
- урегулювання догматичних суперечностей лютеранського віровчення.

Політика секуляризації церковних володінь, розпочата в курфюрстві Саксонському ще у 20-х рр. XVI ст., тривала і після переходу цієї території під владу альбертинської лінії. Август I у зазначеному питанні продовжив політику свого брата Моріца. Головним об'єктом уваги саксонського курфюрста стали єпископства Мейссенське, Наумбурзьке і Мерзебурзьке.

У 1561 р. помер останній римсько-католицький єпископ Мерзебурга Міхаель Хельдінг. Після цього соборний капітул Мерзебурзького єпископства обрав старшого сина курфюрста Августа – 8-річного Олександра – адміністратором цієї території. Через його малий вік Август став правити єпархією від імені сина³⁷³. У 1564 р. після смерті римсько-католицького єпископа Юліуса фон Пфлюга аналогічні вибори, для контролю яких було введено війська курфюрста, були здійснені в Наумбурзі. Адміністратором цієї території також став Олександр³⁷⁴. У 1581 р. під контроль Августа перейшло єпископство Мейссенське, розташоване неподалік від Дрездена – столиці курфюршества.

³⁷⁰ Scholz V. Die Zählung und die Erfassung der Bevölkerung in ihrer historischen Entwicklung vom Römischen Imperium bis zur Reichsgründung 1871 / V. Scholz // Bayern in Zahlen. – 2014. – № 12. – S. 753.

³⁷¹ Syndram D. August von Sachsen als Sammler. Zwischen persönlicher Neigung und fürstlicher Konvention / D. Syndram // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 207.

³⁷² Schilling H. Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648 / H. Schilling. – Berlin: Siedler Verlag, 1994. – S. 339.

³⁷³ Чедвик О. Реформація. Протистояння католиків і протестантів в Западній Європі XVI–XVII вв. / О. Чедвик; пер. с англ. – М.: Центрполиграф, 2011. – С. 153.

³⁷⁴ Koch E. Ausbau, Gefährdung und Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601 / E. Koch // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 196.

Практика призначення князівських синів адміністраторами церковних володінь із можливістю подальшої передачі таких земель під управління князів (у випадку хвороби або смерті єпископа) за часів Реформації і конфесіоналізації набула в Німеччині значного поширення³⁷⁵. Вона визначається В.-Д. Хаушільдом як суттєвий елемент зміцнення територіальної влади князів³⁷⁶. Такий метод розширення своїх володінь Августом I не суперечив умовам Аугсбурзького релігійного миру, який забороняв лише пряме захоплення територій, що належали іншим правителям, і насильницьке нав'язування їм власного віросповідання. Однак католицькі капітули і каноніки не могли чинити опір обранню адміністратором своєї території протестанта, оскільки вважали за неможливе з політичної точки зору підтримати кандидатуру людини, яка не приймається сусідньою владою³⁷⁷. Інкорпорація Мерзебурзького, Наумбурзького і Мейссенського єпископств до складу курфюршества Саксонського посилила позиції Августа I як єдиновладного правителя.

Подальшому зміцненню територіальної церковної організації курфюршества Саксонського мали сприяти й регулярні візитації євангелічних парафій. Діяльність візитаційних комісій створила ґрунт для укладення «Генеральних статей», виданих від імені курфюрста 8 травня 1557 р. Цей документ поєднував розгляд соціально-економічних проблем (передусім, матеріального забезпечення священнослужителів) з визначенням догматики і культу євангелічної церковної організації. За основу було взято принципи «Аугсбурзького віросповідання» 1530 р. та «Саксонського віросповідання» 1551 р.³⁷⁸ Провідну роль у підготовці «Генеральних статей», як і згаданих вище документів, відіграв Філіп Меланхтон³⁷⁹. «Генеральні статті» 1557 р. виражають прагнення територіальної влади до впорядкування конфесійних відносин в межах курфюршества Саксонського. У межах лютеранської ідеології їх зміст мав сприяти поширенню думок про правителя як про «батька», патріарха, покровителя церкви і підданих.

Г. Вартенберг указує на активну взаємодію курфюрста Августа і Філіпа Меланхтона у вирішенні проблем організації саксонської церкви та школи³⁸⁰. Імовірно, співпраця між новим територіальним правителем курфюршества Саксонського і лідером віттенберзьких реформаторів сприяла високій оцінці Августом діяльності «наставника Німеччини». Визнання курфюрстом діяльності Філіпа Меланхтона як такої, що за своїм значенням дорівнювала активності Мартіна Лютера, було пов'язане насамперед із схваленням реформування університету – духовного центру Віттенберга і церковної

³⁷⁵ Klueping H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Klueping. – Stuttgart: Ulmer, 1989. – S. 308.

³⁷⁶ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 159.

³⁷⁷ Чедвик О. Реформація. Противостояние католиков и протестантов в Западной Европе XVI–XVII вв. / О. Чедвик; пер. с англ. – М.: Центрполиграф, 2011. – С. 153.

³⁷⁸ Schmidt W. Die Kirchen- und Schulvisitation im sächsischen Kurkreise vom Jahre 1555 / W. Schmidt. – Halle: Verein für Reformationsgeschichte, 1906. – H. 2: Die wirtschaftlichen Verhältnisse. – S. 88.

³⁷⁹ Bruning J. August I (1553–1586) / J. Bruning // Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. – München: Beck, 2007. – S. 117.

³⁸⁰ Wartenberg G. Fürst und Reformator. Philipp Melanchthon als Berater des Kurfürsten August von Sachsen in Bildungs- und Kirchenfragen / G. Wartenberg // Herbergen der Christenheit. – 2000. – Bd. 24. – S. 75–101.

організації Саксонії. Після смерті Меланхтона у квітні 1560 р. курфюрст звернувся до Віттенберзького університету з докладним листом із вираженням скорботи, де одночасно містилося засудження «софістики, поширеної в усій нашій християнській релігії» і висловлювалося сподівання, що за посередництва ідей Меланхтона суперечності, наявні в лютеранському віровченні, будуть подолані³⁸¹.

Надалі Август I сприяв розробці лютеранськими теологами «Формули згоди» (1577 р.) та «Книги згоди» (1580 р.)³⁸². Участь в обговоренні цих документів, прийняття яких остаточно закріпило єдність догматичних положень лютеранства, брали представники імперських станів – рицарство і бюргерство³⁸³. Регламентация контрольних заходів, на наш погляд, свідчить, з одного боку, про поступове вдосконалення євангелічної церковної організації курфюршества Саксонського, а з другого – про зацікавленість територіальної влади Саксонії в постійному посиленні власного впливу на церкву.

Активна участь Августа I у врегулюванні суперечливих питань релігійно-церковного життя дає підстави дослідникам для висновку про те, що саксонський курфюрст надавав релігії вагоме значення, пов'язуючи з нею матеріальний добробут і духовне виховання своїх підданих, що визначило його сприяння відновленню ідейної єдності лютеранства³⁸⁴. Це дає підстави віднести курфюрста Августа до «другого покоління» євангелічних князів, представники якого насамперед були зацікавлені у підтримці лютеранства у своїх володіннях і прагнули дотримуватися головних положень Аугсбурзького релігійного миру.

Культурна політика Августа I сприяла піднесенню Дрездена як столиці курфюршества Саксонського. Саме за часів правління Августа I в цьому місті було створено Кунсткамеру, до якої надходили твори мистецтва, коштовні рідкісні речі, старовинна зброя³⁸⁵. Загалом колекція Августа налічувала близько 100 тис. експонатів³⁸⁶.

Іншим значущим напрямом культурної політики саксонського курфюрста стала турбота про будівництво замків, що розглядається представниками сучасної історіографії як важливий вияв репрезентації образу правителя. Так, протягом правління Августа I відбувалася перебудова князівської резиденції, розпочата ще в період правління Моріца Саксонського. Крім того, у Саксонії за весь період перебування при владі Августа I було побудовано й перебудовано

³⁸¹ Töpfer T. »Schöner Rubin« oder »schlipffrige wortte«? Territoriale Bekenntnisbildung in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts am Beispiel des *Corpus doctrinae Philippicum* / T. Töpfer // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 65.

³⁸² Див. п. 3.5.

³⁸³ Thomas R. Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 118.

³⁸⁴ Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/1630) / H. Smolinsky [Hg.]. – Freiburg: Herder, 1992. – 1260 S.

³⁸⁵ Бехайм В. Энциклопедия оружия (Руководство по оружиюведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.) / В. Бехайм. – СПб.: АО «Санкт-Петербург Оркестр», 1995. – С. 468.

³⁸⁶ Helfricht J. Die Wettiner. Sächsens Könige, Herzöge, Kurfürsten und Markgrafen / J. Helfricht. – Leipzig: Sachsenbuch, 2011. – S. 47.

вано більш ніж 20 провінційних замків³⁸⁷. Найбільшої відомості серед них набув замок Аугустусбург, що став улюбленим місцем для полювання і відпочинку саксонського курфюрста³⁸⁸. За час перебування Августа I на курфюршеському престолі у Саксонії активно відбувалося й церковне будівництво: зокрема, у 1555 р. було завершено побудову замкової церкви у Дрездені, у 1572 р. – в Аугустусбурзі, у 1576 р. – у Фрейберзі³⁸⁹.

Загальні результати політики лютеранської конфесіоналізації в Саксонії у 50–70-х рр. XVI ст. оцінюються в історіографії по-різному. Так, М. Штейнмец характеризує політику курфюрста Августа I як приклад курсу, спрямованого на зміцнення консервативних тенденцій Реформації, а Саксонію розглядає як центр такого консерватизму³⁹⁰. Р. Гросс оцінює час правління Августа I як одним із найбільш значущих періодів тривалого правління династії Веттінів у Центральній Німеччині³⁹¹. Й. Брунінг визначає курфюрста як правителя, що перебував на перших ролях серед територіальних лідерів Священної Римської імперії Аугсбурзького релігійного миру і започаткував тривалу еру саксонської політики – «*Rax Saxonica*»; її ознаками були політична стабільність в імперії, партнерство у відносинах з імператорською владою, запобігання конфліктам інтересів, захист територій курфюршества від претензій із боку представників ернестинської лінії, дотримання автентичності змісту євангелічної конфесії, централізація територіального управління³⁹². Дослідник Ю. Хельфріхт вважає, що поширення шанобливого титулування курфюрста як «батька Августа» було пов'язане із його прагненням сформувати образ Саксонії – працелюбною, ощадливою, скромною, завжди зайнятою, – на основі рис власного характеру³⁹³. М. Рудерсдорф оцінює діяльність Августа як таку, що поєднала патріархальні тенденції з динамізмом формування нових структур князівської держави³⁹⁴. На думку Т. М. Таценко, зміни у внутрішньополітичному розвитку курфюршества Саксонського, що розпочались уже в першій половині XVI ст. і тривали надалі, свідчать про поступовий перехід від типово середньовічних форм державного управління з характерними для них персональними зв'язками між государем та васалами до форм державного життя Нового часу, коли між правителем й усіма мешкан-

³⁸⁷ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – С. 237.

³⁸⁸ Müller M. Ein Jagdschloss als Objekt der Herrschaftskunst. Der Neubau von Schloss Augustusburg und das Vermächtnis Kurfürst August von Sachsen in der Architektur / M. Müller // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 178.

³⁸⁹ Mai H. Der Einfluß der Reformation auf Kirchenbau und kirchliche Kunst / H. Mai // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 164.

³⁹⁰ Steinmetz M. Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden) / M. Steinmetz. – Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. – S. 243.

³⁹¹ Groß R. Die Wettiner / R. Groß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2007. – S. 145.

³⁹² Bruning J. Landesvater oder Reichspolitiker? Kurfürst August von Sachsen und sein Regiment in Dresden 1553–1586 / J. Bruning // Figuren und Strukturen. Historisches Essays für Hartmut Zwahr zum 65. Geburtstag. – München: Saur, 2002. – S. 205–224.

³⁹³ Helfricht J. Die Wettiner. Sashsens Könige, Herzöge, Kurfürsten und Markgrafen / J. Helfricht. – Leipzig: Sachsenbuch, 2011. – S. 46.

³⁹⁴ Rudersdorf M. Kurfürst August von Sachsen. Ein neuer nachreformatorischer Fürstentypus im Konfessionsstaat des Alten Reiches / M. Rudersdorf // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 21.

цями його володінь встановлюються зв'язки за посередництва державних інститутів³⁹⁵. А. Ю. Прокоп'єв зазначає, що роль головного захисника євангелічних станів у дрезденських правителів (насамперед – у Августа I) постійно врівноважувалася принципами імперської лояльності, узаконеними, з одного боку, лютеранською догмою, а з другого – досвідом попередніх років³⁹⁶.

На нашу думку, політика курфюрста Августа I Саксонського може бути визначена як загалом типова для євангелічних правителів Німеччини раннього Нового часу. Для всіх напрямів його політики характерним було прагнення посилити авторитет територіальної князівської влади. Політика курфюрста Августа – представника «другого покоління» євангелічних князів, правління яких переважно охоплювало період після укладання Аугсбурзького релігійного миру, – з одного боку, була спрямованою на зростання власних повноважень, але, з другого боку, передбачала (на відміну від діяльності Моріца Саксонського) відмову від воєнних дій як головного засоба досягнення цієї мети. Значно більш активно ним були використовувані економічні та політичні важелі управління. Протягом правління курфюрста Августа I відбулося зміцнення земельної державності курфюршества Саксонського, а лютеранство остаточно утвердилося в територіальному церковному житті. Оформлення лютеранської ортодоксії сприяло закріпленню пріоритету влади саксонського курфюрста у вирішенні конфесійних суперечностей.

Таким чином, конфесійно-політична боротьба, що розгорнулася в німецьких землях від початку Реформації, була тісно пов'язана з подіями в саксонському регіоні. Процеси централізації управління на території курфюршества Саксонського значно прискорилися у зв'язку з Реформацією і її переведенням у площину державної політики. Політична, економічна, станова консолідація суспільства набували подальшого розвитку, що об'єктивно сприяло зростанню авторитету і могутності влади династії Веттінів.

Протягом 1525–1580 рр. територіальна влада Саксонії, зацікавлена в посиленні ідейного впливу на суспільство, здійснюючи політику лютеранської конфесіоналізації, фактично зарахувала до органів управління й інститути управління церквою. Одночасно відбувалася інтеграція земель саксонського регіону в єдину компактну територію з уніфікованою адміністративною системою. Результатом зазначених процесів стало як зміцнення політичної влади саксонських курфюрстів, так і зростання їх впливу на територіальну церковну організацію, становище якої в період конфесіоналізації поступово стабілізувалося. Певним підсумком такої стабілізації стало прийняття «Великого церковного та шкільного статуту курфюршества Саксонського» (1580 р.)³⁹⁷.

³⁹⁵ Таценко Т. Н. Укрепление территориальной власти и развитие централизованного государственного управления в курфюршестве Саксонском во второй половине XV – первой половине XVI в. / Т. Н. Таценко // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI–XVII вв. – Л.: Наука, 1990. – С. 128.

³⁹⁶ Прокопьев А. Ю. Династия и репутация: имперские князья в кризисах раннего Нового времени / А. Ю. Прокопьев // К 400-летию Дома Романовых. Монархии и династии в истории Европы и России: Сборник материалов международной научной конференции: в 2 ч. – Ч. 1. – СПб.: Скифия-Принт, 2013. – С. 125.

³⁹⁷ Про його зміст і значення див. п. 3.6.

РОЗДІЛ 3

ЄВАНГЕЛІЧНО-ЛЮТЕРАНСЬКА ТЕОЛОГІЯ І ЦЕРКОВНА ОРГАНІЗАЦІЯ В САКСОНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КОНФЕСІЙНОЇ ДОБИ

3.1 Реформаційний рух у Саксонії на початку 20-х рр. XVI ст. як передумова лютеранської конфесіоналізації

Визначаючи головні характеристики релігійного життя і розвитку церковної організації саксонських територій протягом конфесійної доби, насамперед варто схарактеризувати загальні принципи лютеранської конфесіоналізації, що дають змогу відмежувати її від реформатської й католицької конфесіоналізації. Для визначення таких принципів Й. Буркхардт застосовує схему утворення конфесій, що охоплює чотири ключові складники: віровчення; релігійну практику; персонал священнослужителів; церковну організацію. Відповідно до цієї схеми дослідник визначає вихідним пунктом лютеранської конфесіоналізації «примат учення»³⁹⁸.

Фундамент лютеранського віровчення складають віросповідні книги, що ґрунтувалися на євангельських ідеях. Осмислення Мартіном Лютером і його однодумцями положень Біблії, знайшло вияв у перекладі Старого та Нового Заповітів, підготовці Катехізисів, розробці Аугсбурзького віросповідання, укладанні «Книги згоди». Релігійна практика лютеранства дає змогу визначати його як «релігію слова», основою якої є проповідь. Відповідно, головною постаттю серед євангелічних священнослужителів стає проповідник. Новостворена євангелічна організація діє як сукупність територіальних церков, кожна з яких підлягає юрисдикції територіальних правителів³⁹⁹.

Хоча протягом 1517–1520 рр. у Німеччині ще не відбувалося реформування богослужіння, закриття монастирів та перетворень церковної організації, саме в той час були закладені підвалини зазначених масштабних трансформацій, які розгорнулися з початку 20-х рр. XVI ст.

Уже в перших програмних творах Мартіна Лютера було проголошено необхідність повернення до ідей раннього християнства, що надалі стає гаслом Реформації в Німеччині. У «95 тезах» було звернено увагу на принципові відмінності між «релігією відпущення гріхів» і справжньою вірою в Христа⁴⁰⁰. Одним із фундаментальних принципів євангелізму стала лютерівська ідея “*sola scriptura*”, що передбачила право віруючих самостійно, без посередництва Церкви, вивчати Біблію.

Безумовно, поширення таких настроїв визначалося ситуацією в німецькому суспільстві. Як зазначає В. О. Дятлов, ускладнення зовнішнього культу, характерне для епохи пізнього Середньовіччя, не призводило до задоволення душ віруючих, не усувало соціальної й релігійно-моральної напру-

³⁹⁸ Burkhardt J. Deutsche Geschichte in der Frühen Neuzeit / J. Burkhardt. – München: Beck, 2009. – S. 35.

³⁹⁹ Burkhardt J. Deutsche Geschichte in der Frühen Neuzeit / J. Burkhardt. – München: Beck, 2009. – S. 36–37.

⁴⁰⁰ Голубкин Ю. А. Из любви к истине / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Время молчания прошло. – 2-е изд. – Харьков: Око, 1994. – С. 248.

ги в суспільстві. Зовнішнє благочестя перетворювалося на окремих елемент церковної культури, який ставав усе більш автономним від віри⁴⁰¹.

За таких умов закономірним ставало бажання віруючих відшукати моральні дороговкази, які б повернули людині надію на спасіння. Нові ціннісні орієнтації виявилися спрямованими до первинного змісту християнського віровчення. На початку Реформації першою вимогою, що знайшла поширення серед мешканців німецьких міст, стала вільна проповідь Євангелія⁴⁰². Надалі постало питання про те, яким чином принципи раннього християнства можуть бути узгоджені з вимогами перехідної епохи, що визначалися соціально-економічними, політичними, конфесійними інтересами певних суспільних верств. Пошук відповіді на це питання позначив оформлення процесу лютеранської конфесіоналізації.

Розгортання лютеранської конфесіоналізації в саксонських землях охоплює декілька етапів. Усвідомлення необхідності конфесійних перетворень знаходить перші вияви у діяльності лідерів Реформації уже на початку 20-х рр. XVI ст. Так, Мартін Лютер після повернення з Вартбурга намагався створити у Віттенберзі своєрідний «зразок» нової релігійної громади для інших міст і територій⁴⁰³. Імовірно, подібні наміри виникли внаслідок рішучого несприйняття Лютером радикальних методів реформаційних перетворень, застосованих протягом виступів у Віттенберзі наприкінці 1521 – на початку 1522 рр.

Мартін Лютер, як зазначає Х. Шиллінг, не завжди рухався формально визначеними шляхами. Водночас реформатор неухильно дотримувався головної мети – християнізації суспільства через контроль і дисциплінування⁴⁰⁴. Досягнення такої мети передбачало розробку системи практичних заходів, здійснення яких створювало засади нової церковної організації і нової конфесії.

Наміри Лютера надати віруючим чітку програму дій засвідчив твір «Про порядок богослужіння у громаді», написаний реформатором на прохання євангелічної громади Лейсніга і вперше виданий у 1523 р.⁴⁰⁵. Головним об'єктом критики Лютера у зазначеній праці стали «зловживання», які реформатор убачав у повсякденному релігійному житті. До них реформатор відніс: забуття Слова Божого, від якого «лишилися тільки уламки у вигляді читання та співів»; виникнення «численних небилиць і побрехеньок», поширених у життєписах святих, гімнах і проповідях; ставлення до літургії як до доброї справи, «за посередництва якої можна здобути Божу благодать і спасіння»⁴⁰⁶.

⁴⁰¹ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 132.

⁴⁰² Zur Mühlen K.-H. Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – Т. 2. – С. 89.

⁴⁰³ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 224.

⁴⁰⁴ Schilling H. Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs / H. Schilling. – München: Beck, 2014. – S. 361.

⁴⁰⁵ Brecht M. Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521–1532 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 126.

⁴⁰⁶ Luther M. Von ordnung gottis in der gemeine. 1523 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 2.

Названі явища, на думку Лютера, мали бути усунені з життя громади віруючих.

Шлях до змін Мартін Лютер убачав у реформуванні богослужіння, центром якого мало стати читання і тлумачення біблійних текстів – як Старого Заповіту, так і Нового Заповіту. Проповідь і молитву реформатор визначав як обов'язкові елементи будь-якої літургії⁴⁰⁷. Тим самим у середовищі прибічників Реформації починали закладатися основи нової конфесійної ідентичності – попри те, що початковою метою самого Лютера було не створення нової церкви, а оновлення існуючої церковної організації.

Праця Лютера «Про порядок богослужіння у громаді» мала на меті регламентацію низки конкретних питань церковного життя і закладання фундаменту нової євангелічної громади⁴⁰⁸. Поширення зазначеного твору стало важливою передумовою розгортання лютеранської конфесіоналізації, насамперед – на території курфюршества Саксонського.

Подальше становлення територіальної церковної організації Саксонії на засадах євангелізму було пов'язане з підготовкою Лютером «Формули меси». Якщо праця «Про порядок богослужіння у громаді» регламентувала відносини між священнослужителями і євангелічною громадою, то «Формула меси» скеровувала конфесійне будівництво в напрямі культових дій.

Реорганізація богослужіння, запроваджена за ініціативи Мартіна Лютера, мала наслідками появу перших зразків діяльності новоствореної євангелічної церковної організації Саксонії на рівні окремих міст і селищ. Однак їх запровадження зіткнулося з низкою суперечностей, що, зокрема, засвідчили події Селянської війни 1524–1525 рр.

Серед ключових заходів, що забезпечили ліквідацію інститутів католицизму і створення засад євангелічної церковної організації на території Саксонії, варто насамперед визначити ліквідацію монастирів і штифтів. Конфісковане церковне майно мало забезпечувати головні потреби євангелічних священнослужителів. В ернестинських володіннях зазначений процес бере початок за часів курфюрста Йоганна Стійкого з 1525 р., а в альбертинських володіннях – з приходом до влади герцога Генріха Добродічного у 1539 р. Санкціонуванню ліквідації духовних закладів територіальною владою сприяв саморозпуск багатьох саксонських монастирів, що відбувся уже на початку 20-х рр. XVI ст. Лише на території Оберлаузіца, що увійшла до складу курфюршества Саксонського в 1635 р., було збережено соборний штифт у Бауцені і два цистерціанських монастирі – в Каменці і Циттау, що було регламентовано особливим конституційним статусом зазначеної території⁴⁰⁹.

⁴⁰⁷ Luther M. Von ordnung gottis in der gemeine. 1523 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 3.

⁴⁰⁸ Bornkamm H. Martin Luther in der Mitte seines Lebens: das Jahrzehnt zwischen dem Wormser und dem Augsburger Reichstag / H. Bornkamm. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1979. – S. 125.

⁴⁰⁹ Bünz E. Klösterreich – ein neuer Blick auf Sachsen vor der Reformation / E. Bünz, D. M. Mütze, S. Zinsmeyer // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2011. – H. 7. – S. 104.

Іншим напрямом реформування церковної організації в конфесійну епоху стало посилення уваги до діяльності священнослужителів в умовах війни. Хоча спеціального законодавства, яке регламентувало б діяльність військових священників, у Німеччині не існувало до 1919 р., уже наприкінці XV ст. у штаті німецького полку ландскнехтів перебував полковий капелан. Однак лише за часів Реформації її ідеологи замислилися над проблемою зміцнення релігійних почуттів серед особового складу найманих військових підрозділів і ширше – серед воїнів загалом. Увага реформаторів до зазначеної проблеми пояснювалася, насамперед, поширенням практики найманої служби в німецькому суспільстві з 20-х рр. XVI ст., що пояснюється веденням імператором Карлом V тривалих війн проти Франції за оволодіння територіями Італії. Сваюля, грабунки, насильства, які ландскнехти часто-густо чинили щодо мирного населення, викликали обурення в суспільстві, однак ліквідація такої військової організації, зрозуміло, передусім стала б невігідною правителям, на боці яких воювали найманці. У розпал італійських походів, наприкінці 1526 р., лідер німецької Реформації Мартін Лютер друкує твір «Чи можуть воїни увійти до царства небесного», основною ідеєю якого є спрямування воїнів на шлях такої військової служби, що надихалася б служінням Богу.

Лютер розглядає гострі суспільно-політичні і морально-психологічні питання, спираючися на принципи християнської віри. Реформатор підкреслює: «Війни навряд чи належать до безтурботних занять, що не вимагають роздумів про Бога й душу. Адже перед обличчям небезпеки і смерті завжди передусім думаєш про них... Тільки той, хто розпочинає битву з чистим, спрямованим до добра сумлінням, може добре битися. Адже чисте сумління пробуджує мужність і робить серце хоробрим. І в усіх випробуваннях перемога досягається набагато успішніше тими, кому її дарує Бог»⁴¹⁰.

На переконання реформатора, воїни мають віддавати шану лише Богові, вдовольняючися платнею та харчуванням, а не вступати в бій, керуючись прагненням здобути славу й багатство. Лютер наголошує: священнослужитель, напучуючи солдатів на битву, має зробити акцент на тому, що їх ретельна служба князю повинна надихатися переконанням у справедливості його військового походу, у тому, що така служба бажана Богу⁴¹¹. Реформатор розумів, що реальна ситуація була далекою від таких закликів: «Де ж ті, хто могли б так вірити і так чинити? Разом з тим, хоча натовп і не слідує цьому, ми все-таки повинні повчати і напучувати в такому дусі заради тих (як би мало їх не було), які будуть чинити так... Ми, займаючися тим, що нам приписано [проповіддю і настановами], виконали свій обов'язок»⁴¹². У цих словах фактично обгрунтовані ті функції, які мав виконувати військовий капелан.

⁴¹⁰ Лютер М. Могут ли воины обрести царство небесное / М. Лютер ; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 183.

⁴¹¹ Лютер М. Могут ли воины обрести царство небесное / М. Лютер ; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 217.

⁴¹² Лютер М. Могут ли воины обрести царство небесное / М. Лютер ; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 220.

Деякі прибічники Реформації брали безпосередню участь у бойових діях саме як військові священнослужителі. Зокрема, капелан з Брауншвейга Курт Гротеваль, вигнаний з цього міста за проповідь лютеранських ідей, під час Селянської війни в Німеччині став польовим проповідником у повстанському загоні⁴¹³.

На діяльність німецьких військових священнослужителів у конфесійну епоху вплинув розвиток протестантського музичного та співочого мистецтва. Зокрема, Лютер особисто написав і поклав на музику євангелічний хорал «Міцним оплотом є наш Бог» («Ein feste Burg ist unser Gott»), що уславився як втілення завзяття й наснаги протестантів. Як вважають дослідники, цей твір було написано у 1527 р., сповненому тяжкими випробуваннями для Лютера: гострими суперечками з іншими реформаторами й епідемією чуми у Віттенберзі. Особисті хвилювання, атмосфера болю, страждання надихнула Лютера на написання слів, у яких лунає заклик до стійкості у відчаї, до віри понад надію, до запеклої боротьби. У хоралі Лютер сформулював такі важливі принципи реформаторського вчення, як відданість християнським ідеям, усвідомлення переважання цієї правоти над підступами ворога-антихриста. Мелодії гімну притаманні ясність, лапідарність, які створюють враження простоти й сили. Г. Гейне назвав цей спів «Марсельезою Реформації», цю характеристику згодом повторив і Ф. Енгельс⁴¹⁴. Цей хорал став справжнім гімном Реформації, зі словами якого протестантські солдати сміливо вирушали в бій.

Дослідники звертають увагу на ідейний вплив, який релігійні принципи Реформації справляли на свідомість воїнів епохи раннього Нового часу. Так, ландскнехти Георга Фрундсберга (відомий воєначальник XVI ст.) переважно були прибічниками Лютера, хоча передусім, на думку дослідника, на такі позиції вплинула поширена в тогочасному німецькому суспільстві ворожість до католицького духовенства. Пізніше подібним чином у Шмалькальденській війні 1546–1547 рр. знаний командир ландскнехтів Себастьян Шертлін зі своїми загонами бився на протестантському боці. Та ж частина німецьких ландскнехтів, що допомогла здобути імператорові Карлу V перемогу над протестантами у вирішальній битві при Мюльберзі, виявилася не надто задоволеною цією перемогою, можливо, саме через те, що вона зачіпала їх релігійне почуття: у більшості своїй ці воїни дотримувалися євангелічної віри, тоді як іспанські солдати, які також воювали на боці Карла V, були ревними католиками⁴¹⁵.

В епоху Реформації її лідери почали усвідомлювати необхідність постійного виконання священнослужителями своїх обов'язків у військовому середовищі. Ідейне обґрунтування змісту служби військового священництва, здійснене німецькими реформаторами (передусім – Мартіном Лютером),

⁴¹³ Jürgens K. Die Reformation in der Stadt Braunschweig von den Anfängen bis zur Annahme der Kirchenordnung / K. Jürgens // Die Reformation in der Stadt Braunschweig. 1528–1978. – Braunschweig: Limbach, 1978. – S. 34.

⁴¹⁴ Бондар І. О. Особливості прояву духовної традиції лютеранства в музичному мистецтві Західної Європи / І. О. Бондар // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – К.: Міленіум, 2012. – Вип. 28. – С. 13–14.

⁴¹⁵ Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / Г. Дельбрюк; пер. с нем. – СПб.: Наука, 2001. – Т. 4. Новое время. – С. 120.

справило суттєвий вплив на подальший розвиток організації капеланства як складової територіальної євангелічної церковної організації.

Отже, у першій половині 20-х рр. XVI ст. внаслідок розгортання реформаційного руху вже були сформульовані принципи функціонування євангелічної церковної організації. Їх реалізація стала стрижнем лютеранської конфесіоналізації, що з середини 20-х рр. XVI ст. розгортається на території курфюршества Саксонського, визначаючи практичні заходи розбудови церковного життя.

3.2 Візитації в Саксонії: мета, проведення, наслідки

Важливим засобом становлення і зміцнення євангелічної конфесії на території Священної Римської імперії (зокрема – у Саксонії), починаючи із 20-х рр. XVI ст., стали візитації – перевірки стану церковної організації на місцях. На жаль, у вітчизняній історіографії ця тема досі є малодослідженою. Як до окремого предмета дослідження до неї звернувся Ю. О. Голубкін у статтях, присвячених початку проведення візитацій⁴¹⁶. Характеристику ситуації в Німеччині, що спричинила впровадження візитацій у практику євангелічної церковної організації, здійснює В. О. Дятлов⁴¹⁷.

Німецькі дослідники приділили проблемі візитацій у саксонському регіоні більше уваги. Зокрема, класична праця К. Буркхардта ґрунтується на широкому масиві джерел, однак вона охоплює лише візитації, проведені в Саксонії у 1524–1545 рр. – до початку Шмалькальденської війни⁴¹⁸. Між тим, на нашу думку, варто розглядати візитації цього періоду в комплексі з більш пізніми перевірками територіальної церковної організації – з метою виявлення тих змін, які поступово виникали у міру поглиблення лютеранської конфесіоналізації.

Варто зазначити, що проведення візитацій як складника організаційного устрою християнської церкви було передбачене ще канонічним церковним правом. Проте в Середні віки католицькі ієрархи не надто активно використовували цей засіб. Імовірно, це було пов'язано з тим, що діяльність духовенства не повинна була ставати об'єктом масової критики. Священники вважалися особами, вищими за інші стани, тому вони не підлягали світському контролю: перевірка їх діяльності залишалася прерогативою єпископів, суто «внутрішньою справою» католицької церкви.

За часів Реформації становище змінилося. Її початок призвів до руйнування ряду інститутів католицизму (монастирів, системи церковної благодій-

⁴¹⁶ Голубкін Ю. А. Первые визитации в курфюршестве Саксонском / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34. – С. 64–72; Голубкін Ю. О. На шляху до суверенної територіальної євангелічної Церкви в курфюршестві Саксонському / Ю. О. Голубкін // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2004. – Вип. 27. – Серія: історичні науки. – № 2. – С. 9–12.

⁴¹⁷ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 293–295.

⁴¹⁸ Burkhardt C. A. H. Geschichte der sächsischen Kirchen- und Schulvisitationen von 1524 bis 1545 / C. A. H. Burkhardt. – Leipzig: Grunow, 1879. – 348 S.

ності), змін у догматиці та культурі (нова організація богослужіння, невизнання низки Таїнств). Внаслідок цього ускладнилися умови діяльності парафіяльних священнослужителів. Зокрема, через секуляризацію церковного майна виникли численні матеріальні проблеми. Ряд священників виявився невідповідним до виконання обов'язків у нових умовах.

У період пізньої Реформації стабільне становище церкви все більше залежало від політики місцевої влади. Її допомога мала вирішальне значення як для зміцнення лютеранства, так і для збереження католицизму⁴¹⁹. Водночас правителі, які підтримали Реформацію, прагнули зміцнити свій вплив на підданих і уникнути революційних виступів, подібних до Селянської війни 1524–1525 рр. Тому реформатори і князі почали розробляти нову систему контролю церковної системи, основним засобом якого стали візитації.

У проведенні візитацій до певної міри виявились зацікавленими і самі священнослужителі. За часів Реформації їх прибутки різко скоротилися, оскільки майно церков та монастирів найчастіше захоплювали дворяни, а селяни відмовлялися виконувати повинності на користь церкви. Система церковних покарань, що діяла протягом середньовіччя, внаслідок руйнування католицьких церковних інститутів втратила колишній вплив на віруючих⁴²⁰. За таких умов лише вищий територіальний правитель міг гарантувати священникам (як і шкільним викладачам, які опинилися в аналогічному становищі) необхідні матеріальні умови існування, зупинивши свавілля інших феодалів⁴²¹.

Інститут церковних інспекцій як складова лютеранської конфесіоналізації оформлювався поступово. Крок за кроком він набував ознак постійної діяльності, що регулювалася правовими актами⁴²². Закономірно, що приклад проведення регулярних візитацій у євангелічних територіях було надано Саксонією, оскільки вже протягом перших років Реформації на її території найбільш активно розгорнулися євангелічні перетворення. Ідею впровадження таких заходів у практику церковного життя було сформульовано цвіккауським проповідником Ніколаусом Хаусманном, який висловив пропозицію щодо регулювання таких перевірок територіальними правителями⁴²³. Розвиваючи ці думки, Мартін Лютер у листі від 31 жовтня 1525 р. до саксонського курфюрста Йоганна Стійкого закликав правителя взяти справу Реформації у свої руки⁴²⁴.

⁴¹⁹ Reinhard W. Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters / W. Reinhard // Zeitschrift für historische Forschung. – 1983. – № 10. – S. 271.

⁴²⁰ Wollersheim H.-W. Philipp Melanchthon und die Organisation des protestantischen Schulwesens in Sachsen / H.-W. Wollersheim // Philipp Melanchthon und das städtische Schulwesen. – Magdeburg: Stekovics, 1997. – Bd. 2. – S. 66.

⁴²¹ Брендлер Г. Мартин Лютер: Теология и революция / Г. Брендлер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – С. 276–277.

⁴²² Zimmermann H. K. Die Entwicklung der Kircheninspektionen / H. K. Zimmermann // Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte. – 1903. – H. 16. – S. 125.

⁴²³ Heussi K. Compendium der Kirchengeschichte / K. Heussi. – Tübingen: Mohr, 1991. – S. 296.

⁴²⁴ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 293.

Переїнявши від середньовіччя принцип нагляду єпископів за священнослужителями та громадами як правову форму, саксонські реформатори з 1526 р. розгорнули візитаційну діяльність, яку В.-Д. Хаушільд визначає як «типову модель впровадження Реформації»⁴²⁵. Перші візитації в Саксонії було здійснено в січні 1526 р., ще до початку Першого Шпеєрського рейхстагу⁴²⁶. Так, 8 січня 1526 р. було розпочато перевірку церковної організації в Борні, у якій взяв участь секретар курфюрста Георг Спалатін у супроводі представника місцевої адміністрації Міхаеля фон дер Штрассе. Результати візитації засвідчили, що значна частина саксонських священнослужителів (18 у 25 населених пунктах, відвіданих візитаторами) не вела проповідь Євангелія. К. Буркхардт убачає головну причину такої ситуації в неподоланому на той час впливі колишніх католицьких покровителів церковної організації⁴²⁷.

26 листопада 1526 р. курфюрст Йоганн Стійкий доручив своєму канцлеру Георгу Брюку разом із вченими Віттенберзького університету підготувати проект проведення у курфюршестві широкомасштабних візитацій. Наслідком цієї роботи стала «Інструкція» курфюрста для візитаторів, яка вийшла у світ 16 червня 1527 р. Згідно з нею, візитатори мали здійснювати перевірку «парафій, священників, проповідників, капеланів, шкіл, вчителів, а також деяких інших справ»⁴²⁸.

Як зазначає Ю. О. Голубкін, «Інструкція» курфюрста претендувала на те, щоб служити правовим підґрунтям не тільки для втручання світської влади в церковні справи, але й для її самостійного управління церквою в межах своєї території⁴²⁹. Курфюрст Йоганн Стійкий в «Інструкції» фактично привласнив право наділення візитаторів «силою і владою». Така позиція курфюрста, що по суті своїй не розрізняла функцій світської та духовної влади, вочевидь ігнорувала вчення Лютера про два царства⁴³⁰. Тим самим саксонський курфюрст фактично перейняв повноваження єпископа, взявши під контроль територіальну церковну організацію. В основу нового устрою територіальної організації євангелічної церкви були покладені настанови влади, а не ініціатива общин⁴³¹.

Вже у другій половині 1527 р. принципи «Інструкції» почали втілюватися в практику під час проведення візитацій. Так, у липні 1527 р. відбулася перевірка стану церковної організації в парафії Вейда, а у вересні 1527 р. –

⁴²⁵ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 108.

⁴²⁶ Heussi K. Compendium der Kirchengeschichte / K. Heussi. – Tübingen: Mohr, 1991. – S. 296.

⁴²⁷ Burkhardt C. A. H. Geschichte der sächsischen Kirchen- und Schulvisitationen von 1524 bis 1545 / C. A. H. Burkhardt. – Leipzig: Grunow, 1879. – S. 10–11.

⁴²⁸ Instruction und befehl darauf die visitatores abgefertiget sein. Vom 16. Juni 1527 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reiland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 142.

⁴²⁹ Голубкін Ю. О. На шляху до суверенної територіальної євангелічної Церкви в курфюршестві Саксонському / Ю. О. Голубкін // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2004. – Вип. 27. – Серія: історичні науки. – № 2. – С. 9.

⁴³⁰ Там само. – С. 9–10.

⁴³¹ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 108.

у парафії Альтенбург. Проведення перших візитацій засвідчило потребу візитаторів у розробці документа, який би став єдиною основою для наставлення священиків і вчителів⁴³².

Зазначена потреба зумовила створення «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського», яку в 1528 р. розробив Філіп Меланхтон; передмову до цього твору написав Мартін Лютер⁴³³. Цим документом було визначено головні обов'язки священнослужителів новоствореної територіальної церковної організації та регламентовано умови їх діяльності, а також розглянуто проблеми функціонування освітніх закладів. «Настанова візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» може бути визначена як один із перших євангелічних церковних статутів.

Затвердження «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» в якості документа, яким священнослужителі мали керуватися у повсякденній діяльності, дало змогу здійснювати перевірки територіальної церковної організації на якісно нових засадах. Регулярний контроль діяльності священнослужителів та вчителів мав сприяти підвищенню їх відповідальності, так само як і перевірки життя парафій повинні були посилити дисциплінування євангелічних громад. «Настанова візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» допомогла реформаторам встановити баланс між державними та церковними повноваженнями, що простежується у церковному праві Саксонії до XIX ст.⁴³⁴.

На основі «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» уже у 1528–1529 рр. були затверджені візитаційні статuti для низки саксонських міст: Кемберга, Дюбена, Ейленбурга, Кольдїца, Гримми, Єссена, Лейснїга, Лїбенверди, Лохау, Нїмегка, Преттїна, Торгау. Характерною рисою зазначених документів є подібність структури, яка містила перелїк обов'язків євангелїчних проповїдникїв, регламентацїю шкїльних занятїв, порядок функцїонування «спїльної каси».

Водночас у змїстї візитацїйних статутїв Саксонїї наявні й певнї вїдмїнностї. Зокрема, у вїзитацїйному статутї Кемберга, затвердженому 28 жовтня 1528 р., надано докладний опис щотижневих церковних служб, умов утримання священнослужителїв, викладацького штату і діяльностї шкїл, матерїальних витрат із боку мїської ради⁴³⁵. Розгорнутї характеристики обов'язкїв проповїдника та органїзацїї шкїльного навчання мїстяться й у вїзитацїйному статутї Лейснїга 1529 р.⁴³⁶. Заслугує на увагу, що в названому документї регламентовано функцїонування такого важливого елементу євангелїчної церк-

⁴³² Wollersheim H.-W. Philipp Melanchthon und die Organisation des protestantischen Schulwesens in Sachsen / H.-W. Wollersheim // Philipp Melanchthon und das städtische Schulwesen. – Magdeburg: Stekovics, 1997. – Bd. 2. – S. 66.

⁴³³ Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstenthum zu Sachsen. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 149–174.

⁴³⁴ Schilling H. Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs / H. Schilling. – München: Beck, 2014. – S. 431.

⁴³⁵ Verordnung der Visitatoren für die Stadt Kemberg. Vom 29. Oktober 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 584–586.

⁴³⁶ Verordnung der Visitatoren für die Stadt Leisnig. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 605–609.

ви, як «спільна каса»: саме в Лейснігу у 1523 р. було прийнято перший статут, що передбачав її діяльність як засобу забезпечення нижчих верств міського населення⁴³⁷. Тим самим, на наш погляд, візитатори прагнули зміцнити територіальну церковну організацію, зберігаючи в її структурі інститути, що вже довели раніше свою життєздатність й корисність суспільству, і поширивши їх функціонування на нові території Саксонії. Так, діяльність «спільних кас» була передбачена візитаційними статутами Гримми⁴³⁸, Херцберга⁴³⁹, Єссена⁴⁴⁰, Преттіна⁴⁴¹. Водночас візитаційні статuti Ейленбурга⁴⁴², Лохау⁴⁴³, Німегка⁴⁴⁴ відрізняються от названих вище документів більшою стислістю, переважно охоплюючи проблеми діяльності проповідників. Можливо, це пояснюється меншими розмірами даних населених пунктів і відповідно – меншим обсягом питань, які візитатори вирішували під час інспекцій місцевої церковної організації, зосереджуючись на найбільш суттєвих проблемах її функціонування.

Протягом 1528–1533 рр. кількість візитацій у саксонських і тюрінзьких володіннях Веттінів поступово зростала. Максимального значення – 8 перевірок протягом року – вона досягла у 1533 р.⁴⁴⁵. На наш погляд, така динаміка є характерною для первинного етапу регулярних перевірок, коли вони поступово охоплювали все більшу територію. Надалі, з упровадженням візитацій до практики повсякденної церковної діяльності, періодичність їх проведення стала визначатися відповідно до потреб територіальної церковної організації. Тим самим, на нашу думку, досягався комплексний результат: візитації охоплювали все більшу частину Саксонії й одночасно поглиблювали реформаційні перетворення в цьому регіоні.

Проведення конфесійних перетворень великою мірою визначалося виявленням візитаторами проблем розвитку місцевої євангелічної церковної організації. До них належали низький освітній рівень проповідників (перш за все – у сільських округах), а також складне матеріальне становище парафій. Візитаційні акти також засвідчили наявність численних суперечностей між єван-

⁴³⁷ Ordnung eines gemeinen kastens. Radschlag wie die geistlichen gutter zu handeln sind. 1523 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 598–604.

⁴³⁸ Verordnung der Visitatoren für die Stadt Grimma. Vom 22. Juni 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 574.

⁴³⁹ Verordnung der Visitatoren für die Stadt Herzberg. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 579.

⁴⁴⁰ Verordnung der Visitatoren für die Stadt Jessen. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 582.

⁴⁴¹ Verordnung der Visitatoren für die Stadt Prettin. Vom 18. Februar 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 651.

⁴⁴² Verordnung der Visitatoren [für die Stadt Eilenburg]. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 560.

⁴⁴³ Verordnung der Visitatoren [für die Stadt Lochau]. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 614.

⁴⁴⁴ Verordnung der Visitatoren für die Stadt Niemeck. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 615–616.

⁴⁴⁵ Burkhardt C. A. H. Geschichte der sächsischen Kirchen- und Schulvisitationen von 1524 bis 1545 / C. A. H. Burkhardt. – Leipzig: Grunow, 1879. – S. XXVII.

гелічними пасторами та їх громадами⁴⁴⁶. З'ясування подібних проблем давало змогу авторам більш пізніх євангелічних статутів визначати такі питання як пріоритетні завдання, що потребували вирішення візитаторами.

У візитаціях, що проводилися на території курфюршества Саксонського, брали активну участь віттенберзькі реформатори. Зокрема, Мартін Лютер працював у складі візитаційної комісії, яка діяла з кінця 1528 р. до початку 1530 р. Разом з окружним начальником Гансом фон Метчем Лютер протягом зазначеного періоду відвідав низку євангелічних громад курфюршества Саксонського і Мейссена⁴⁴⁷. Інший відомий віттенберзький теолог Юстус Йонас у 1529 р. брав участь у візитації Гримми⁴⁴⁸. У середині 30-х рр. XVI ст. активну участь у здійсненні візитацій у Саксонії взяв також інший соратник Лютера – віттенберзький пастор Йоганн Бугенхаген.

Оскільки проведення візитацій перебувало під контролем територіальної світської влади, закономірно, що тема перевірок євангелічних парафій знайшла висвітлення у листуванні Йоганна Бугенхагена з курфюрстом Йоганном Фрідріхом Саксонським. Перше зафіксоване письмове звернення Бугенхагена до саксонського курфюрста датується 9 травня 1534 р. Офіційний характер звернення визначив його основний зміст: у цьому листі Бугенхаген і Йонас повідомляли правителя про підсумки візитації у парафії Швайніц, яка здійснювалася в березні того року, а також про заплановану перевірку парафії Бельциг. Внаслідок від'їзду частини членів візитаційної комісії, які представляли саксонське дворянство, спричиненого їх участю у князівських зборах, теологи не мали змоги вчасно завершити перевірку. Тому візитація в парафії Бельциг була призупинена: у підсумку вона була здійснена в першій половині листопада 1534 р.⁴⁴⁹. У листі Бугенхаген повідомляв саксонського курфюрста про відкладання перевірки, що спричинилося не тільки від'їздом візитаторів-дворян, а й нерегульованою ситуацією навколо церковних будівель⁴⁵⁰. Це засвідчує, що секуляризація церковного майна, на право розпорядження яким активно претендувало місцеve дворянство, належала до актуальних проблем лютеранської конфесіоналізації.

За зразком Саксонії, проведення візитацій поступово було поширене на інші території, де Реформація мала успіхи. Зокрема, вже у 1527 р. було розпочато проведення регулярних візитацій у ландграфстві Гессенському. Протягом їх здійснення на території ландграфства було ліквідовано всі католицькі монастирі, секуляризовано їх майно, реорганізовано систему соціального за-

⁴⁴⁶ Zeeden E. W. Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden. – München – Wien: Oldenbourg, 1965. – S. 103.

⁴⁴⁷ Schilling H. Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs / H. Schilling. – München: Beck, 2014. – S. 377.

⁴⁴⁸ Verordnung der Visitatoren für die Stadt Grimma. Vom 22. Juni 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 571.

⁴⁴⁹ Leder H.-G. Wittenberger Alltag. Bugenhagen in Wittenberg (Mai 1532 bis November 1534) / H.-G. Leder // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Vom Reformator zum Reformer. – Frankfurt am Main: Lang, 2002. – S. 306.

⁴⁵⁰ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 130.

безпечення⁴⁵¹. У 1528 р. цьому прикладу наслідував ще один німецький територіальний правитель – маркграф Георг Бранденбурзько-Ансбахський⁴⁵². Крім того, у другій половині 20-х рр. XVI ст. візитації було розпочато в герцогстві Брауншвейзько-Люнебурзькому і Пруссії⁴⁵³. Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XVI ст. візитації почали здійснюватися в містах Північно-Західної Німеччини, Померанії та інших регіонах, де принципи Реформації вже утвердилися або почали утверджуватися в суспільному житті. Саксонські візитації стали моделлю створення суверенних церковних організацій в євангелічних територіях⁴⁵⁴. Відповідно, курфюршество Саксонське в цей час зберігало значення провідного центру лютеранської конфесіоналізації в загальнонімецькому масштабі.

Незважаючи на територіальне розмаїття, візитації в різних регіонах Німеччини мали певні спільні риси. Оскільки проведення перевірок мало на меті врегулювання правових й економічних проблем, до складу візитаційних комісій входили як теологи, так і світські юристи та князівські радники⁴⁵⁵. Вони мали проводити інвентаризацію церковного майна та перевіряти діяльність священнослужителів⁴⁵⁶. Надалі обов'язки проведення візитацій були покладені на суперінтендентів та синоди. Вперше таку схему проведення візитацій було запропоновано саме під час перевірок євангелічних парафій у курфюршестві Саксонському.

Візитації можна поділити на такі види, як локальні (пов'язані з конкретними причинами – зловживання, низький рівень підготовки священників та вчителів, байдужість парафіян до віри) та генеральні (відбувалися регулярно – здебільшого щороку – в межах князівства чи міста)⁴⁵⁷. Крім інспектування, у разі виявлення порушень вимог до організації священнослужіння візитатори мали повноваження карати винуватців.

Оформлення структурної схеми візитацій полегшило підведення їх підсумків. Зокрема, за результатами перевірки округи Віттенберга у 1533–1534 рр. візитатори дійшли висновку, що діяльність більшості місцевих пасторів відповідає ідейним вимогам Реформації і не засвідчує їх підтримки католицизму. Водночас, фінансове становище євангелічних священнослужителів залишалося складним. Зокрема, більшість пасторських будинків потребували ремонту, а прибутки пасторів і кюстерів були низькими. Населення часто відмовлялося сплачувати збори на користь священнослужителів. Візитатори намагалися задовільнити найбільш невідкладні потреби священників, умов-

⁴⁵¹ Mau R. *Evangelische Bewegung und frühe Reformation 1521 bis 1532* / R. Mau. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – S. 176.

⁴⁵² Moeller B. *Luthers Stellung zur Reformation in deutschen Territorien und Städten* / B. Moeller // *Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546*. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. – Bd. 1. – S. 574.

⁴⁵³ Blickle P. *Die Reformation im Reich* / P. Blickle. – Stuttgart: Ulmer, 2000. – S. 194.

⁴⁵⁴ Fuchs W. P. *Das Zeitalter der Reformation* / W. P. Fuchs. – München: Gebhardt, 1999. – S. 137.

⁴⁵⁵ Klueping H. *Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648* / H. Klueping. – Stuttgart: Ulmer, 1989. – S. 152.

⁴⁵⁶ Seebaß G. *Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter – Reformation – Konfessionalisierung* / G. Seebaß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2006. – S. 167.

⁴⁵⁷ Strauss G. *Luther's House of Learning* / G. Strauss. – Baltimore; London: Johns Hopkins University Press, 1978. – P. 252.

ляючи селян сплачувати податки і з забезпечити купівлю найбільш необхідного інвентаря⁴⁵⁸. Подібні свідчення роблять звіти цінним історичним джерелом, яке дозволяє вивчати повсякденне життя євангелічно-лютеранської церкви в умовах конфесіоналізації.

Поступово проведення візитацій вийшло за межі курфюршества Саксонського, поширившись на весь регіон. Під час нетривалого правління герцога Генріха V Доброчесного (1539–1541) в альбертинській частині Саксонії було здійснено дві візитації. Перша з них відбулася в 1539 р. Необхідність її проведення була зумовлена активним опором нововведенням, який чинило місцеве католицьке духовенство. Зокрема, таку позицію обстоював мейссенський єпископ Йоганн фон Мальтіц. За його сприяння було підготовано катехізис, витриманий у дусі реформованого католицизму (на думку Лютера, його укладачем був каноник мейссенського собору Юліус Пфлюг). У цьому творі було збережено ідею дистанціювання від прибічників євангелізму як «розкольників» і «єретиків»⁴⁵⁹. Крім того, римсько-католицьку церкву в регіоні представляли чернечі ордени (зокрема, францисканці), а підтримку їй продовжувала надавати значна частина місцевого дворянства⁴⁶⁰. Активізація противника вимагала від прибічників Реформації якнайшвидшого здійснення виголошених цілей. В іншому випадку існувала загроза втрати ініціативи у процесі конфесійних перетворень і в кінцевому рахунку – поразки євангелізму.

Проведення першої візитації на території герцогства Саксонського було регламентоване інструкцією Генріха Доброчесного від 10 липня 1539 р. Цей документ в основних рисах відповідав візитаційному статуту 1527 р. для курфюршества Саксонського⁴⁶¹. Герцогською інструкцією 1539 р. було визначено, що сфера контролю візитаторів охоплює «парафії, священнослужителів, проповідників, капеланів, школи, вчителів й інші подібні справи» на території герцогства Саксонського. Візитатори повинні були використати свої повноваження для «усунення помилкових думок» і виправлення стану справ у церковній та шкільній сферах відповідно до змісту інструкції⁴⁶².

Протягом перевірки парафій герцогства Саксонського візитатори повинні були відповісти на такі основні питання: наскільки добре знають священнослужителі євангелічне віровчення і дотримуються його настанов у повсякденному житті; чи здійснено відхід від догматики й культу католицизму у церковній практиці; яким є матеріальне становище священнослужителів⁴⁶³.

⁴⁵⁸ Krolopp B. Reformation auf dem Land. Die Kirchenvisitation von 1533/34 im Wittenberger Umland / B. Krolopp [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.aventinus-online.de/neuzeit/reformation-und-glaubenskriege-1517-1648/art/Reformation_auf/html/ca/b1ef996772bd9bade781149d5e835b10/

⁴⁵⁹ Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. – S. 284.

⁴⁶⁰ Smolinsky H. Albertinisches Sachsen / H. Smolinsky // Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600. – Münster: Aschendorff, 1990. – Bd. 2. Der Nordosten. – S. 18.

⁴⁶¹ Jadatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 82.

⁴⁶² Instruction für die erste Visitation Herzog Heinrichs. Vom 10. Juli 1539 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 257.

⁴⁶³ Instruction für die erste Visitation Herzog Heinrichs. Vom 10. Juli 1539 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 258–259.

Особливо помітним є прагнення авторів інструкції 1539 р. усунути вплив католицизму на церковну організацію й відправлення культу. Зокрема, було передбачено заборону діяльності чернечих орденів (зокрема, августинців і францисканців) на території герцогства Саксонського, скасування римсько-католицької меси, виголошування проповідей у монастирях⁴⁶⁴. Така рішучість може бути пояснена тим, що в укладанні інструкції брали безпосередню участь представники саксонського курфюрста Юстус Йонас і Георг Спалатін, позиція яких відповідала загальному курсу віттенберзьких теологів.

Спеціальні статті прямо забороняли проповідникам здійснювати т.зв. «кутові» або «приватні» богослужіння (*Winkelmissen*), характерні для практики середньовічної Римсько-Католицької Церкви⁴⁶⁵. Варто зазначити, що згадані статті було підготовлено для сільських проповідників. Можливо, необхідність розробки спеціального документа для регламентації практики євангелічного богослужіння в сільських парафіях герцогства Саксонського була зумовлена більшим консерватизмом та нижчим освітнім рівнем місцевих священнослужителів, порівняно з міськими проповідниками.

За зразком курфюршества Саксонського територію герцогства було розділено на візитаційні округи, у кожному з яких працювала комісія у складі священнослужителів та юристів⁴⁶⁶. У здійсненні візитації 1539 р. взяла участь низка священнослужителів, запрошених із курфюршества Саксонського: Йоганн Пфєффігер, Вольфганг Фусс, Йоганн Бухнер, Лоренц Шреєр, Йоганн Райманн, Антон Лаутербах. За дорученням курфюрста до проведення візитації в герцогстві Саксонському були залучені й такі відомі віттенберзькі теологи, як Каспар Круцигер, Фрідріх Міконій, Ніколаус фон Амсдорф⁴⁶⁷.

Для постійного нагляду за церковними справами візитатори протягом перевірки призначали суперінтендентів, які мали повноваження контролювати знання віровчення, здійснення богослужіння й повсякденне життя місцевих євангелічних священнослужителів. Так, згаданий вище Антон Лаутербах став суперінтендентом у Пірні⁴⁶⁸. Внаслідок проведення візитацій відбулися певні зміни у складі духовенства в містах та селах герцогства Саксонського. Зокрема, в Лейпцизі до церкви св. Фоми були призначені проповідник Фрідріх Бройнс і диякон Йоганн Фікер. До церкви св. Миколая за поданням міської ради було рекомендовано колишнього ректора монастирської школи Вольфганга Пфєндтнера. Проповідник церкви св. Якоба Георг Ліст (випускник Лейпцизького університету) зберіг свою посаду⁴⁶⁹.

⁴⁶⁴ Ibid. – S. 259.

⁴⁶⁵ Die vier artikel des dorfpfarrern furgehalten / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reiland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 263.

⁴⁶⁶ Jadatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 82.

⁴⁶⁷ Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 70–71.

⁴⁶⁸ Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. – S. 285.

⁴⁶⁹ Jadatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 83–84.

З грудня 1539 р. до жовтня 1540 р. в Мейссенському й Тюрінзькому округах герцогства Саксонського було здійснено другу церковну візитацію. Необхідність її проведення визначалася повільним впровадженням принципів Реформації в діяльність територіальної церковної організації, передусім – у сільських общинах⁴⁷⁰. Протягом проведення візитації було здійснено огляд близько 500 парафій⁴⁷¹. Відсутність серед візитаторів віттенберзьких теологів дає змогу Х. Смолінські визначити перевірку 1539–1540 рр. як крок у напрямі відходу герцогства від впливу курфюршества Саксонського до розбудови самостійної церковної організації⁴⁷².

Особливу увагу під час другої візитації в герцогстві Саксонському було приділено стану матеріального забезпечення парафіяльних священнослужителів та вчителів. Навряд чи це можна пояснити лише турботою про їх добробут; найімовірніше, герцогська влада, даючи згоду на проведення візитації, мала на меті власні інтереси. Дослідники зазначають, що наявність фінансових проблем вплинула на рішення герцога Генріха здійснити секуляризацію церковного майна⁴⁷³. Механізмом реалізації зазначеного рішення стало визнання патронату герцогської влади над церквами, що передбачало право управління й використання церковного майна в інтересах територіальних правителів⁴⁷⁴. Проведення візитацій забезпечувало можливість здійснити облік церковних ресурсів і надалі використовувати їх під контролем герцогської адміністрації.

У підсумковому звіті візитаторів від 11 жовтня 1540 р. було наголошено на необхідності ретельної підготовки священнослужителів до виконання своїх обов'язків, що мали перевіряти суперінтенденти, на моральній поведінці священників, яка повинна була слугувати за приклад парафіянам, на здійсненні нагляду за їх поведінкою й родинним життям з боку консисторії, на узгодженні змісту проповідей із принципами Аугсбурзького віросповідання⁴⁷⁵. Виокремлення візитаторами зазначених завдань дає змогу висловити припущення, що в діяльності саксонських священнослужителів спостерігалися певні порушення принципів, проголошених герцогською інструкцією й церковним статутом 1539 р.

Друга візитація в герцогстві Саксонському, як і попередня перевірка, не мала на меті врегулювання соціальних проблем, що безпосередньо вплива-

⁴⁷⁰ Ibid. – S. 89.

⁴⁷¹ Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 74.

⁴⁷² Smolinsky H. Albertinisches Sachsen / H. Smolinsky // Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600. – Münster: Aschendorff, 1990. – Bd. 2. Der Nordosten. – S. 18.

⁴⁷³ Ивонин Ю. Е. Мориц Саксонский и загадки его политики / Ю. Е. Ивонин // Ивонин Ю. Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – С. 118.

⁴⁷⁴ Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 73.

⁴⁷⁵ Gemeiner bericht der visitatorn an die pfarrer und dorfschaften in unsers g. h. herzog Heinrichs zu Sachsen etc. lande und fürstenthumb. Vom 11. October 1540 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 284–285.

ли на стан церковних та шкільних справ у регіоні. Значна частина місцевих євангелічних священнослужителів виявила недостатні знання для успішного виконання своїх обов'язків. Водночас далеко не всі представники прокатолицьки налаштованого духовенства були усунені з посад⁴⁷⁶.

За час правління Моріца (1547–1553) візитацій на території курфюршества Саксонського не відбувалося⁴⁷⁷. На наш погляд, це пояснюється загальною ситуацією в Саксонії періоду після Шмалькальденської війни, коли як світські, так і духовні особи, які повинні були готувати й здійснювати візитаційні заходи, мали інші пріоритети. Головні інтереси курфюрста та його оточення на той час полягали в якнайшвидшому утвердженні своєї влади на нових територіях, а євангелічних священнослужителів – у прагненні зберігти лютеранство як конфесію всупереч положенням Аугсбурзького інтерима.

Ситуація змінилася після завершення «князівської війни» й укладання Пассауського договору 1552 р. Зазначені події змінила баланс політичних сил на користь євангелічного угруповання, заклавши основу для відновлення діяльності територіальних структур лютеранства. За деякий час розпочалося документальне оформлення такої ситуації.

Від імені Августа I у березні 1555 р. було видано інструкцію для проведення візитацій на території курфюршества Саксонського⁴⁷⁸. В укладанні зазначеного документа взяли участь найбільш авторитетні віттенберзькі теологи: Меланхтон, Бугенхаген, Майор, Форстер, Пффефінгер⁴⁷⁹.

Г.-В. Крумвіде підкреслює деякі суттєві положення, які відрізняли зміст курфюршеської інструкції 1555 р. від аналогічної інструкції 1527 р. Це, зокрема, наголошення на необхідності захисту євангелічного вчення від «численних єретичних помилок та заблуджень». До таких поглядів були зараховані цвінгліанство, анабаптизм, ідеї Кальвіна, Озіандера, Майора, Швенкфельда, Буллінгера, поширення творів яких на території курфюршества було заборонене⁴⁸⁰. На нашу думку, така вимога позначила початок становлення лютеранської ортодоксії.

Інструкція 1555 р. передбачала, що всі шкільні вчителі, як і парафіяльні священнослужителі, мають бути проєкзаменовані щодо знання принципів Аугсбурзького віросповідання 1530 р., підтвердженого на території курфюршества Саксонського в 1551 р. окремим документом («Саксонське віросповідання»). Візитатори повинні були перевіряти поведінку священнослужителів і

⁴⁷⁶ Jadatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 93.

⁴⁷⁷ Pallas K. Überblick über der Kirchenvisitationen des sächsischen Kurkreises / K. Pallas // Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1906. – T. 1. – S. 48.

⁴⁷⁸ Instruktion zur Visitation. Vom 3. März 1555 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 305–311.

⁴⁷⁹ Gehrt D. Der vergessene Nachfolger von Johannes Bugenhagen und Philipp Melanchthon in Wittenberg. Bericht und Ausblick über die Forschung zu Paul Eber / D. Gehrt, P. Knüpfner // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. — S. 20.

⁴⁸⁰ Krumwiede H.-W. Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1967. – S. 134.

шкільного персоналу, наявність інвентаря, необхідного для відправи богослужіння та проведення занять, регулярність отримання священиками й учителями заробітної плати, її розміри⁴⁸¹.

Згідно з інструкцією 1555 р., від священнослужителів вимагалось наглядати за присутністю всіх місцевих мешканців на богослужінні, а також за їх причащенням. Контролю суперінтендентів підлягали знання євангелічними священнослужителями «закону та Євангелія», уміння проповідувати й викладати громаді лютерівський Малий Катехізис⁴⁸².

Відповідно до принципів зазначеної інструкції, у 1555–1556 рр. було здійснено генеральну візитацію парафій на території курфюршества Саксонського. Важливу роль у підготовці та проведенні цього заходу відіграв один із представників «молодшого покоління» віттенберзьких теологів Пауль Ебер, на той час – викладач Віттенберзького університету⁴⁸³. Обов'язки проведення візитації були покладені на суперінтендентів та синод⁴⁸⁴.

Візитаційні статути, затверджені в курфюршестві Саксонському для проведення інспекцій 1555–1556 рр., дещо відрізняються від настанов більш раннього періоду: насамперед у них розглянуто конкретні практичні питання функціонування територіальної церковної організації. Імовірно, оскільки протягом попередніх десятиліть ця організація вже склалася як діюча система, головною метою нових візитацій тепер постало подальше вдосконалення її окремих складників. Зокрема, у візитаційному статуті Аннаберга 1555 р. наголошено на необхідності присутності місцевих бюргерів і горних робітників на богослужіннях, вивчення лютерівського «Малого Катехізісу» дітьми, морального виховання як умови укладання шлюбу і подальшого сімейного життя. Візитатори мали з'ясовувати, наскільки священнослужителі є готовими до виконання таких завдань, а також – чи не поширюють священики та вчителі «хибних учень і шкідливих заблуджень». У статуті прямо зазначалося, що інспекції здійснюються «від імені і за волею високоповажного курфюрста нашого»⁴⁸⁵. Аналогічне зауваження міститься у статуті візитаторів Пірни⁴⁸⁶. Необхідність неухильного виконання курфюршеських розпоряджень щодо проведення візитацій підкреслена також у статутах Дебельна⁴⁸⁷, Цвіккау⁴⁸⁸ й ін-

⁴⁸¹ Pallas K. Überblick über der Kirchenvisitationen des sächsischen Kurkreises / K. Pallas // Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1906. – T. 1. – S. 51.

⁴⁸² Instruktion zur Visitation. Vom 3. März 1555 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 307.

⁴⁸³ Gehrt D. Der vergessene Nachfolger von Johannes Bugenhagen und Philipp Melanchthon in Wittenberg. Bericht und Ausblick über die Forschung zu Paul Eber / D. Gehrt, P. Knüpfner // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 20.

⁴⁸⁴ Jadatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 104.

⁴⁸⁵ Verordnung der Visitatoren für die Stadt Annaberg. 1555 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 522.

⁴⁸⁶ Abshied der Visitatoren. 1555 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 641.

⁴⁸⁷ Visitations-Abshied für die Stadt Döbeln von 1555 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 547–550.

ших саксонських міст. Тим самим право територіальної влади курфюршества Саксонського впливати на церковні справи було офіційно визнане та санкціоноване. Завдяки проведенню візитацій теоретичні положення Аугсбурзького релігійного миру мали стати частиною повсякденної практики лютеранської громади.

Звіти візитаторів є важливим джерелом знань про те, наскільки успішно виконувалося зазначене завдання лютеранської конфесіоналізації. Подібно до візитаційних статутів другої половини XVI ст., звіти про візитації в курфюршестві Саксонському цього періоду також розширюються порівняно з аналогічними документами 20–30-х рр. XVI ст. Так, у матеріалах візитації у курфюршестві Саксонському 1555 р. опис кожної парафії розпочинається із зазначення її адміністративного підпорядкування. Зокрема, парафії Лохау, Аксін, Баттін, Бетау, Даутчен, Горцдорф, Хольцдорф були визначені як «володіння курфюрста», тоді як Кледен належав до володінь Віттенберзького університету⁴⁸⁹. Таким чином, владні повноваження правителів у церковних справах у межах своїх територій, проголошені Аугсбурзьким миром, офіційно підтверджувалися.

Звіти саксонських візитаторів другої половини XVI ст. є важливими джерелами для визначення рівня освіти євангелічних проповідників та дяків, їх матеріального стану, родинних зв'язків. Зокрема, дані перевірки 1555 р. засвідчують, що в парафії міста Преттін на той час відправляли службу четверо осіб – проповідник Валентин Кюне, диякон Христофор Леман, вчитель Фредерік Вінклер, кантор Філіп Коці. Всі четверо мали університетську освіту. Проповідник Кюне навчався в Лейпцигу, пройшов ординацію у Віттенберзі, після чого 9 років служив у Преттіні дияконом і 3 роки – проповідником. Диякон Леман, завершивши п'ятирічне навчання у Віттенберзі, здобув учений ступінь магістра, після чого 9 років служив у Преттіні вчителем і 3 роки – дияконом. Син міського писця Вінклер, завершивши навчання у Віттенберзькому університеті, здобув ступінь бакалавра і на час проведення візитації вже 3 роки працював вчителем. Сином місцевого службовця був і кантор Коці, який 2 роки навчався у Лейпцигу і 1 рік – у Віттенберзі. Крім того, у Преттіні на посаді вчителя для дівчаток працював місцевий бюргер Якоб Грефе, під керівництвом якого навчалася 10 школярок⁴⁹⁰. На нашу думку, для невеликого містечка, яким був Преттін, зазначена кількість священнослужителів та вчителів (з урахуванням достатнього рівня їх освіти) може бути визначена як така, що загалом задовольняла потреби церковної общини.

Зазначені матеріали візитації 1555 р. засвідчують, що головним джерелом фінансування служби священників і вчителів залишалися внески членів

⁴⁸⁸ Verordnung der Visitatoren [für die Stadt Zwickau]. Vom 16. Mai 1556 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reiland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 726–727.

⁴⁸⁹ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1906. – T. 1. – S. 128.

⁴⁹⁰ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – T. 3. – S. 11.

общини до «спільних кас», які беруть початок у часи Реформації. Крім того, проповідники отримували платню від Ради міста, а також певні суми за треби від бюргерів, а вчителі здобували додаткову платню від батьків кожного учня⁴⁹¹.

Візитатори ретельно фіксували розміри платні, яку священники, дячки та вчителі отримували за свою службу. Показово, що обов'язкове грошове забезпечення нерозривно було пов'язане з виконанням цієї служби. Таким чином, у випадку неможливості виконувати свої обов'язки через хворобу або похилий вік священнослужителі та вчителі виявлялися матеріально незахищеними⁴⁹². Їх подальше існування залежало від добровільної допомоги місцевої євангелічної общини.

Водночас візитаторами було зазначено, що через виконання різних видів робіт та полювання в недільні дні значна частина селян – членів общини з міської округи відсутні на богослужінні і «тижнями не чули жодної проповіді». Священнослужителі повинні були виправити таку ситуацію⁴⁹³. Однак можна припустити, що подібні заклики за умов збереження численних феодалських повинностей, які не залишали селянам багато вільного часу, окрім неділі, для задоволення власних життєвих потреб, не були ефективними.

Матеріали візитацій є цінним джерелом і для вивчення соціально-економічного становища парафій курфюршества Саксонського. Інвентар місцевих церков та шкіл візитатори найчастіше оцінювали як «застарілий». На нестачу майна скаржилися самі священнослужителі, посилаючись при цьому на власні звіти попередніх років – зокрема, у парафії Бетау⁴⁹⁴. Імовірно, це допомагало уникнути звинувачень у розкраданні інвентарю. Зокрема, умеблювання будинку священника в цій парафії складалося з двох столів та двох ліжок. Увага до подібних подробиць, на наш погляд, є ще одним виявом посилення регламентації церковного життя.

Дані генеральної візитації 1555 р. засвідчують сумлінне ставлення низки шкільних викладачів – зокрема, випускника Віттенберзького університету Фрідріха Вінклера, який працював у школі в Преттіні⁴⁹⁵, магістра Андреаса Берге, котрий викладав у Йессені⁴⁹⁶, – до навчання дітей. Водночас звіти візитаторів дають змогу дійти висновку, що в багатьох сільських саксонських школах не було передбачено викладацької посади (вочевидь, через брак коштів у сільській громаді на утримання вчителя). Тому у початкових сільських

⁴⁹¹ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 12–15.

⁴⁹² Müller G. Visitationsakten als Geschichtsquellen / G. Müller // Deutsche Geschichtsblätter. – 1907. – Bd. 8. – H. 11/12. – S. 301.

⁴⁹³ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 18.

⁴⁹⁴ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 111.

⁴⁹⁵ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 17.

⁴⁹⁶ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 213.

школах, де не існувало спеціальної посади вчителя, їх роль виконували кюстери. Вони передусім відповідали за навчання дітей основам євангелічного вчення. Як і в попередні десятиліття, основним засобом цього навчання залишався «Малий Катехізіс» Мартіна Лютера. Однак ані вчителі, ані кюстери не могли виголошувати проповіді, оскільки вони, на відміну від священнослужителів, не проходили ординацію⁴⁹⁷.

Участь у візитаціях посадових осіб, які представляли інтереси саксонського курфюрста, давала змогу більш ефективно вирішувати наявні проблеми і водночас сприяла посиленню впливу територіальної влади в суспільстві. Логічно припустити, що здійснена після ліквідації філіпітського угруповання візитація парафій курфюршества Саксонського 1575 р. передусім мала на меті перевірку відданості місцевих священнослужителів «чистоті вчення» і тим самим – їх лояльності до територіальної влади.

Матеріали візитації 1575 р. засвідчують, що в курфюршестві Саксонському поступово відбулося утвердження певних вимог для зайняття посад священнослужителів. Важливе місце серед цих вимог посідала університетська освіта; іншою вимогою була подальша практична діяльність священнослужителя в євангелічній організації. Так, 59-річний Вольфганг Кемпф (пастор в парафії Аксін) після чотирирічного навчання у Віттенберзі два роки служив учителем, три роки – дияконом, а в 1545 р. став проповідником⁴⁹⁸. Водночас існували й інші можливості посісти посаду священнослужителя: так, проповідник Христофор Вальтер з парафії Хольцдорф раніше працював коректором у відомій типографії Ганса Люффта у Віттенберзі⁴⁹⁹.

Дані візитації 1575 р. засвідчують непоодинокі випадки переходу посад священнослужителів у межах однієї родини. Зокрема, у парафії Аннабург на час проведення перевірки уже протягом 13 років проповідником був Захарія Кайзер, який змінив на цій посаді свого батька Йоганна Кайзера, а до того був проповідником у Лебусі⁵⁰⁰. В Аксіні Вольфганга Кемпфа замінив його син Каспар, що пройшов курс наук у школах Цербста і Гримми, а згодом став студентом Віттенберзького університету⁵⁰¹. У зазначених випадках, на нашу думку, мова йде не про вирішальний вплив сімейственості на посідання посади в євангелічній церковній організації, а про здатність нащадків продовжити справу батьків завдяки набутому практичному досвіду та теоретичним знанням.

Візитація 1575 р. постійно спиралася на матеріали попередньої перевірки. Так, зокрема, при огляді майна парафій Аннабург, Аксін, Баттін візитатори зазначають: «Церковний інвентар порівняно з попереднім не змінився»,

⁴⁹⁷ Thomas R. Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 127.

⁴⁹⁸ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 77.

⁴⁹⁹ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 195.

⁵⁰⁰ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 57.

⁵⁰¹ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 77–78.

«Інвентар залишається старим»⁵⁰², «Церковне майно і церковні прибутки... є такими самими, як було зазначено в 1555 р.»⁵⁰³, «Парафіяльні відносини є незмінними. Сплати від мешканців Баттіна такі самі, як і в 1555 р.»⁵⁰⁴. В Аннабурзі детально схарактеризовано навіть місцеві фруктові рослини: «У саду при будинку проповідника немає вишень та горіхів; ростуть лише молоді яблуні та одна груша»⁵⁰⁵. Подібна ретельність візитаторів дає змогу простежити як фінансово-майнові відносини між священнослужителями та общиною, так і динаміку розвитку добробуту самих священнослужителів.

Візитації стали важливим засобом лютеранської конфесіоналізації в Саксонії раннього Нового часу. Участь у них світських осіб дозволяла вирішувати наявні проблеми і водночас сприяла посиленню впливу князівської влади на діяльність священнослужителів. Тому візитації можуть бути визначені як невід'ємна частина системи соціального дисциплінування. Головною ознакою дисциплінування, притаманного суспільству Нового часу, М. Вебер називає стандартизацію праці в умовах масового виробництва⁵⁰⁶. Однак завдання лютеранської конфесіоналізації були ширшими. Її ідеологи прагнули вплинути не тільки на професійну діяльність священнослужителів та бюргерів, але й на їх внутрішній світ, борючись за утвердження у суспільстві нових духовних цінностей.

Під час візитацій було виявлено серйозні проблеми розвитку євангелічної церковної організації Саксонії. До них належали низький освітній рівень проповідників (перш за все – у сільських районах), а також матеріальне зuboжіння парафій. Організаційне зміцнення євангелічних общин Саксонії насамперед мало спиратися на гарантії їх матеріального забезпечення, яке покладалося на общину і здійснювалося шляхом щоквартальних внесків парафіян. Водночас із цією метою могли бути використані й кошти колишніх добродійних закладів, якими до Реформації опікувалася Католицька Церква⁵⁰⁷.

Візитації другої половини 20-х – першої половини 40-х рр. XVI ст. регламентували основні принципи діяльності євангелічної церкви. Візитації другої половини XVI ст. були спрямовані на подальше зміцнення єдності церковної організації курфюршества Саксонського, офіційно визнаної на цій території після укладання Аугсбурзького релігійного миру. Результатом візитацій другої половини XVI ст. стало подолання ідейних розходжень серед прибічників євангелізму й утвердження лютеранської ортодоксії.

⁵⁰² Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 57.

⁵⁰³ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 77.

⁵⁰⁴ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 91.

⁵⁰⁵ Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – S. 57.

⁵⁰⁶ Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie / M. Weber. – Tübingen: Mohr, 1972. – S. 686.

⁵⁰⁷ Beyer M. Die Neuordnung des Kirchengutes / M. Beyer // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 110.

3.3 Підготовка перших євангелічних статутів Саксонії та їх вплив на інші території Німеччини. Структура, зміст і значення євангелічних статутів

Динамічному поширенню лютеранства в саксонських та нижньосаксонських територіях у другій половині 20-х – першій половині 40-х рр. XVI ст. сприяла поява таких документів, як євангелічні церковні статути. Уже в перші десятиріччя Реформації в курфюршестві Саксонському розпочалося створення документів, що регламентували питання розвитку територіальної церковної організації. Такі документи мали різне походження: якщо в період масового реформаційного руху початку 20-х рр. XVI ст. ініціатором їх створення найчастіше поставала бюргерська община («Новий порядок міста Віттенберга» 1522 р.), то після завершення Селянської війни першість у здійсненні перетворень переходить до курфюрста і магістратів. Розробка і прийняття органами територіальної влади відповідних документів засвідчують легітимізацію реформаційного руху.

На нашу думку, зрушення в позиціях політичної верхівки німецького суспільства були спричинені як масовими виступами нижчих та середніх верств населення початку 20-х рр. XVI ст. проти римсько-католицької церкви, так і змінами у відносинах між імператорською владою й територіальними правителями. З ухваленням постанови Першого Шпеерського рейхстагу 1526 р. щодо можливості останніх діяти в релігійній сфері фактично на власний розсуд німецькі князі розгорнули активну політику регламентації питань устрою новоствореної євангелічної церкви, що стала складовою лютеранської конфесіоналізації. Ідейною основою вирішення зазначених питань стали підходи, запропоновані німецькими реформаторами. Перші спроби регулювання церковного життя на засадах євангелічних статутів було здійснено на території курфюршества Саксонського у 20-х рр. XVI ст.

До перших євангелічних церковних статутів Саксонії Е. Зелінг відносить документи, написані особисто Мартіном Лютером. Серед них дослідник виокремлює «Статут богослужіння в общині» (1523)⁵⁰⁸, «Формулу меси», підготовлену для євангелічної громади Віттенберга («Formula missae et communionis pro ecclesia Wittenbergensis») (1523)⁵⁰⁹, «Порядок німецької меси» (1526)⁵¹⁰. Основний зміст зазначених статутів склали проблемні питання проведення богослужіння, що виникли протягом перших років Реформації.

На початку 20-х рр. XVI ст. Лютер вважав передчасним запровадження принципово нової форми євангелічної меси: на той час він обстоював ідею реформування існуючої літургії. Так, наприкінці 1523 р. він друкує текст латинського богослужіння. Зберігаючи в цілому форму римсько-католицької меси,

⁵⁰⁸ Luther M. Von ordenung gottis diensts in der gemeine. 1523 / M. Luther; E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 2–3.

⁵⁰⁹ Luther M. Formula missae et communionis pro ecclesie Wittenbergensi. 1523 / M. Luther; E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 3–9.

⁵¹⁰ Luther M. Deutsche messe und ordnung gottis diensts. 1526 / M. Luther; E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 10–25.

Лютер вилучив з неї все, що стосувалось її жертвовного характеру, культу святих, поклоніння Діві Марії. Головне значення Лютер надавав поширенню Божого слова. На думку реформатора, коли Божому слову буде відкрито шлях, коли воно пошириться серед мас, тоді можна буде запровадити нове богослужіння⁵¹¹.

Затвердження «Порядку німецької меси» у 1526 р. і підготовка Філіпом Меланхтоном «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» у 1528 р. позначили новий етап оформлення євангелічних церковних статутів Саксонії. Згадані твори, в яких було визначено масштаби реформи богослужіння і завдання євангелічних общин, заклали засади подальшої розробки низки євангелічних статутів, які визначили політику територіальних правителів, міст, церковних общин⁵¹².

Євангелічні церковні статути містили в собі виклад основних догматів і культу лютеранського віровчення, а також регламентували практичну діяльність церков та шкіл певного регіону. Унаслідок цього «вертикальний вплив» Реформації доповнювався «горизонтальним впливом»⁵¹³. Завдяки впровадженню євангелічних статутів у дію Реформація поширювалася не тільки за напрямом «Віттенберг – території», але й від центрів цих територій до їх периферії (від великих міст до містечок і селищ). Надалі, згідно з принципами євангелічних статутів, здійснювалося реформування місцевої церковної організації (призначення проповідників, шкільних учителів, регламентація їх обов'язків, матеріального забезпечення) і змісту богослужіння (відправа Хрещення та Причащання за лютеранським обрядом, виконання євангелічних духовних пісень общиною).

А. Прокоп'єв визначає відносини між лютеранським духовенством та світською владою як партнерські, тобто такі, що розвивалися за лінією взаємодопомоги⁵¹⁴. Разом з тим, на нашу думку, твердження дослідника про відображення подібного стану речей у церковних статутах другої половини XVI ст., потребує уточнення – подібні ідеї є характерними для змісту євангелічних статутів уже з кінця 20–30-х рр. XVI ст.

Провідну роль у регламентації питань устрою територіальної церковної організації відігравала місцева влада. Однак при цьому зберігався тісний зв'язок євангелічних міст і територій Німеччини із провідним центром лютеранства: у ряді випадків авторами церковних статутів були саме запрошені з Віттенберга теологи. Серед них особливо значущою була активність Йоганна Бугенхагена, який за період 1528–1544 рр. підготував євангелічні статути Брауншвейга, Гамбурга, Любека, Померанії, Шлезвіг-Голштінії, Брауншвейг-

⁵¹¹ Голубкин Ю. А. Мартин Лютер и реформирование мессы / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2001. – № 526 : Історія. – Вип. 33. – С. 55.

⁵¹² Dreher M. N. Obrigkeit und kirchliche Ordnung beim späten Luther / M. N. Dreher // Lutherjahrbuch. – 2004. – 71. Jg. – S. 81.

⁵¹³ Rosin R. The Reformation, Humanism, and Education: The Wittenberg Model for Reform / R. Rosin // Concordia Journal. – 1990. – Vol. 16. – № 4. – P. 316.

⁵¹⁴ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 483 с.

Вольфенбюттеля, Хільдесхайма, а також на запрошення короля Крістіана III узяв участь у здійсненні Реформації в Данії⁵¹⁵. Така активна діяльність віттенберзького реформатора посилювала вплив саксонської моделі лютеранської конфесіоналізації на інші регіони Німеччини та країни Європи.

Важливу роль Саксонії у лютеранській конфесіоналізації в німецьких територіях допомагають простежити листи Йоганна Бугенхагена. У другій половині 20-х – на початку 30-х рр. XVI ст. Бугенхаген здійснив декілька виїздів до міст Північної Німеччини, у яких раніше було розпочато реформаційні перетворення (Брауншвейг, Гамбург, Любек), з метою укладання євангелічних церковних статутів.

Успішне виконання зазначеного завдання забезпечило реформатору широку відомість за межами Віттенберга, зумовивши численні звернення до нього з боку євангелічних магістратів по допомогу у вирішенні організаційних питань церковного устрою. Так, зокрема, рада Герліца у листі від 15 жовтня 1530 р. прохала Бугенхагена порадити їм гідного кандидата на посаду місцевого проповідника, який у зв'язку з одруженням залишив служіння⁵¹⁶. Листи Бугенхагена до ради Ростока від 1 липня 1531 р. і від 24 листопада 1531 р. також можуть розглядатися як складова його церковно-організаційної діяльності⁵¹⁷. У першому із цих листів йдеться про призначення міського проповідника, на посаду якого Бугенхаген рекомендував кандидатуру колишнього любецького проповідника Реймара, наголошуючи на дотриманні останнім «чистоти віросповідання» відповідно до євангелічного віровчення⁵¹⁸. У другому листі мова йде про необхідність неухильного дотримання проповідниками ключових положень євангелічної доктрини⁵¹⁹. Звернення до саксонського реформатора з боку міських рад (зокрема – з інших регіонів Німеччини) засвідчують, що Віттенберг протягом тривалого часу залишався ідейним центром лютеранської конфесіоналізації в німецьких землях.

Під час проведення візитації на території Бельцига в листопаді 1534 р. Йоганн Бугенхаген отримав запрошення взяти участь у роботі ландтагу Померанії у Трептові, на якому планувалося затвердити євангелічний церковний статут території. У листі Бугенхагена до померанських герцогів Барніма та Філіпа від 9 листопада 1534 р. реформатор, отримавши дозвіл курфюрста Йоганна Фрідріха, повідомляє адресатів про згоду взяти участь у перетвореннях церковного життя в Померанії⁵²⁰. Відгукнувшись на герцогську пропозицію, реформатор на деякий час повернувся до рідної землі (він народився в померанському містечку Воллін, навчався у Грейфсвальдському університеті, а в 1504–

⁵¹⁵ Heyden H. Bugenhagen als Reformator und Visitator / H. Heyden // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1958. – S. 7–23; Sprengler-Ruppenthal A. Bugenhagen und das protestantische Kirchenrecht / A. Sprengler-Ruppenthal // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1971. – Bd. 88. – S. 196–233.

⁵¹⁶ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 100.

⁵¹⁷ Pettke S. Zwei Briefe Bugenhagen an den Rostocker Rat 1530/1531 / S. Pettke // Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. – S. 118.

⁵¹⁸ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 105.

⁵¹⁹ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 109.

⁵²⁰ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 135.

1520 рр. був ректором школи та вікарієм монастиря у Трептові). На засіданні Трептовського ландтагу 13–14 грудня 1534 р. представники померанського духовенства, дворянства та міст схвалили герцогське рішення щодо запровадження Реформації і доручили Йоганну Бугенхагену очолити її проведення.

Померанський церковний статут є характерним зразком територіального євангелічного статуту доби лютеранської конфесіоналізації. Над зазначеним документом реформатор працював у замку в Рюгенвальде наприкінці 1534 р., а вже на початку січня 1535 р., перед початком першої візитації у Штольпі, рукопис статуту було передано до друкарні.

Структура і зміст Померанського євангелічного статуту мали деякі відмінності порівняно з євангелічними статутами Саксонії. Зокрема, розділи, присвячені діяльності місцевих шкіл, не було виділено в окрему частину: вони містилися в першій частині Померанського статуту разом із викладом діяльності церковної організації. У другій частині характеризувалася діяльність «спільної каси», у третій – проведення церковних свят та церемоній.

Уже в розділі «Про вчення» Померанського статуту було зазначено: основи євангелічного віроучення містяться в Аугсбурзькому віросповіданні⁵²¹. Ухвалення цього документу в 1530 р. дозволило прибічникам євангелізму уточнити догматичні позиції, що знайшло вияв у більш пізніх документах. В.-Д. Хаушільд зазначає, що саме, починаючи з Померанського статуту, виклад програмних положень віровчення в євангелічних статутах став передувати висвітленню решти церковних питань⁵²².

Основне місце в євангелічному богослужінні зберігала проповідь. В будні в кожній парафії вона відбувалася раз на день, а в менших містах – тричі на тиждень. При цьому кожен священнослужитель мав виголошувати протягом тижня не більш трьох проповідей (без урахування неділі і святкових днів)⁵²³. Така регламентація повинна була як прилучити членів общини до нових норм богослужіння, так і забезпечити більш глибоке знання проповідниками різних священних текстів: Катехісису, Євангелій, Діянь Апостолів. Вона також мала запобігти надмірному навантаженню і перевтомі проповідника.

Померанський статут розглядав і структуру євангелічної церковної організації. Зокрема, їй присвячено розділ «Служба візитаторів». Візитатори мали контролювати виконання службових обов'язків та особисте життя проповідників і вчителів⁵²⁴. Такий порядок відрізнявся від положень Брауншвей-

⁵²¹ Kirchenordnung des ganzen Pommernlandes, beschlossen durch die hochgebornen Fürsten und Herren, die Herren Barnim und Philipp, Vettern, auf dem Landtag zu Treptow, dem heiligen Evangelium zu Ehren // Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1535. – Berlin: Union Verlages, 1985. – S. 161.

⁵²² Hauschild W.-D. Biblische Theologie und kirchliche Praxis. Die Kirchenordnungen 1528–1543 in Johannes Bugenhagens Gesamtwerk / W.-D. Hauschild // Kirchenreform als Gottesdienst. – Hannover: Lutherisches Verlagshaus, 1985. – S. 85.

⁵²³ Kirchenordnung des ganzen Pommernlandes, beschlossen durch die hochgebornen Fürsten und Herren, die Herren Barnim und Philipp, Vettern, auf dem Landtag zu Treptow, dem heiligen Evangelium zu Ehren // Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1535. – Berlin: Union Verlages, 1985. – S. 163–164.

⁵²⁴ Kirchenordnung des ganzen Pommernlandes, beschlossen durch die hochgebornen Fürsten und Herren, die Herren Barnim und Philipp, Vettern, auf dem Landtag zu Treptow, dem heiligen Evangelium zu Ehren // Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1535. – Berlin: Union Verlages, 1985. – S. 180–186.

зького статуту 1528 р., в якому функцію контролю мала виконувати комісія із священнослужителів (суперінтендент і ад'ютор), членів Ради міста, представників «спільної каси», що створювалася на період конкретної перевірки церков та шкіл – раз на півроку⁵²⁵. Передбачена ж Померанським статутом служба візитаторів була постійною.

Зростання ролі контролю в діяльності євангелічної церковної організації постало важливою ознакою лютеранської конфесіоналізації. Євангелічні церковні статути конфесійної доби передбачали проведення візитацій, що допомагали визначити стан церков і коригувати його в дусі нового учення⁵²⁶. Такий порядок у 30-х рр. XVI ст. остаточно змінив принципи «общинної Реформації», згідно з якими євангелічні перетворення мали спиратися на ініціативу самих віруючих. На нашу думку, запровадження подібного порядку в Померанії спиралося на досвід перших візитацій у Саксонії, успіх яких засвідчив ефективність подібних практик лютеранської конфесіоналізації.

Утверджуючи в Померанському євангелічному статуті головні принципи євангелізму, реформатор водночас намагався зберегти певну спадкоємність розвитку Церкви. Було передбачено, що в територіальній євангелічній організації єпископ виконує ряд важливих функцій: проводить ординацію проповідників, регулює родинні суперечки⁵²⁷.

Після повернення до Віттенберга в серпні 1535 р. продовжує зростати як кількість адресатів кореспонденції Йоганна Бугенхагена, так і її інтенсивність. На нашу думку, активізація листування пояснюється тим, що внаслідок попередньої успішної організаційної діяльності у Віттенберзі і за його межами реформатор набув великого авторитету серед прибічників лютеранства, зокрема – у владних колах. Найбільш масштабним за кількістю одиниць є листування Бугенхагена з королем Данії Крістіаном III. До нашого часу збереглося більш як 50 листів, написаних реформатором, і близько 40 листів короля. Дослідники зазначають, що тон цього листування переважно є не офіційним, а сердечним з обох боків⁵²⁸. Невимушеність спілкування між реформатором та королем може бути пояснена тією винятково важливою роллю, яку Бугенхаген відіграв в утвердженні лютеранства в Данії, що безпосередньо позначилося і на політичних успіхах Крістіана III.

Листування Бугенхагена з Крістіаном III розпочалося у другій половині 30-х р. ст., після завершення масштабної громадянської війни в Данії 1534–1536 рр. (т. зв. «графської чвари»). Військо Крістіана III, обраного королем державною радою Данії в 1534 р., спочатку придушило селянське повстання,

⁵²⁵ Der erbarn stadt Brunswig christlike ordeninge to denste dem hilgen evangelio, christliker leve, tucht, frede und eynicheit. Ock darunder vele christlike lere vor de borgere / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd 1. – S. 348–455.

⁵²⁶ Schmidt H. R. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H. R. Schmidt. – München: Oldenbourg, 1992. – S. 9.

⁵²⁷ Kirchenordnung des ganzen Pommernlandes, beschlossen durch die hochgebornen Fürsten und Herren, die Herren Barnim und Philipp, Vettern, auf dem Landtag zu Treptow, dem heiligen Evangelium zu Ehren // Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1535. – Berlin: Union Verlages, 1985. – S. 170–171.

⁵²⁸ Schwarz Lausten M. Bugenhagen und Dänemark / M. Schwarz Lausten // Der späte Bugenhagen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 238.

а згодом – об'єднані сили данських міст і Любека; після тривалої облоги у 1536 р. капітулював Копенгаген⁵²⁹. Перемога Крістіана III звільнила Данію від засилля ганзейських купців, вивела її зі стану перманентного внутрішнього розколу, розчистила шлях для майбутнього утвердження абсолютизму⁵³⁰. Після цього Крістіан III, заарештувавши католицьких єпископів, здійснив вилучення земель духовенства на користь корони і перебудував церковну організацію. Він реорганізував систему державного управління, створивши новий орган – рїксдаг, до якого увійшли 19 членів колишньої державної ради і 1200 делегатів від дворян, міщан та селян. При цьому всі члени новоствореного рїксдагу заздалегідь дали згоду на рішення короля щодо скасування католицької обрядовості, закриття монастирів і впровадження євангелічного богослужіння⁵³¹. Для успішного завершення Реформації в країні Крістіан III звернувся за підтримкою до Віттенберга.

У листі Бугенхагена до Крістіана III від 3 грудня 1536 р. йдеться про можливість участі реформатора в організаційному перетворенні церковного устрою Данії. Дякуючи Крістіану III за виявлену довіру у справі запровадження «добрих церковних статутів» на території королівства, Бугенхаген докладно перелічує питання, які мають бути регламентовані цими статутами (утримання церковного майна, церков, шкіл, забезпечення проповідників, учителів, турбота про незаможних і хворих осіб, бідних студентів, проведення щорічних візитацій та ін.). Реформатор при цьому посилається на успішний досвід вирішення зазначених проблем у межах церковної організації курфюршества Саксонського⁵³². Імовірно, глибоке розуміння Бугенхагеном різних аспектів функціонування церковної організації, набуте внаслідок безпосередньої участі в її практичному перетворенні на території німецьких міст і князівств, зумовило вибір Крістіаном III його кандидатури на місце організатора Реформації в Данії.

16 травня 1537 р. курфюрст Йоганн Фрідріх звернувся до Бугенхагена з листом, у якому повідомляв про надання ним згоди на пропозицію Крістіана III щодо участі віттенберзького реформатора у розробці церковного статуту Данії⁵³³. 5 липня 1537 р. Бугенхаген вирушає до Копенгагена. 12 серпня 1537 р. (на день народження короля) він здійснив коронацію Крістіана III і його дружини⁵³⁴. Запрошення віттенберзького реформатора до двору короля Данії для коронації і подальшого здійснення Реформації у країні, на наш погляд, засвідчило зростання політичної ролі курфюршества Саксонського не тільки у Священній Римській імперії, але й за її межами.

⁵²⁹ Кан А. С. История скандинавских стран / А. С. Кан. – М.: Высшая школа, 1980. – С. 55.

⁵³⁰ Подалаяк Н. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть / Н. Подалаяк. – К.: Темпора, 2009. – С. 303.

⁵³¹ Геделунд Л. Н. История Дании / Л. Н. Геделунд; пер. с датск. – СПб. – М.: Изд. т-ва М.О. Вольфа, 1907. – С. 132–133.

⁵³² Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 142–143.

⁵³³ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 149.

⁵³⁴ Leder H.-G. Bugenhagens reformatorisches Wirken in Dänemark / H.-G. Leder // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Vom Reformator zum Reformator. – Frankfurt am Main: Lang, 2002. – S. 378.

Дворічна праця в Данії збагатила реформатора новим досвідом, свідченням чого є його листування 1537–1539 рр. Зокрема, у листі від 21 листопада 1537 р. Бугенхаген вітає Крістіана III з успішним прибуттям до Голштейна і одночасно обговорює ключові проблеми діяльності новоствореної церковної організації: здійснення ординації священнослужителів, які надалі мали проводити візитації, читання євангелічних лекцій, реформування університету в Копенгагені⁵³⁵. Важливість зазначених питань пояснюється пильною увагою, яку данський король приділяв розбудові євангелічної церковної організації. Так, замість колишніх католицьких єпископів він призначив сімох суперінтендентів, які, так само, як і священники, отримували платню від уряду⁵³⁶. Ординацію нових суперінтендентів у вересні 1537 р. здійснив саме Йоганн Бугенхаген⁵³⁷.

Своєрідним підсумковим звітом про реформаторську діяльність Йоганна Бугенхагена в Данії є лист до курфюрста Йоганна Фрідріха, написаний наступного дня після повернення реформатора до Віттенберга – 5 липня 1539 р. Реформатор, зокрема, повідомляв курфюрста про події рейхстагу в Оденсе. На цих зборах 9 червня 1537 р. було офіційно затверджено підготовлений Бугенхагеном церковний статут, ідейною основою якого стало «вчення Євангелія». Статут, перекладений данською мовою з написаного реформатором латинського тексту, було урочисто скріплено печатями короля Крістіана III і королівської ради⁵³⁸. Цей документ став основою подальшого розвитку євангелічно-Лютеранської Церкви Данії.

Успішне виконання Йоганном Бугенхагеном обов'язків реформатора церковної організації протягом перебування в Данії зумовило продовження його листування з Крістіаном III. Зокрема, 13 березня 1541 р. данський король звернувся до Бугенхагена з пропозицією посісти вакантну посаду єпископа Шлезвіга. Крістіан III посилався на передсмертне побажання попереднього єпископа Готтшалка, який сподівався, що його наступником стане «вчений християнин, який проповідує слово Боже чисто, ясно та правдиво»⁵³⁹. Дякуючи за пропозицію, Бугенхаген, хоч і не погодився на постійну діяльність на запропонованій посаді, взяв участь у здійсненні Реформації в Шлезвігу, наслідком чого став Шлезвіг-Голштинський церковний статут, підготовлений ним у 1542 р.⁵⁴⁰.

Подальша робота з написання євангелічних статутів розгорнулась і в герцогстві Саксонському. Після завершення візитації у вересні 1539 р. групою віттенберзьких теологів (Йонасом, Спалатіном, Круцигером, Міконієм,

⁵³⁵ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 156.

⁵³⁶ Геделунд Л. Н. История Дании / Л. Н. Геделунд; пер. с датск. – СПб. – М.: Изд. т-ва М.О. Вольфа, 1907. – С. 133.

⁵³⁷ Schwarz Lausten M. Bugenhagen und Dänemark / M. Schwarz Lausten // Der späte Bugenhagen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 234.

⁵³⁸ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 196.

⁵³⁹ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 220–221.

⁵⁴⁰ Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 / Hg. v. E. Michelsen. – Kiel: Jansen, 1920. – H. 2. – XVII, 202 S.

Юстусом Менієм і Йоганном Вебером) було укладено церковний статут, призначений для проповідників герцогства Саксонського, що містив виклад основних положень євангелізму й регламентував здійснення богослужіння. Загалом догматична частина цього документа (т.зв. «Требник Генріха») відповідала змісту євангелічних статутів, прийнятих у німецьких землях у попередні роки⁵⁴¹.

Варто нагадати, що за два роки до того Мартіном Лютером було підготовано «Шмалькальденські статті», у яких (на відміну від «Апології Аугсбурзького віросповідання» Філіпа Меланхтона) чітко визначалися ключові розбіжності між євангелічним та католицьким віровченнями⁵⁴². Зазначена подія сприяла певній уніфікації догматів євангелізму, що позначилося і на змісті церковного статуту герцогства Саксонського 1539 р. Зокрема, у викладі Таїнств Хрещення й Причащення⁵⁴³ його автори дотримувалися принципів, сформульованих Лютером у «Шмалькальденських статтях»⁵⁴⁴.

Виданий спочатку як тимчасовий, з 1540 р. церковний статут герцогства Саксонського був визнаний офіційним церковним статутом у володіннях альбертинської лінії дому Веттінів. Його розділи увійшли до «Генеральних статей» 1557 р. і «Великого статуту курфюршества Саксонського» 1580 р., прийнятих за часів правління Августа I⁵⁴⁵. Тим самим зазначений документ відіграв важливу роль у подальшому розгортанні лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. На ґрунті сформульованих у «Требнику Генріха» принципів було продовжено реформування територіальної церковної організації герцогства Саксонського.

Аналогічні перетворення, зразком для яких постало реформування саксонської церковної організації, було розгорнуто і за межами Саксонії. Зокрема, після проведення Йоганном Бугенхагеном Реформації у Брауншвейзі вона поширилася в іншому нижньосаксонському місті – Геттінгені. Першим її виявом дослідники вважають виступ прибічників євангелізму на день св. Варфоломія – 24 серпня 1529 р. За деякий час до того в місті спалахнула епідемія чуми, й учасники католицької процесії, які вирушили до церкви св. Павла для молитви щодо відвернення хвороби, зустрілися з групою городян, які виконували лютеранські духовні пісні і відмовилися виконати вимогу бургомістра припинити співи, незважаючи на загрозу покарання. Надалі в Геттінгені розпочалися євангелічні проповіді, виголошувані Фрідріхом Хювенталем – колишнім домініканським монахом із Ростока. Перше легітимне

⁵⁴¹ Kirchenordnunge zum anfang, für die pfarherrn in herzog Heinrichs zu Sachsen u. g. h. fürstenthum. 1539 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd 1. – S. 264–281.

⁵⁴² Голубкин Ю. А. Послесловие / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 335–350.

⁵⁴³ Kirchenordnunge zum anfang, für die pfarherrn in herzog Heinrichs zu Sachsen u. g. h. fürstenthum. 1539 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd 1. – S. 267–269.

⁵⁴⁴ Лютер М. Шмалькальденские статьи / М. Лютер; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Жить и возвещать Дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 323–325.

⁵⁴⁵ Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 71.

евангелічне богослужіння відбулося в місті 24 жовтня 1529 р. Гасла Реформації знайшли відгук у середовищі ремісників, всупереч консервативним позиціям міської Ради⁵⁴⁶.

Наслідком підтримки городянами Реформації став виданий у 1531 р. Геттінгенський церковний статут, який відбив низку вимог бюргерства. Зокрема, у цьому документі, передмову до якого написав сам Лютер, мова йшла про створення «спільної каси», реформування шкільної програми на засадах евангелізму. У Геттінгенському статуті було сформульовано вимогу доручити відправу богослужіння в усіх парафіях міста «гідним проповідникам»⁵⁴⁷. Можна вважати, що згадана вимога була висунута від імені всієї бюргерської общини. Приєднання Геттінгена до Шмалькальденського союзу забезпечило можливість реалізації перетворень, передбачених статутом.

Наприкінці 20-х рр. XVI ст. лютеранська конфесіоналізація бере початок і в герцогстві Брауншвейзько-Люнебурзькому. Як зазначалося вище, герцог Ернст засвідчив свою підтримку Реформації, приєднавшись до Гота-Торгауського союзу евангелічних князів⁵⁴⁸. Постанова Першого Шпеєрського рейхстагу, прийнята в серпні 1526 р., яка фактично дала змогу територіальним правителям самостійно вирішувати питання власного ставлення до Реформації, ознаменувала початок офіційного впровадження принципів евангелізму в практику церковної організації на території герцогства Брауншвейзько-Люнебурзького. Зокрема, у 1527 р. від імені герцога Ернста була видана т. зв. «Статейна книга», адресована евангелічним священнослужителям герцогства. У цьому документі були розглянуті такі проблеми діяльності нової церковної організації, як матеріальне забезпечення священників, підтримка нужденних і турбота про хворих, ставлення до католицьких інститутів (монастирів, братств). Вирішувати їх було запропоновано на засадах загальних підходів, розроблених ідеологами Реформації. Так, відповідальність за утримання евангелічних проповідників мала прийняти на себе територіальна община. Головним обов'язком «гідних служителів церкви, які знають слово Боже» було визначено «чисто і зрозуміло проповідувати народу Євангеліє» у перекладі Мартіна Лютера; особливо було наголошено на необхідності єдинообразного викладу принципів Священного Писання, яке було проголошене основою проповіді⁵⁴⁹. Установи, що раніше перебували під контролем католицької церкви, мали бути або ліквідовані, або реформовані.

У 1529 р. від імені герцога Ернста була видана «Інструкція для проповідників», у якій було зроблено наголос на значущості питань віри, догматики і культу. Цей документ є свідченням збереження ідейної єдності серед прибіч-

⁵⁴⁶ Mörke O. Rat und Bürger in der Reformation. Soziale Gruppen und kirchlicher Wandel in den welfischen Hansestädten Lüneburg, Braunschweig und Göttingen / O. Mörke. – Hildesheim: Lax, 1983. – S. 392.

⁵⁴⁷ Christlike ordeninge der Stadt Gottingen... 1531 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1957. – Bd. 6. – Hbd 2. – S. 906–915.

⁵⁴⁸ Див. п. 2.2.

⁵⁴⁹ Artikel, darinne etliche mysbruke by den parren des förstendoms Lüneborg entdecket unde darjegen gude ordenynge angegeven warden mit bewysynge und vorklarunge der schrift. 1527 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd 1. – S. 494.

ників Реформації у різних регіонах Німеччини, що дає змогу визначити його як важливий складник лютеранської конфесіоналізації. Зокрема, у ньому було підкреслено необхідність при проведенні євангелічного богослужіння дотримуватися порядку, визначеного Гамбурзьким церковним статутом 1529 р., підготовленим Йоганном Бугенхагеном⁵⁵⁰.

«Інструкція для проповідників» стала основою для подальшого проведення візитацій євангелічних парафій на території герцогства Брауншвейзько-Люнебурзького. Активну участь у цих перевірках брали герцогські службовці, що сприяло подальшому посиленню контролю територіальної влади над місцевою церковною організацією.

Значний внесок у проведення реформаційних перетворень на території герцогства Брауншвейзько-Люнебурзького зробив соратник герцога Ернста Урбан Регій, який обіймав посаду суперінтендента спочатку в місті Люнебург, а згодом – і в усьому герцогстві. Цей енергійний реформатор, учень Філіпа Меланхтона, розробив низку важливих документів, що регулювали діяльність територіальної організації євангелічної церкви. Серед них особливе значення мав «Християнський статут про школи і церкви міста Люнебурга», підготовлений у 1531 р.⁵⁵¹.

Особливу увагу в зазначеному статуті було приділено вихованню молодого покоління, у чому Г.-В. Крумвіде убачає вплив традицій гуманізму⁵⁵². Так, Урбан Регій виступив проти поширеної в період пізнього Середньовіччя діяльності приватних – т. зв. «кутових» – шкіл (Winkelschulen). Реформатор убачав у їх функціонуванні проблему для поширення євангелізму, оскільки часто вчителями цих шкіл були противники лютерівського вчення, у тому числі – колишні ченці (переважно францисканці, хоча офіційно останні були вигнані з Люнебурга 28 серпня 1530 р. за опір Реформації). Крім того, платний характер навчання у приватних школах був серйозною перешкодою для здобуття освіти дітьми найбідніших городян. Згідно з Люнебурзьким статутом, оплата праці вчителів мала здійснюватися за кошти міської общини. Урбан Регій мотивував таку необхідність «славою і користю», які освічені випускники шкіл приносять рідному місту⁵⁵³. Отже, статут 1531 р. відобразив зацікавленість територіальної світської влади Люнебурга у зміцненні євангелічних церков та шкіл, засвідчивши їх значущість для подальшого розвитку лютеранської конфесіоналізації.

⁵⁵⁰ Wie und was wir, Ernst von Gots gnaden Herzog zu Braunschweig und Leuneborg, unser furstenthumbs pharhern und predigern zu predigen befholen. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd. 1. – S. 527.

⁵⁵¹ Christlyke ordenynghe van der scholen und kercken sacken der Stadt Luneborch. Dorch Urbanum Rhegium / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd. 1. – S. 633–649.

⁵⁵² Krumwiede H.-W. Kirchengeschichte Niedersachsens / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995. – Bd. 1. – S. 126.

⁵⁵³ Christlyke ordenynghe van der scholen und kercken sacken der Stadt Luneborch. Dorch Urbanum Rhegium / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd. 1. – S. 638.

У 1534 р. було розпочато виголошення євангелічної проповіді в Ганновері. Надання дозволу з боку князівської влади було забезпечене грошима, зібраними серед бюргерів⁵⁵⁴. 1536 р. став часом прийняття євангелічного церковного статуту Ганновера, написаного Урбаном Регієм. Цей документ віддзеркалив посилення контролю світської влади за церквами та школами шляхом участі службовців у регулярних візитаціях. Було передбачено, що призначення й усунення проповідників суперінтендент здійснює за погодженням із бургомістром⁵⁵⁵.

Надалі, після переходу герцогства Брауншвейзько-Вольфенбюттельського під контроль сил Шмалькальденського союзу, реформаційні перетворення біло продовжено. Восени 1542 р. відбулася генеральна візитація, яка проводилася на засадах «Аугсбурзького віросповідання». Візитація мала зміцнити як позиції світської влади, так і євангелічну церковну та шкільну організацію. Бугенхаген, інформуючи Йоганна Фрідріха Саксонського та Філіпа Гессенського в жовтні 1542 р. про хід перевірки церков та монастирів Вольфенбюттеля, повідомив, зокрема, що священники не знають змісту Біблії, монахи забули про добрі справи і реальне церковне життя є далеким від норм Євангелія⁵⁵⁶.

12 серпня 1543 р. відбулося затвердження Брауншвейзько-Вольфенбюттельського статуту⁵⁵⁷. Порівняння змісту цього документа з попередніми євангелічними статутами свідчить про певні зміни у характері Реформації в Німеччині у 40-і рр. XVI ст. Якщо наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XVI ст. євангелічні статuti поєднували розгляд питань церковного культу з розгорнутим обґрунтуванням основних положень лютеранського віровчення, то тепер перший напрямок в них став помітно переважати. На нашу думку, така розбіжність пояснюється зміною пріоритетів у діяльності реформаторів на новому етапі євангелічного руху. Наприкінці 20-х рр. XVI ст. Лютер та його соратники вважали головним завданням розробку загальної ідейної основи для утвердження євангелічної церкви в різних землях Німеччини, яке відбувалося в умовах жорсткої протидії з боку католицизму. На початку 40-х рр. XVI ст. коли нова церква вже виявила свою життєздатність, головна увага реформаторів зосередилася на практичних питаннях її подальшої діяльності.

Основне місце у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському статуті посідав виклад порядку відправи церковних служб. Зокрема, визначалося, що недільна служба є обов'язковою для всіх городян⁵⁵⁸. У статуті було зазначено,

⁵⁵⁴ Kirchner H. Reformationsgeschichte von 1532–1555/1566: Festigung der Reformation; Calvin; katholische Reform und Konzil von Trient / H. Kirchner. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1987. – S. 27.

⁵⁵⁵ Kirchenordnung der statt Hannover durch D. Urbanum Regium... 1536 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1957. – Bd. 6. – Hbd. 2. – S. 1004.

⁵⁵⁶ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / Hg. v. O. Vogt. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 242.

⁵⁵⁷ Krumwiede H.-W. Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1967. – S. 193.

⁵⁵⁸ Christlike kerken-ordeninge im lande Brunshwig, Wulffenbüttels / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd. 1. – S. 53.

до яких міст і містечок герцогства мають призначатися священники. Головою церковної організації був суперінтендент⁵⁵⁹.

Окремий розділ статуту було присвячено опису завдань нового органу євангелічної церкви – консисторії. Її було створено для врегулювання сімейних конфліктів городян. Водночас консисторія повинна була жорстко контролювати діяльність священників: вона визначала їх відповідальність за різні провini⁵⁶⁰. Отже, євангелічні священнослужителі, які контролювали добродесність бюргерів і дотримання ними норм культу, самі мусили підпорядковуватися цьому контролю.

Акти локальних візитацій, які проводилися після ухвалення Брауншвейзько-Вольфенбюттельського статуту, свідчать, що реалізація його положень була досить повільною. Коли у 1544 р. відбулася нова перевірка, з'ясувалося, що в ряді містечок (Кенігслюттері, Гіттельде, Хольцміндені), де згідно з рішеннями візитації 1542 р. мали функціонувати євангелічні школи, вчителі взагалі були відсутні⁵⁶¹. Матеріали візитацій свідчать і про інші серйозні труднощі в повсякденній діяльності євангелічних священників та вчителів: поганий матеріальний стан церков, наявність численних жебраків, відсутність багатьох дітей на заняттях у школах. Дворянство та патриціат, які захопили переважну частину католицького церковного майна, не виявляли бажання передавати це майно «спільним кассам», які мали дбати про матеріальне забезпечення євангелічних церков та шкіл⁵⁶².

Незважаючи на ці перешкоди, Реформація швидко поширювалася на території Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства. У 1544 р. було ухвалено євангелічний статут Хільдесхайма. Автором цього документу також був Йоганн Бугенхаген.

Хільдесхаймський статут засвідчив, що структура територіальної організації євангелічної церкви поступово ускладнювалася. Зазначений документ уже розмежовував завдання пастора – голови парафіяльної церкви та капелана – проповідника, який підпорядковувався пасторові. На чолі територіальної церковної організації знаходився суперінтендент⁵⁶³. Водночас міська Рада розглядалася у статуті як християнське начальство, яке мало повноваження регулювати не лише світські, але й церковні справи⁵⁶⁴. Територіальна влада прагнула використати успіхи Реформації насамперед для досягнення власних політичних інтересів.

⁵⁵⁹ Christlike kerken-ordeninge im lande Brunshwig, Wulffenbüttels / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd 1. – S. 46–47.

⁵⁶⁰ Christlike kerken-ordeninge im lande Brunshwig, Wulffenbüttels / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd 1. – S. 48–49.

⁵⁶¹ Koldewey F. Die Reformation des Herzogtums Braunschweig-Wolfenbüttel unter dem Regimente des Schmalkaldischen Bundes 1542–1547 / F. Koldewey // Zeitschrift historisches Verein für Niedersachsen. – 1868. – S. 307.

⁵⁶² Reller H. Vorreformatorsche und reformatorische Kirchenverfassung im Fürstentum Braunschweig-Wolfenbüttel / H. Reller. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1959. – S. 107.

⁵⁶³ Christlike kerckenordeninge der löffliken stadt Hildenssem / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1980. – Bd. 7. – Hbd. 2. T. 1. – S. 841.

⁵⁶⁴ Sprengler-Ruppenthal A. Zur reformatorischen Kirchenrecht / A. Sprengler-Ruppenthal // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1980. – Bd. 97. – S. 402.

Остання тенденція стала визначальною ознакою євангелічних церковних статутів після укладання Аугсбурзького релігійного миру. Після смерті Генріха Молодшого в 1568 р. його наступником став герцог Юліус, який надав підтримку лютеранству. Після візитації територій наступного року було укладено євангелічний статут Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства⁵⁶⁵. Але офіційне визнання герцогом Юліусом лютеранства до певної міри ускладнило політичне становище Брауншвейга: адже подальша боротьба міста за автономію в умовах релігійної гомогенності общин і територій стала фактично безнадійною справою⁵⁶⁶.

Прийняття Брауншвейзько-Вольфенбюттельського церковного статуту 1569 р., на нашу думку, позначає початок нового етапу конфесіоналізації в нижньосаксонських містах, характерною рисою якого постала жорстка регламентація діяльності церковних інституцій і посадових осіб (суперінтендентів, ад'юторів та ін.). Загальний напрям євангелічних перетворень на той час визначала територіальна адміністрація⁵⁶⁷. Подібне становище було закріплене як в імперських містах, так і в тих, які були розташовані в межах володінь територіальних правителів.

Євангелічні статuti стали важливим засобом формування земельної державності Саксонії, визначивши принципи контролю територіальної влади над місцевою церковною організацією. У цих документах було визначено структуру євангелічної церкви, регламентовано відносини священнослужителів з міським населенням та владою. Важливими соціальними питаннями, які також знайшли відображення в церковних статутах, були реформування шкіл і системи добродійності. Відповідно, до структури цих документів увійшли шкільні статuti та статuti про бідних. Нагляд за школами та системою добродійності в часи Реформації постали важливими завдання світської влади. Крім того, євангелічними статутами було закріплено порядок ординації – призначення на посаду священнослужителя. Зазначену процедуру здійснювали суперінтенденти, в той час як община могла тільки запропонувати кандидата на вакантне місце священника. Це також засвідчило утвердження ієрархічних відносин у структурі новоствореної євангелічної церковної організації.

Створена в Саксонії модель територіальної організації євангелічної церкви в головних рисах була перейнята й іншими регіонами Німеччини. Такий зв'язок відобразили церковні статuti цих територій, тим самим засвідчивши подальше розгортання лютеранської конфесіоналізації.

⁵⁶⁵ Kirchenordnung unser, von Gottes genaden Julii, herzogen zu Braunschweig und Lüneburg etc. ... 1569 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd. 1. – S. 83–277.

⁵⁶⁶ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – С. 283.

⁵⁶⁷ Litten M. Bürgerrecht und Bekenntnis. Städtische Optionen zwischen Konfessionalisierung und Säkularisierung in Münster, Hildesheim und Hamburg / M. Litten. – Hildesheim: Olms, 2003. – S. 323–324.

3.4 Розробка і зміст віросповідних книг лютеранства, їх поширення в саксонських землях

Ідейне конституювання лютеранської конфесії у Саксонії, як і в інших німецьких територіях, було нерозривно пов'язане зі створенням віросповідних книг. За часів ранньої Реформації єдиним нормативним текстом і джерелом теології була Біблія. Однак за деякий час внаслідок зміни суспільно-політичних умов виникла потреба у розробці нових ідейних дороговказів⁵⁶⁸. З кінця 20-х рр. XVI ст. таку роль стали відігравати віросповідні книги, створені лідерами Реформації.

Однією з важливих проблем дослідження віросповідних творів євангелічно-лютеранської церкви є визначення їх ідейних засад. Творчість Мартіна Лютера і його послідовників, що стала відповіддю на гострі питання розвитку німецького суспільства раннього Нового часу, водночас зберігала тісні зв'язки з традиціями минулих епох. Розрив реформаторів із догматикою і культом середньовічного католицизму поєднувався зі зверненням до історичного досвіду розвитку християнства, що забезпечував євангелізму можливість оформитися в якості церковної організації.

Комплекс віросповідних книг євангелічно-лютеранської церкви складається з низки творів: «Малий Катехізіс» та «Великий Катехізіс» Мартіна Лютера (обидві праці – 1529 р.), «Аугсбурзьке віросповідання» (1530 р.), «Апологія Аугсбурзького віросповідання» Філіпа Меланхтона (1530/31 рр.), «Шмалькальденські статті» Мартіна Лютера (1537 р.), «Про владу і верховенство папи» Філіпа Меланхтона (1537 р.), «Формула згоди», підготовлена групою лютеранських теологів (1577 р.). Кожен із названих творів був відповіддю реформаторів на нагальний виклик (як релігійного, так і соціально-політичного характеру) тогочасної історичної ситуації.

Дослідники вказують, що після завершення Селянської війни євангелічний рух у Німеччині розвивався успішно, проте лише тією мірою, якою це дозволяло реальне співвідношення сил відповідно до соціальних, політичних, громадсько-опозиційних інтересів тих, хто тепер керував цим рухом. Щодо Риму віра виявляла завзятість, щодо власної влади – покору. Як критерій конформізму, віра не могла ґрунтуватися лише на Біблії: необхідно було чітко визначити, що належить знати, промовляти і сповідувати кожному. Таким чином, віра втілилася у вчення⁵⁶⁹.

Г. Брендлер зазначає, що події, подібні до конфесійних перетворень XVI ст., в історії християнської церкви відбувалися й раніше. Зокрема, класичним результатом процесу конфесіоналізації за доби раннього християнства став Символ віри, ухвалений на Нікейському соборі 325 р. Однак тисячу двісті років по тому суспільство стало більш складним; тепер, щоб визначити, у що люди вірять і у що вони не вірять, необхідно було осмислити численні

⁵⁶⁸ Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/1630) / H. Smolinsky [Hg.]. – Freiburg: Herder, 1992. – S. 17.

⁵⁶⁹ Брендлер Г. Мартин Лютер: Теология и революция / Г. Брендлер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – С. 282.

уривки думок, учень, догматичні особливості, духовні пастки. Тому перебіг конфесіоналізації, що відбувалася в лютеранстві, виявився значно більш напруженим, а її наслідки – більш складними, ніж Нікейський Символ Віри⁵⁷⁰.

Необхідність масштабних конфесійних перетворень визначалася реаліями тогочасної релігійно-церковної ситуації в Німеччині. Стихійний реформаційний процес поступово набував чітко визначених і регламентованих форм⁵⁷¹. Зокрема, здійснені по завершенні Селянської війни перші візитації парафій на території курфюршества Саксонського у другій половині 20-х рр. XVI ст. засвідчили: створення нової церковної організації потребує не лише матеріального підґрунтя, а й зміни ставлення до євангелічного вчення з боку членів общини, що передбачало подолання як байдужості, так і вільнодумства. У сваволі, на думку Лютера, полягала загроза для справжньої свободи християнина. Подолання такої небезпеки, що загрожувала самому існуванню новоствореної євангелічної церкви, мало спиратися на катехітичні твори⁵⁷².

Практика використання катехізисів сягала своїм корінням ранньохристиянської доби. Уже в общинах II–III ст. було запроваджено катехуменат – попередню підготовку людей, бажаючих прийняти християнство, до хрещення. Перевірка цієї готовності здійснювалася у формі запитань і відповідей, які мали засвідчити знання катехуменом засад християнського віровчення⁵⁷³. Середньовіччя перейняло таку катехітичну практику опанування матеріалу, перетворивши її на загальний метод навчання⁵⁷⁴. Однак для успішного поширення реформаційних ідей збереження форми викладу мало бути поєднане з оновленням змісту катехізисів.

Успішність лютеранської конфесіоналізації безпосередньо визначалася міцністю переконань прибічників євангелізму. Тому Лютер, створюючи Катехізиси, прагнув як надати чіткі духовно-релігійні орієнтири віруючим (передусім, дітям та молоді), так і зміцнити знання самих проповідників євангелічного вчення. Їх вивчення, на думку реформатора, мало не підмінювати ознайомлення зі Священним Писанням, а навпаки – активізувати таке прагнення віруючих⁵⁷⁵. Відповідно, «Малий Катехізис» Лютера як популярне тлумачення засад євангелізму було призначено для занять усіх євангелічних християн⁵⁷⁶.

⁵⁷⁰ Брендлер Г. Мартин Лютер: Теология и революция / Г. Брендлер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – С. 282.

⁵⁷¹ Дятлов В. А. Идея «порядка» в конфликте власти и общества во время Реформации в Германии (1517–1555 гг.) / В. А. Дятлов // Средние века. – 2012. – Вып. 73. – №1–2. – С. 127.

⁵⁷² Mayer H. Martin Luther: Leben und Glaube / H. Mayer. – Gütersloh: Mohn, 1982. – S. 161.

⁵⁷³ Голубкин Ю. А. Послесловие / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 335.

⁵⁷⁴ Fraas H.-J. Katechismustradition: Luthers kleiner Katechismus in Kirche und Schule / H.-J. Fraas. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1971. – S. 9.

⁵⁷⁵ Лютер М. Большой Катехизис / М. Лютер ; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 65.

⁵⁷⁶ Brecht M. Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521–1532 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 269.

«Великий (Німецький) Катехізіс» Лютера мав дещо інше призначення: він став своєрідним керівництвом, дидактичним посібником для пасторів, проповідників, учителів, голів родин – тобто для всіх людей, які повинні були роз'яснювати засади євангелічного віровчення іншим⁵⁷⁷. Тому слушним є визначення цього твору як єдиного систематичного викладу теології Лютера⁵⁷⁸.

Зазначимо, що головним ідейним джерелом лютерівських «Катехізісів» стали книги Біблії – як Нового Заповіту (Євангелія, послання апостола Павла), так і Старого Заповіту (Буття, Псалтир, Притчі та ін.). Посилання на праці «отців церкви» (зокрема, св. Августина) зустрічаються у значно меншій кількості. У деяких випадках Лютер прямо полемізує з їхніми ідеями – зокрема, заперечуючи думку св. Ієроніма щодо втрати сили Хрещенням у випадку скоєння людиною гріхів і необхідності заміни цього Таїнства каяттям⁵⁷⁹.

Лютерівські «Катехізіси» були не тільки настановами, повчаннями, проповідями, адресованими кожному парафіянину й кожній євангелічній громаді: вони були покликані продемонструвати узгодженість реформаційних принципів зі словом Божим і з ранньохристиянським ученням. А це створювало основу як для того, щоб відбивати напади прихильників Римсько-Католицької Церкви, які звинувачували Лютера в ересі, так і для того, щоб залучити до лав прибічників Реформації тих, хто вагався й мав сумніви, для того, щоб кожен, хто дотримувався євангелічного вчення, міг ідентифікувати себе з новою євангелічною спільнотою⁵⁸⁰. Така мета дозволяє розглядати «Малий Катехізіс» та «Великий Катехізіс» як засадничі твори лютеранської конфесіоналізації. В умовах церковного розколу вони мали забезпечити можливість згуртування християнської громади, тим самим створюючи умови для подальшого поширення євангелізму серед різних верств суспільства.

Важливе значення для становлення євангелізму мала розробка «Аугсбурзького віросповідання», підготованого Філіпом Меланхтоном у 1530 р. до проведення Аугсбурзького рейхстагу. На наш погляд, зазначену подію можна вважати рубіжним пунктом лютеранської конфесіоналізації, оскільки саме в «Аугсбурзькому віросповіданні» вперше було чітко підкреслено специфіку євангелічного вчення порівняно з іншими християнськими конфесіями, що в майбутньому забезпечило можливість релігійної самоідентифікації для прибічників лютеранства.

Необхідність розробки документа, у якому були б сформульовані основні принципи євангелічного віровчення, визначалася логікою розвитку лютеранської конфесіоналізації. Лютер, заперечивши фундаментальні принципи організації Римсько-Католицької Церкви, виступивши проти низки догматів католицизму, постав перед проблемою доведення спадкоємності євангелічно-

⁵⁷⁷ Голубкин Ю. А. Послесловие / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 342.

⁵⁷⁸ Feldmann C. Martin Luther / C. Feldmann. – Reinbek: Rowohlt, 2009. – S. 125.

⁵⁷⁹ Лютер М. Большой Катехизис / М. Лютер ; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 232.

⁵⁸⁰ Голубкин Ю. А. Послесловие / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 344.

го вчення з догматами християнства. Водночас на перший план вийшла проблема поширення в німецьких землях різних напрямів Реформації, що відійшли від лютеранського вчення: цвингліанства, анабаптизму.

«Аугсбурзьке віросповідання», підготоване Філіпом Меланхтоном як систематизований виклад засад євангелічного вчення для учасників Аугсбурзького рейхстагу 1530 р., має певні відмінності від лютерівських «Катехізісів». Готуючи цей документ, Меланхтон насамперед наголошував на тих характеристиках лютеранського віровчення, що кардинально не відрізняли його від догматів католицизму, дозволяючи вести мову про спільні ідейні надбання. Зокрема, він зазначав, що прибічники євангелізму визнають такі догмати християнства, як єдність Бога у трьох особах, першородний гріх, вірують у Христа як Бога і Людину.

Разом із тим в «Аугсбурзькому віросповіданні» були викладені положення, що принципово відрізняли євангелізм від католицизму – учення про виправдання вірою, необхідність причащення мирян під двома видами, заперечення целібату, численних католицьких богослужінь, вишості церковних традицій над принципами Священного Писання. Розкриваючи зміст тих пунктів, у яких визначення розходжень між євангелізмом та католицизмом було неминучим і необхідним, Меланхтон водночас не підкреслював хибності католицьких догматів: насамперед він спирався на авторитет Священного Писання. Зокрема, у статті 22 другої частини «Аугсбурзького віросповідання» він посилається на Євангеліє від Матфея і Перше послання апостола Павла до коринфян, розкриваючи зміст причащення під двома видами⁵⁸¹. Обґрунтування можливості священнослужителів укладати шлюб надається реформатором у статті 23 за допомогою думок, висловлених у Першому посланні до Тимофія⁵⁸².

В «Аугсбурзькому віросповіданні» Меланхтон зазначав, що «повноваження Церкви полягають у захисті вічних благ... і не можуть бути перешкодою світській владі та уряду»⁵⁸³. Такий підхід, що розвивав учення Лютера про два царства, постав невід'ємною характеристикою лютеранської конфесіоналізації як чинника формування земельної державності, засвідчивши наявність союзу між реформаторами і територіальними правителями. Розгортання лютеранської конфесіоналізації в курфюршестві Саксонському довело успішність подібної співпраці.

Незважаючи на готовність Меланхтона врегулювати протистояння шляхом компромісу, супротивники не виявили подібного прагнення. Католицькі теологи категорично висловилися проти змісту «Аугсбурзького віросповідання». Вони склали спростування («Confutatio»), що було визнане імператором Карлом V як вирішальний аргумент на користь католицизму.

⁵⁸¹ Das Augsburger Bekenntnis / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. – Gütersloh: Mohn, 1991. – S. 81–82.

⁵⁸² Ibid. – S. 84.

⁵⁸³ Ibid. – S. 108–109.

Невдача досягнення компромісу пришвидшила консолідацію прибічників протестантизму⁵⁸⁴. Свої підписи під текстом «Аугсбурзького віросповідання» залишили курфюрст Йоганн Саксонський, маркграф Георг Бранденбурзький, герцог Ернст Люнебургський, ландграф Філіп Гессенський, герцог Ганс Фрідріх Саксонський, герцог Франц Люнебургський, князь Вольф Ангальтський, бургомістри Нюрнберга і Ройтлінгена⁵⁸⁵. Завдяки цим підписам підготований Меланхтоном текст був визнаний віросповіданням тих священнослужителів, які діяли у названих територіях⁵⁸⁶. Тим самим оформлення принципів «Аугсбурзького віросповідання» сприяло подальшій активності територіальних правителів у підтримці євангелічних перетворень.

«Аугсбурзьке віросповідання» належить до числа головних віросповідних книг євангелічно-лютеранської церкви. Поряд із «Малим Катехізисом» та «Великим Катехізисом», написаними Мартіном Лютером, цей твір відіграв вирішальну роль у поширенні євангелізму в німецькому суспільстві і становленні територіальної церковної організації, зокрема – на території Саксонії.

Подібним чином Меланхтон вирішує суперечливі питання і в «Апології Аугсбурзького віросповідання». Цей твір є розгорнутим викладом статей «Аугсбурзького віросповідання», поєднаним із докладними коментарями щодо зауважень до цього твору з боку католицького табору, сформульованих Йоганном Екком. В «Апології Аугсбурзького віросповідання» Меланхтон неодноразово посилається не лише на положення Біблії, а й на думки св. Кіпріана, св. Ієроніма та інших діячів ранньохристиянської доби⁵⁸⁷. Така увага до спільної ідейної спадщини християнства пояснюється тим, що в «Апології Аугсбурзького віросповідання» знайшло вияв прагнення зробити можливою співбесіду з католиками. Тому лютерани прагнули не завдавати їм образ, водночас обстоюючи власну позицію й відмежовуючися від поглядів перехрещенців і тих ідей, що могли нагадати про Томаса Мюнцера або повстання⁵⁸⁸.

На відміну від згаданих вище віросповідних книг, у трактаті «Про владу і верховенство папи» було зроблено акцент на принципових суперечностях між євангелізмом та католицизмом. Такий підхід було збережено й у «Шмалькальденських статтях», підготовлених Лютером для проведення церковного собору в Мантуї 1537 р. «Шмалькальденські статті» було написано Лютером на прохання саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха, який прагнув напередодні проведення бундестагу Шмалькальденського союзу посилити ідейну єдність цього об'єднання⁵⁸⁹. Реформатор підкреслив, що ідея виправдання

⁵⁸⁴ Zur Mühlen K.-H. Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – Т. 2. – С. 26.

⁵⁸⁵ Das Augsburger Bekenntnis / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. – Gütersloh: Mohn, 1991. – С. 119.

⁵⁸⁶ Гассманн Г. Введение. Аугсбургское вероисповедание в 1530 году и сегодня / Г. Гассманн // Die Augsburgische Konfession. Аугсбургское вероисповедание. – Эрланген: Мартин Лютер, 1988. – С. 26.

⁵⁸⁷ Apologie des Augsburger Bekenntnis / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. – Gütersloh: Mohn, 1991. – С. 361.

⁵⁸⁸ Брендлер Г. Мартин Лютер: Теология и революция / Г. Брендлер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – С. 287.

⁵⁸⁹ Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/1630) / H. Smolinsky [Hg.]. – Freiburg: Herder, 1992. – С. 20.

грішника через віру, яка «не може бути досягнута або осягнута за допомогою справ, закону або заслуг»⁵⁹⁰, є серцевиною Священного Писання, віри й теології, проповіді і церкви⁵⁹¹. Він рішуче виступив проти католицького богослужіння як «вищого ступеня ідолопоклоніння»⁵⁹².

3.5 Міжконфесійні суперечності в Саксонії та їх подолання. Становлення лютеранської ортодоксії

Прагнення дотримуватися догматів євангелічного віровчення і водночас – виникнення суперечностей у середовищі реформаторів у 40–70-х рр. XVI ст. були пов'язані з викликами зовнішнього та внутрішнього характеру. Першим із них стала Шмалькальденська війна 1546–1547 рр.

Унаслідок поразки Шмалькальденського союзу віттенберзькі реформатори зіткнулися з новою соціально-політичною ситуацією. На нашу думку, позиція провідних євангелічних священнослужителів курфюршества Саксонського, стала важливим чинником, що перешкодив здійсненню масштабної рекатолизації цієї території після поразки протестантського табору у Шмалькальденській війні.

У підготовленому реформаторами в серпні 1547 р. звіті про становище у Віттенберзі, складеному на вимогу нової вищої територіальної влади, був зроблений наголос на необхідності розрізнення конкретних протиріч між імператором та територіальними правителями і загальним змістом євангелічного вчення, «яке вимагає поваги до [Імператорської] Величності і Влади»⁵⁹³. Така позиція в цілому відповідала ідеям трактату Лютера «Про світську владу» (1523), проте в конкретній повоєнній обстановці вона, найімовірніше, була спричинена прагненням реформаторів зберегти основи лютеранства, незважаючи на несприятливу суспільно-політичну ситуацію.

Зазначене прагнення є характерною ознакою нового етапу підготовки віросповідних книг лютеранства, що охоплює період 40–70-х рр. XVI ст. На той час серед євангелічних теологів помітно посилилися догматичні розходження, подолання яких позначило становлення лютеранської ортодоксії. Зростання ідейних суперечностей у другій половині 40-х гг. XVI ст. призвело до утворення у середовищі прибічників євангелізму двох угруповань – гнезіолютеран та філіпістів.

Гнезіолютерани прагнули запобігти відходу від принципів лютеранської теології, обстоюючи пріоритет Євангелія та його тлумачення, здійсненого Мартіном Лютером. Водночас філіпісти, які групувалися навколо найближчого сподвижника Лютера – Філіпа Меланхтона, розглядаючи проблеми єванге-

⁵⁹⁰ Лютер М. Шмалькальденские статьи / М. Лютер ; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Жить и возвещать Дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 292.

⁵⁹¹ Голубкин Ю. А. Послесловие / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 349.

⁵⁹² Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/1630) / H. Smolinsky [Hg.]. – Freiburg: Herder, 1992. – S. 21.

⁵⁹³ Hasse H.-P. Bugenhagen und die Schmalkaldische Krieg / H.-P. Hasse // Der späte Bugenhagen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 205.

лічної догматики та культу, у деяких випадках зближувались як з реформатськими ідеями, так і з католицькою теологією. Вони висували ідеї перегляду деяких положень євангелічної доктрини (виключний характер Божої милості як основи порятунку людини; образ присутності Христа у Причасті; самостійність церковної організації у відносинах зі світською владою).

Відображаючи загальну ситуацію «кризи ідентичності» в німецькому протестантизмі⁵⁹⁴, ідейні суперечності між гнезіолутеранами та філіпістами знайшли вияв у численних дискусіях щодо догматів лютеранського віровчення. На думку І. Дінгеля, зазначені дискусії засвідчили оформлення особливої «дискусійної культури» другої половини XVI ст. Її характерними ознаками постали поєднання різноманітних засобів ведення суперечок (академічні диспути і висунення тез для диспутів; проповіді; сповідання; полемічні твори; сатиричні ілюстрації й пісні). Латинськомовні вчені контрверзи досить швидко виявили свій зв'язок із народною культурою, оскільки їх зміст було адресовано не тільки освіченим ідейним союзникам та опонентам дискутуючих сторін, а й «простій людині». Тим самим теологічні суперечки засвідчили змістовний вплив на визначення релігійної ідентичності суспільства, що в перспективі знайшло вияв в оформленні провідних конфесій⁵⁹⁵.

Перша гостра дискусія серед прибічників євангелізму розгорнулася незабаром після завершення Шмалькальденської війни. Поразка протестантів у зазначеному військовому конфлікті дала змогу католицькому угрупованню висунути до лютеран вимогу визнати принципи Аугсбурзького інтерима – тимчасового релігійного компромісу, положення якого було розроблено об'єднаною комісією католицьких і протестантських теологів (Юліус фон Пфлюг, Міхаель Хельдінг, Йоганн Агрикола) під час проведення рейхстагу в Аугсбурзі (вересень 1547 – червень 1548 рр.).

Узяття під контроль ідеологічних противників – протестантів мало сприяти зміцненню як влади імператора, так і позицій католицької церкви. Імовірно, це видавалося Карлу V порівняно нескладною справою після військового успіху католицького угруповання у Шмалькальденській війні.

Принципи Аугсбурзького інтерима, затверджені рейхстагом 15 травня 1548 р., передбачали фактичну реставрацію католицького віровчення у євангелічних територіях Німеччини. У цьому документі було недвозначно виголошено: «Усі старі церемонії мають зберігатися». Зокрема, Аугсбурзький інтерим відновлював п'ять церковних таїнств, раніше скасованих лютеранством (миропомазання, сповіді, елеосвячення, шлюбу, рукоположення), посилював церковну владу, визначаючи повноваження єпископів і римського понтифіка, вилучав принцип «тільки вірою» з формули виправдання, відновлю-

⁵⁹⁴ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 405.

⁵⁹⁵ Dingel I. Zwischen Disputation und Polemik. »Streitkultur« in den nachinterimistischen Kontroversen / I. Dingel // Streitkultur und Öffentlichkeit im konfessionellen Zeitalter. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2013. – S. 25.

вав низку елементів католицького культу (піст, свята на честь католицьких святих, ікони, статуї та ін.)⁵⁹⁶.

Поступками на користь протестантів, зафіксованими Аугсбурзьким інтеримом, стали дозвіл мирянам причащатися під двома видами (як хлібом, так і вином) та скасування целібату. Однак навіть їх запровадження обмежувалося територіями, де раніше поширилося реформаційне вчення; у католицьких же землях зберігалися непорушними існуюча церковна організація та порядок богослужіння⁵⁹⁷.

Впроваджуючи в дію Аугсбурзький інтерим, імператорська влада вимагала від прибічників евангелізму підкорятися рішенням Тридентського церковного собору, який розпочав засідання у 1545 р. При цьому дія інтерима поширювалася тільки на евангелічні території, тоді як католики були звільнені від дотримання його положень. Будь-який опір Аугсбурзькому інтериму офіційно заборонявся; зокрема, ця заборона охоплювала виголошення проповідей і публікацію полемічних трактатів⁵⁹⁸. Вирішення релігійних питань в усіх територіях Священної Римської імперії мало здійснюватися на ґрунті Аугсбурзького інтерима.

Після запровадження Аугсбурзького інтерима протягом 1548–1552 рр. у двадцяти восьми верхньонімецьких містах за наказом імператора відбулися зміни в адміністрації: замість делегатів, обраних цехами, до міських Рад увійшли консервативно налаштовані представники міського патриціату⁵⁹⁹. Крім того, у Південній та Південно-Західній Німеччині розпочалося вигнання евангелічних священнослужителів зі своїх посад, що здійснювалося за участі єпископів і представників світської влади. Зокрема, в Аррасі місцевим єпископом було звільнено десятьох проповідників, звинувачених у непокорі імперській владі. Підставою для цього стала їх незгода з положеннями Аугсбурзького інтерима як такого, що суперечить Священному Писанню і Слово Божому⁶⁰⁰.

Вимога запровадити Аугсбурзький інтерим у дію в усіх евангелічних регіонах викликала різну реакцію серед прибічників лютеранства в Саксонії. Деякі віттенберзькі теологи (зокрема, Філіп Меланхтон) вважали можливим визнати дію інтерима на території курфюршества Саксонського. Водночас гнезіолутерани піддали погляди Меланхтона різкій критиці, звинувативши його у спотворенні евангелічного віровчення. Зокрема, Ніколаус фон Амсдорф і Матіас Флацій, які виступили як послідовні противники Аугсбурзького інтерима, звинуватили Меланхтона і його прихильників в угодовстві з вла-

⁵⁹⁶ Folgen der Niederlage: das Augsburger Interim / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 455–460.

⁵⁹⁷ Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart: Ulmer, 1989. – S. 132.

⁵⁹⁸ Jambrek S. Flacius' Struggle for the Freedom of the Church / S. Jambrek // KAIROS – Evangelical Journal of Theology. – 2012. – Vol. VI. – №2. – P. 187.

⁵⁹⁹ Ehrenpreis S. Reformation und konfessionelles Zeitalter / S. Ehrenpreis, U. Lotz-Heumann. – Darmstadt: WBG, 2008. – S. 31.

⁶⁰⁰ Die Durchführung des Interims / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 461–462.

дою⁶⁰¹. Підставою для цього стала позиція Меланхтона в питанні адіафори – декларування несуттєвості «зовнішніх речей» (правил, обрядів та ін.) порівняно зі змістом віровчення.

Водночас погляди Меланхтона знайшли підтримку з боку курфюрста Моріца Саксонського, який змінив на княжому престолі Йоганна Фрідріха. Імовірно, новий правитель Саксонії усвідомлював можливі загрозливі наслідки насильницького впровадження в дію Аугсбурзького інтерима на підконтрольній йому території, більшість мешканців якої протягом Реформації рішуче виступила проти панування католицької церкви. Унаслідок цього, підписуючи інтерим на Аугсбурзькому рейхстазі, саксонський курфюрст одночасно надав протест, у якому зазначив, що не може погодитися прийняти відповідальність за введення Аугсбурзького інтерима в своїх володіннях, оскільки зазначений документ є обов'язковим лише для однієї сторони. Повернувшись з Аугсбурга до Саксонії, Моріц не намагався примусити підданих до негайного виконання умов Аугсбурзького інтерима: він звернувся до віттенберзьких теологів із пропозицією попередньо вивчити зміст зазначеного рішення⁶⁰².

Провівши переговори з теологами і представниками міських рад, саксонський курфюрст досяг із ними певного консенсусу щодо врегулювання релігійної ситуації. Меланхтон та деякі інші віттенберзькі теологи вважали за можливе визнати дію Аугсбурзького інтерима на території курфюршества Саксонського. Варто зазначити, що позиція компромісу, яку зайняв Меланхтон, не означала угодовства й остаточної капітуляції перед прокатолицькими силами. У Саксонії євангелічна проповідь не припинилася навіть після приходу Моріца до влади. На території курфюршества Саксонського продовжували діяти консисторії, тривали заняття у Віттенберзькому університеті, тобто зберігалися основи територіальної організації євангелічної церкви, закладені протягом попередніх десятиріч.

Позиція Філіпа Меланхтона, з урахуванням його авторитету серед євангелічних священнослужителів і рядових парафіян, фактично гарантували Моріцу відсутність опору з боку нових підданих. Курфюрст, у свою чергу, захищав теолога перед імператором, підтримував його в ролі неофіційного лідера євангелічної церкви⁶⁰³.

Ведучи переговори з курфюрстом, віттенберзькі теологи на чолі з Меланхтоном організували співбесіду в Альтцелле в листопаді 1548 р., де розробили змінений варіант документа, що мав тимчасово регулювати суперечливі конфесійні питання на території Саксонії – Лейпцизький інтерим. Його було проголошено 22 грудня 1548 р. і в червні 1549 р. затверджено саксонським ландтагом як закон⁶⁰⁴.

⁶⁰¹ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 411.

⁶⁰² Stump J. Life of Philip Melancthon / J. Stump. – N. Y.: Pilger Publishing House, 1897. – P. 205.

⁶⁰³ Бережная Н. А. Кальвинистская Реформация в Германии: пример Пфальца : автореф. дисс. ... к. и. н. : 07.00.03 – всеобщая история (новая и новейшая история) / Н. А. Бережная ; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2015. – С. 15.

⁶⁰⁴ Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 85–86.

Лейпцизький інтерим декларував дотримання принципів євангелічного віровчення, але водночас визнавав відновлення католицьких церемоній на території курфюршества Саксонського⁶⁰⁵. Неоднозначність, суперечливість доктринальних положень зазначеного документа знайшли вияв навіть у формулюванні ключового догмата євангелічного віровчення – принципу виправдання вірою. Віттенберзькі теологи при складанні Лейпцизького інтерима прагнули уникнути найбільш жорстких формулювань Аугсбурзького інтерима (євхаристійної молитви, формули соборування, використання миро в хрещенні), але не змогли усунути багатьох істотних розбіжностей між лютеранським віровченням та католицькими принципами. Зокрема, питання церковного облачення і відзначення свят на честь святих стали яскравим виразом протиріч, не усунених компромісним за своїм характером Лейпцизьким інтеримом. Він виявився цілковито неприйнятним для гнезіолютеран, які звинуватили Меланхтона та його послідовників в боязкості. У відповідь Меланхтон заявив, що треба відрізнити головне від другорядного і варто піти на поступки у другорядних питаннях, аби мати можливість проповідувати головне⁶⁰⁶.

Яскравим прикладом втілення принципів лютеранської конфесіоналізації в життя саксонського суспільства навіть за таких несприятливих умов стала діяльність віттенберзького пастора Йоганна Бугенхагена. Як і інші лідери євангелічного угруповання, він продовжив свою діяльність у Віттенберзі навіть після капітуляції міста перед імперськими військами 19 травня 1547 р. У зв'язку з цим, звертаючись у листі від 1 серпня 1547 р. до герцога Альбрехта Пруського, Бугенхаген висловлює вдячність останньому за пропозицію надати реформаторові притулок у своїх володіннях, проте відмовляється від запрошення: «Я переконаний, що маю залишатись у моїй церкві, і так само повинен тут померти»⁶⁰⁷.

Мотив відповідальності перед своєю громадою присутній, як вказує Х.-П. Хассе, в «Історії Шмалькальденської війни», написаній Йоганном Бугенхагеном наприкінці 1547 р.⁶⁰⁸. У зазначеній праці знайшли вияв деякі відмінності позиції Бугенхагена у ставленні до війни порівняно з поглядами Філіпа Меланхтона. Останній критично поставився до історіографічного методу Бугенхагена, який, на думку Меланхтона, перешкодив автору «Історії Шмалькальденської війни» відобразити найбільш важливі події війни. Меланхтон, згідно з гуманістичною традицією, вважав за необхідне в історіописанні дотримуватися принципів античного історика Геродіана, який закликав авторів звертати увагу на те, що є дійсно важливим, на головні події, не гублячись серед другорядних фактів. Бугенхаген же убачав основне завдання своєї праці в апології лютеранського віровчення, що потрапило під пряму загрозу в умовах

⁶⁰⁵ Ratzeberger M. Die handschriftliche Geschichte Ratzeberger's über Luther und seine Zeit / M. Ratzeberger; C. G. Neudecker [Hg.]. – Jena: Mauke, 1850. – S. 206.

⁶⁰⁶ Das Interim / H. Junghans [Hg.] // Die Reformation in Augenzeugenberichten. – München: DTV, 1973. – S. 470–475.

⁶⁰⁷ Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / O. Vogt [Hg.]. – Hildesheim: Olms, 1966. – S. 402.

⁶⁰⁸ Hasse H.-P. Bugenhagen und die Schmalkaldische Krieg / H.-P. Hasse // Der späte Bugenhagen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 201.

зміни політичної влади. Бугенхаген, як і низка інших віттенберзьких теологів, не мав жодних ілюзій щодо значущості Аугсбурзького інтерима⁶⁰⁹, однак відкрито не виступав проти його змісту. Дотримання відправи евангелічного богослужіння, діяльності лютеранської церковної організації і Віттенберзького університету постали за нових політичних умов основними цілями Бугенхагена⁶¹⁰.

Якщо позиція Бугенхагена наприкінці 40-х рр. XVI ст. може бути визначена як варіант «серединного шляху» лютеранства, то підходи Ніколауса фон Амсдорфа і Матіаса Флація характеризувалися більшим радикалізмом. На противагу курсу Меланхтона і його однодумців, Амсдорф і Флацій сформулювали принцип «У питаннях віросповідання не повинно бути байдужості» (*Nihil est adiaphoron in casu confessionis et scandali*)⁶¹¹. Тим самим вони обстоювали єдність зовнішніх форм та внутрішнього змісту евангелізму, підкреслюючи згубність щонайменших поступок у цьому питанні на користь прихильників католицизму. Внаслідок цього для гнезіолютеран були неприйнятними як положення Аугсбурзького інтерима, так і Лейпцизький інтерим як їх пом'якшений варіант.

Висловлюючи протест проти компромісної позиції Меланхтона і його прибічників, Матіас Флацій навесні 1549 р. залишив Віттенберг і переїхав до Магдебурга. Вільне імперське місто Магдебург на той момент стало уособленням опору імператорській політиці. Це знайшло вияв, зокрема, в наданні можливості гнезіолютеранам публікувати свої полемічні твори. У 1549–1551 рр. магдебурзькими друкарями Міхаелем Лоттером, Крістіаном Редінгером і Хансом Вальтером було видано понад 100 брошур, автори яких виступали проти Аугсбурзького інтерима.

Матіас Флацій, надаючи видавцям підтримку в якості редактора зазначених творів, одночасно підготував до друку збірку власних теологічних праць, видану в березні 1550 р. під назвою «Усі латинські роботи»⁶¹². Крім цього, з початку 50-х рр. XVI ст. він звернувся до вивчення історії християнства. Першим результатом цієї роботи став «Каталог свідків істини» (1556) – розгорнутий список авторів, у творах яких можна було виявити розбіжності з офіційною католицькою доктриною, особливо з питань спадкоємності розвитку церкви від епохи Христа до початку XVI ст.⁶¹³. Дослідження Флація згодом стали основою фундаментальної праці «Магдебурзькі центурії», до напи-

⁶⁰⁹ Kohnle A. Johannes Bugenhagen und das Interim / A. Kohnle // Der späte Bugenhagen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 223.

⁶¹⁰ Hasse H.-P. Bugenhagen und die Schmalkaldische Krieg / H.-P. Hasse // Der späte Bugenhagen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 216–217.

⁶¹¹ Seebaß G. Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter – Reformation – Konfessionalisierung / G. Seebaß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2006. – S. 238.

⁶¹² Jambrek S. Flacius' Struggle for the Freedom of the Church / S. Jambrek // KAIROS – Evangelical Journal of Theology. – 2012. – Vol. VI. – №2. – P. 190–191.

⁶¹³ Андронов И. Е. Межконфессиональная полемика в западноевропейской церковной историографии XVI века : автореф. дисс. ... д. и. н. : 07.00.09 – историография, источниковедение и методы исторического исследования / И. Е. Андронов ; Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. – М., 2015. – С. 26.

сання якого приєдналися і інші лютеранські богослови; ця робота була завершена в 1574 р.⁶¹⁴.

Унаслідок розбіжностей з позиціями філіпістів до Магдебурга переїхав і Ніколаус фон Амсдорф. Він також продовжив виступати проти Аугсбурзького інтерима, перш за все – працюючи над публіцистичними трактатами. Його підтримали місцеві священнослужителі Йоганн Віганд і Матвій Юдекс, а також Еразм Альбер, сатирик Ніколаус Галл (двоє останніх, як і Амсдорф, переїхали до Магдебурга через загрозу релігійних переслідувань). Активність названих діячів перетворила Магдебург на важливий центр гнезіолютеранства⁶¹⁵.

Гнезіолютеранські ідеї наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XVI ст. поширилися і в Єні. Це місто, яке належало ернестинській лінії династії Веттінів, вже на початку 20-х рр. XVI ст. стала центром активних реформаційних виступів бюргерства⁶¹⁶. На той час, однак, євангелічний рух в Єні ще залишався тісно пов'язаний з Віттенбергом.

Значення основного центру гнезіолютеранства Єна набула після взяття Магдебурга військами Моріца Саксонського (1551 р.), після чого низка противників Лейпцизького інтерима залишила захоплене місто. Подальша діяльність багатьох гнезіолютеран була пов'язана з Єнським університетом, заснованим у 1548 р., після позбавлення Йоганна Фрідріха права суверенітету над Віттенберзьким університетом (унаслідок втрати курфюршеського титулу). У 1558 р. імператор Фердинанд I офіційно надав Єні привілей щодо заснування університету⁶¹⁷. У новому навчальному закладі працювали теологи, які рішуче відкинули спроби частини віттенберзьких реформаторів знайти компроміс з територіальною владою курфюршества Саксонського на умовах Лейпцизького інтерима. Зокрема, у 1551–1561 рр. на теологічному факультеті Єнського університету викладав Матіас Флацій, який у 1557 р. став професором⁶¹⁸. Активність і різноманітність його діяльності дають підстави визначити Флація як духовного лідера гнезіолютеранського угруповання саксонських теологів.

Отже, зміст Аугсбурзького інтерима не відповідав інтересам більшості німецького суспільства і міг бути втілений у життя лише насильницьким шляхом. Закономірним наслідком цього стало прагнення євангелічного угруповання домогтися припинення його дії, для чого необхідно було змінити конфесійно-політичну ситуацію. Така зміна стала результатом перемоги протестантських князів у «Князівській війні» 1552 р. Проте конфесійна боротьба між гнезіолютеранами та філіпістами не припинилася і після скасування Аугсбурзького інтерима, яке було проголошене серед основних умов Пассаусько-

⁶¹⁴ Keller R. Matthias Flacius Illyricus (1520–1575) / R. Keller // Keller R. Luthertum in der Vielfalt seiner Geschichte. – Regensburg: Institut für Evangelische Theologie, 2006. – S. 23.

⁶¹⁵ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 412.

⁶¹⁶ Joestel V. Ostthüringen und Karlstadt. Soziale Bewegung und Reformation im mittleren Saaletal am Vorabend des Bauernkrieges (1522–1524) / V. Joestel. – Berlin: Schelzky & Jeep, 1996. – S. 55–62.

⁶¹⁷ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin: Koehler und Amelang, 1996. – S. 122.

⁶¹⁸ Jambrek S. Flacius' Struggle for the Freedom of the Church / S. Jambrek // KAIROS – Evangelical Journal of Theology. – 2012. – Vol. VI. – №2. – P. 180–181.

го договору, що став результатом перемоги протестантських правителів у «Князівській війні».

Чим же пояснити ту обставину, що з усуненням такого серйозного чинника конфесійного конфлікту, як Аугсбурзький інтерим, напруга у протистоянні двох угруповань не знизилася, а зросла? На наш погляд, у зв'язку з цим заслуговує на увагу зауваження І. Дінгель, яка вказує, що не варто ототожнювати «суперечку про інтерим» із «суперечкою про адіафору». Аугсбурзький інтерим був спрямований на відновлення католицького віровчення, церемоній та звичаїв в євангелічних регіонах, у той час як проблема адіафори зачіпала ширшу ідейну проблематику⁶¹⁹. Ця проблема, що визначалася важливістю питання про співвідношення «зовнішнього» та «внутрішнього» для кожного прибічника євангелізму, зберегла актуальність і пізніше, що спонукало лютеранських теологів продовжити дискусію про адіафору в наступні десятиліття.

Посилення протиріч між гнезіолютеранами та філіпістами у 50-х рр. XVI ст. знайшло вияв й у таких конфесійних дискусіях, як «майористська суперечка» і «сінергістська суперечка». Перша дискусія була пов'язана з полемікою навколо поглядів Георга Майора – учня Меланхтона, професора Віттенберзького університета. Розглядаючи одну з вузлових проблем лютеранської теології – проблему «добрих справ», Майор, всупереч Лютеру, наголосив на необхідності заслуг для порятунку людської душі, пов'язуючи виправдання з набуттям віруючим святості⁶²⁰. Його погляди зазнали різкої критики з боку Ніколауса фон Амсдорфа, який зазначив, що в поглядах Майора знаходить вияв католицька тенденція⁶²¹. Результатом цієї суперечки стало прагнення лютеранських теологів уникати багатозначних формулювань, що використовувалися в дебатах, і створення передумов для більш чіткого визначення місця «добрих справ» у загальному контексті вчення про виправдання⁶²².

Сінергістська суперечка торкнулася іншої важливої проблеми лютеранської доктрини – проблеми свободи людської волі. Виникнення зазначеного питання як одного з ідейних складників лютеранської конфесіоналізації мало тривалу передісторію. Ще в 20-х рр. XVI ст. проблема свободи волі спричинила гостру полеміку Мартіна Лютера з Еразмом Роттердамським, який написав твір «Діатриба, або Міркування про свободу волі». У ньому Еразм зазначає, що ліквідація свободи людської волі перед божественним фатумом прирікає людину на роль маріонетки⁶²³. А це, по суті, призводить людей до аморалізму, бо «якщо немає волі, то немає і гріха»⁶²⁴.

⁶¹⁹ Dingel I. Historische Einleitung / I. Dingel // Dingel I. Der Adiaphoristische Streit (1548–1560). – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2012. – S. 3.

⁶²⁰ Ревуненкова Н. В. Протестантизм / Н. В. Ревуненкова. – СПб.: Питер, 2007. – С. 62.

⁶²¹ Zur Mühlen K.-H. Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – Т. 2. – S. 87–89.

⁶²² Хегглунд Б. История теологии / Б. Хегглунд; пер. с швед. В. Володина. – СПб.: Светоч, 2001. – С. 232.

⁶²³ Соколов В. В. Философское дело Эразма из Роттердама / В. В. Соколов // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 58.

⁶²⁴ Эразм Роттердамский. Диатриба, или Рассуждение о свободе воли / Эразм Роттердамский; пер. с латин. Ю. М. Каган // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 233.

Відповіддю Лютера нідерландському гуманісту став трактат «Про рабство волі». У ньому реформатор, спираючись на погляди апостола Павла, наголошує: «У людини немає свободи волі по відношенню до того, що вище за неї, а є тільки по відношенню до того, що нижче за неї. ... У ставленні до Бога і до того, що стосується порятунку або засудження, у людини не існує ніякої вільної волі»⁶²⁵. На переконання Лютера, без допомоги божественної благодаті вільна воля людини підштовхує її тільки до моральної непридатності, до зла⁶²⁶.

Проблема свободи волі зберегла актуальність і на наступному етапі лютеранської конфесіоналізації, спричинивши запеклі суперечки серед євангелічних теологів. У 50-х рр. XVI ст. до її розгляду звернувся професор Лейпцизького університету Йоганн Пфєффігер, що належав до однодумців Меланхтона (зокрема, він брав участь у складанні пунктів Лейпцизького інтерима). У працях Пфєффігера проблема свободи волі інтерпретувалася в еразміанському дусі; так, він вважав, що у природі самої людини є щось таке, що спонукає одних людей погодитися на порятунок, а інших – не погодитися⁶²⁷. Підхід Пфєффігера зустрів рішуче несприйняття з боку Матіаса Флація і Ніколауса фон Амсдорфа, що розвивали лютерівське трактування волі.

Ще одна теологічна дискусія, предметом якої стало питання про виправдання, розгорнулася на початку 50-х рр. XVI ст. між кенігсберзьким професором Андреасом Озіандером і Філіпом Меланхтоном. Озіандер розглядав праведність Христа як вираз його божественної природи, яка дарує людині виправдання, містично переміщуючи Христа в людське серце за допомогою віри⁶²⁸. Такі погляди суперечили догмату Лютера про гріховність людини. Меланхтон же підкреслював, що переміщення Христа в душу віруючого є наслідком, а не джерелом виправдання⁶²⁹. Більшість реформаторів (як філіпістів, так і гнезіолютеран) відкинула можливість внесення властивостей ззовні в людську душу, що стало основою для подальшого засудження поглядів Озіандера.

Крім названих вище теологічних дискусій, у 50-х рр. XVI ст. набули розвитку й суперечності між представниками євангелічної спільноти, що виявилися раніше. Зокрема, приводом до загострення дискусії між гнезіолютеранами та філіпістами з питання адіафори стало публічне звинувачення Меланхтона в підтримці кальвіністських ідей, висловлене гамбурзьким пастором Йоахімом Вестфалем. Мовчання Меланхтона у відповідь на пропозицію Жана Кальвіна об'єднатися на основі Цюрихської угоди, зроблену в 1557 р., було витлумачене гнезіолютеранами як таємне співчуття реформатському віровченню⁶³⁰. Як зазначає Н. Бережна, з цього часу ярлик криптокальвініста («таємного», «мовчазного» кальвініста) супрово-

⁶²⁵ Лютер М. О рабстве воли / М. Лютер; пер. с латин. Ю. М. Каган // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 336.

⁶²⁶ Соколов В. В. Философское дело Эразма из Роттердама / В. В. Соколов // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 57.

⁶²⁷ Ревуненкова Н. В. Протестантизм / Н. В. Ревуненкова. – СПб.: Питер, 2007. – С. 63.

⁶²⁸ Koch E. Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675) / E. Koch. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – S. 231.

⁶²⁹ Ревуненкова Н. В. Протестантизм / Н. В. Ревуненкова. – СПб.: Питер, 2007. – С. 62.

⁶³⁰ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – С. 100.

джував як самого Меланхтона, так і його теологічні переконання. Однак прагнення до єдності євангелічної конфесії, усвідомлення своєї відповідальності за її долю спонукали Меланхтона і надалі шукати компроміси⁶³¹.

Під час переговорів напередодні Вормської релігійної співбесіди (1557 р.) протестантські князі, а також представники Страсбурга, Регенсбурга, Франкфурта-на-Майні вирішили вважати основоположними документами євангелічного віровчення обидві версії «Аугсбурзького віросповідання» («незмінну» 1530 р. та «змінену» 1540 р.) і «Апологію Аугсбурзького віросповідання», написану Меланхтоном. Однак герцоги Йоганн Фрідріх Готський і Йоганн Вільгельм Веймарський, а також представники північнонімецьких міст (Гамбурга, Любека) відмовилися приєднатися до угоди. Ортодоксальні лютерани вимагали, щоб євангелічне віросповідання базувалося на версії 1530 р. і до нього були включені «Шмалькальденські статті» Мартіна Лютера⁶³². На Вормській співбесіді, скликаній за ініціативою імператора Фердинанда I для досягнення компромісу між лютеранами та католиками, протестантські теологи (їх представляли Меланхтон, Флацій, Йоганн Бренц, Ерхард Шнепф) перейшли до суперечок, взаємних звинувачень, внаслідок чого головна мета співбесіди так і не була досягнута⁶³³.

До боротьби між гнезіолутеранами і філіпістами поступово почали долучатися і представники «другого покоління» реформаторів. Змінюючи таких видатних діячів, як Мартін Лютер, Філіп Меланхтон, Йоганн Бугенхаген, які перебували у витоків євангелічного руху, їх наступники продовжили справу Реформації, забезпечивши рецесію її принципів у релігійно-церковній практиці лютеранства.

У цьому аспекті видається доречним застосування дослідницьких підходів, що дають змогу розкрити специфіку лютеранської конфесіоналізації на різних етапах. Така специфіка визначалася, серед іншого, певними відмінностями в діяльності різних поколінь представників євангелічного табору, на які звернули увагу сучасні історики. Зокрема, Ф. Пресс звертається до означеної проблеми, з'ясовуючи характерні особливості «другого покоління» лютеранських територіальних правителів⁶³⁴. Р. Штраубель та У. Вайсс, розвиваючи підхід Ф. Пресса, вказують, що другій половині XVI ст. був притаманний образ «доброчесного» правителя, який перебував у постійних турботах щодо устрою церкви, укорінення обраної ним догми⁶³⁵.

⁶³¹ Бережная Н. А. Меланхтон и проблема криптокальвинизма в протестантской Германии середины XVI в. / Н. А. Бережная // Клио. – 2015. – №1(97). – С. 56.

⁶³² Бережная Н. А. Кальвинистская Реформация в Германии: пример Пфальца : автореф. дисс. ... к. и. н. : 07.00.03 – всеобщая история (новая и новейшая история) / Н. А. Бережная ; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2015. – С. 16.

⁶³³ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 158.

⁶³⁴ Press V. Soziale Folgen der Reformation in Deutschland / Press V. // Press V. Das Alte Reich. – Berlin: Duncker und Humblot, 1997. – S. 242.

⁶³⁵ Straubel R. Kaiser, König, Kardinal. Deutsche Fürsten 1500–1800 / R. Straubel, U. Weiss. – Leipzig; Jena; Berlin: Urania-Verlag, 1991. – S. 15.

Застосування зазначеного дослідницького підходу, на нашу думку, не має обмежуватися характеристикою представників територіальної влади. Воно також забезпечує перспективи визначення специфічних ознак та особливостей діяльності інших соціальних груп і станів, що брали безпосередню участь у здійсненні лютеранської конфесіоналізації на теренах Німеччини (зокрема – Саксонії). Визначаючи найбільш яскравих представників «другого покоління» саксонських реформаторів, насамперед варто звернутися до характеристики тих діячів, які безпосередньо продовжили справу Мартіна Лютера, Філіпа Меланхтона, Йоганна Бугенхагена у 50–80-х рр. XVI ст.

Як зазначають дослідники, розвиток лютеранства після 1555 р. характеризувався трьома головними процесами:

- відмежуванням від інших віросповідань;
- внутрішньою консолідацією завдяки об'єднанню різних напрямів;
- формуванням територіальної церкви під егідою територіальних князів⁶³⁶.

Зміст указаних процесів великою мірою визначався активністю представників «другого покоління» саксонських реформаторів, які у 50–80-х рр. XVI ст. розвивали теоретичні положення євангелізму і здійснювали їх практичну реалізацію. Переважно це були люди, які отримали освіту у школах та університетах, реформованих на засадах лютеранського віровчення у 20–40-х рр. XVI ст. З одного боку, завдяки цьому їх шлях до визнання істинності принципів євангелізму був внутрішньо менш суперечливим, ніж у фундаторів реформаційного руху (варто згадати тривалі ідейні шукання Мартіна Лютера або критику Йоганном Бугенхагеном перших виступів з ідеями Реформації), оскільки значною мірою спирався на підтримку останніх. Вона полегшила наступному поколінню реформаторів набуття досвіду, засвоєння знань, зміцнення переконань. З другого боку, на такому шляху наступникам Мартіна Лютера, Філіпа Меланхтона, Йоганна Бугенхагена виявилось необхідним докласти значні особисті зусилля для реалізації ключових ідей лютеранства за нових історичних умов, коли потрібно було не тільки витримувати зовнішній тиск із боку прихильників католицизму, але й долати серйозні внутрішні розходження між прибічниками різних напрямів євангелічного віровчення.

Укладання Аугсбурзького релігійного миру дало змогу представникам «другого покоління» реформаторів без перешкод поширювати набуті знання серед населення євангелічних територій Німеччини й поглиблювати зміст лютеранського віровчення. Вони посідали різні посади в лютеранській церковній організації – пасторів, проповідників, суперінтендентів, викладачів шкіл та університетів, – кожна з яких відкривала широкий простір для здійснення реформаторської діяльності. У межах нашої розвідки варто звернутися до праці найбільш значущих представників «другого покоління» саксонських реформаторів.

⁶³⁶ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – С. 96.

До відомих послідовників Лютера у другій половині XVI ст. належав Пауль Ебер (1511–1569), який здобув освіту у Нюрнберзі і Віттенберзі. У сучасній історіографії він характеризується як «забутий послідовник Бугенхагена та Меланхтона», оскільки його ім'я згадується у працях з історії лютеранської конфесіоналізації порівняно нечасто. Між тим після смерті згаданих найближчих соратників Лютера саме Ебер перейняв на себе низку їх головних обов'язків, зокрема – читання лекцій на теологічному факультеті Віттенберзького університету (у грудні 1559 р. йому було присуджено ступінь доктора теології)⁶³⁷.

Пауль Ебер продовжив справу Меланхтона у викладанні й організації навчального процесу на теологічному факультеті. Так, він приділив значну увагу забезпеченню студентів стипендіями, а також здійснив низку ординацій євангелічних священнослужителів. Крім того, Ебер узяв активну участь у проведенні перевірок євангелічних парафій на території курфюршества Саксонського, зокрема – у генеральній візитації 1555–1556 рр.

З 1559 р. до смерті Ебер виконував обов'язки генерального суперінтендента курфюршества Саксонського. У 60-х рр. XVI ст. він був не тільки одним із найбільш відомих професорів Віттенберзького університету, екзаменатором, наставником численних священнослужителів курфюршества Саксонського, але й провідником у поширенні євангелічного віровчення за межами Саксонії, консультантом територіальної влади у вирішенні богословських і церковних організаційних проблем, посередником у розв'язанні кадрових питань шкіл, університетів, церков, редактором і цензором академічних та теологічних творів⁶³⁸.

Як реформатор, Пауль Ебер у своїй теологічній діяльності приділяв головну увагу зміцненню догматичних положень лютеранства, розвиваючи ідеї Філіпа Меланхтона. Як зазначає Ф. Леппін, участь Ебера у дискусіях між філіпістами та гнезіолютеранами варто розподілити на два етапи. На першому етапі (до 1560 р.) реформатор був соратником Меланхтона, на другому (після смерті «наставника Німеччини») постав його активним послідовником, відіграючи провідну роль серед саксонських теологів⁶³⁹.

Серед гнезіолютеран – представників «другого покоління» реформаторів варто виокремити постать Симона Музеуса (1521–1576) – одного з найближчих соратників лідера гнезіолютеранського угруповання Матіаса Флація. Здобувши вищу освіту в університетах Франкфурта-на-Одері і Віттенберга, у

⁶³⁷ Gehrt D. Der vergessene Nachfolger von Johannes Bugenhagen und Philipp Melanchthon in Wittenberg. Bericht und Ausblick über die Forschung zu Paul Eber / D. Gehrt, P. Knüpfner // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 21.

⁶³⁸ Gehrt D. Der vergessene Nachfolger von Johannes Bugenhagen und Philipp Melanchthon in Wittenberg. Bericht und Ausblick über die Forschung zu Paul Eber / D. Gehrt, P. Knüpfner // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 37–38.

⁶³⁹ Leppin V. Paul Eber und die Lehrkontroversen seiner Zeit / V. Leppin // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. — S. 43–64.

1557 р. Музеус приєднався до гнезіолютеранського угруповання в ернестинській Саксонії, спочатку в якості пастора в Айсфельді, а згодом – в Єні, де обійняв посади суперінтендента і професора теології в університеті.

Протягом діяльності в Єні Симон Музеус брав участь в укладанні «Веймарської Книги Спростування», що стала офіційним документом євангелічного віровчення у володіннях ернестинських Веттінів. Крім того, реформатор узяв участь у теологічній дискусії між Матіасом Флацієм і Вітторіно Штрігелем у серпні 1560 р., присвяченій проблемі рабства і свободи волі людини, підтримавши позицію Флація.

За деякий час Флацій та Музеус були позбавлені викладацьких посад саксонським герцогом Йоганном Фрідріхом, коли вони виступили проти його планів змінити правління консисторії в Єні⁶⁴⁰. Після цього Музеус працював придворним проповідником у Шверіні, викладачем університету в Росточі, а наприкінці життя став суперінтендентом у Мансфельді.

Вагомий внесок у подолання внутрішніх конфліктів у середовищі лютеран у другій половині XVI ст. здійснив Давид Хітройс (1531–1600). Розпочавши освіту на артистичному факультеті Тюбінгенського університету й отримавши звання магістра вільних мистецтв, надалі він продовжив навчання у Віттенберзькому університеті, де ідейно зблизився з Меланхтоном. Здобувши вищу освіту, Хітройс деякий час працював у Віттенберзі, читаючи в університеті лекції за відомою працею Меланхтона «*Loci communes*». Її визначна роль пояснюється тим, що «*Loci communes*» була першою теоретичною розробкою євангелічної догматики, першим вираженням євангелічного вчення у систематизованій формі⁶⁴¹.

Після завершення Шмалькальденської війни 1546–1547 рр. Давид Хітройс залишив Віттенберг. Надалі він працював у Гейдельберзі, Тюбінгені, а з 1550 р. – у Росточі (з 1563 р. він став ректором місцевого університету), звідки запрошувався протестантами Нижньої Австрії для допомоги у створенні євангелічних церковних статутів. Він також створив низку праць, присвячених церковній організації доби Реформації, ставши одним із перших істориків лютеранської церкви.

Ще одним відомим представником «другого покоління» лютеранських реформаторів став Ніколаус Зельнекер (1530–1592). Здобувши освіту у Віттенберзькому університеті, він був рекомендований Меланхтоном на посаду викладача філософського факультету, а з 1556 р. став його деканом. Пізніше Зельнекер став проповідником при дворі курфюрста Августа, а згодом – професором теології в університетах Єні та Лейпцига, доклавши значних зусиль для оформлення лютеранської догматики.

⁶⁴⁰ Kolb R. The “Three Kingdoms” of Simon Musaeus: A Wittenberg Student Processes Luther’s Thought / R. Kolb // Collaboration, Conflict, and Continuity in the Reformation. Essays in Honour of James M. Estes on his Eightieth Birthday. – Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2014. – S. 303.

⁶⁴¹ Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров. – Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 115.

Проте у 60-х рр. XVI ст. намагання Ебера, Зельнекера та інших реформаторів «другого покоління», спираючись на принципи Євангелія й апелюючи до свободи совісті кожного віруючого, врегулювати розходження між філіпістами та гнезіолютеранами мирним шляхом для посилення ідейної консолідації лютеранського угруповання у протистоянні з католиками та кальвіністами ще не мали помітного успіху. Після смерті Меланхтона (квітень 1560 р.) продовжилося загострення конфлікту між двома євангелічними угрупованнями.

На зборах протестантських князів в Наумбурзі 1561 р., де розглядалося питання про головні принципи «Аугсбурзького віросповідання», Давид Хітройс відверто визнав істотні відмінності у змісті двох версій (1530 р. і 1540 р.) цього твору. Єнські теологи рішуче виступили проти компромісу з філіпістами у питанні визнання обох версій канонічними. Рішення Наумбурзького з'їзду не призвели до суттєвих зрушень у справі відновлення теологічної та церковної єдності лютеранства⁶⁴². Після цього філіпізм набув офіційного визнання в курфюршестві Саксонському, Бранденбурзі, Померанії, Шлезвіг-Голштінії⁶⁴³.

Поглиблення розколу між гнезіолютеранами та філіпістами засвідчили подальші дискусії щодо невирішених теологічних проблем. Зокрема, продовження синергістської суперечки було пов'язане з твердженнями деяких філіпістів про те, що природна воля може сприяти наверненню людини до віри і добра. На Веймарському диспуті 1560 р. зазначена проблема стала центральною в дискусії між Матіасом Флацієм і Вікторино Штрігелем. Штрігель вважав, що у зверненні до віри воля зберігає свій природний образ дії: вона лише переходить від зла до добра. На противагу цьому, Флацій стверджував, що природна воля неспроможна брати участь у наверненні до Бога: вона не просто є пасивною, але й чинить опір божественній благодаті. Тому має бути створена абсолютно нова воля, «нова людина», при цьому дія благодаті перешкоджає «старій волі» і примушує її до добра⁶⁴⁴.

Ще одним пунктом розбіжностей між філіпістами та гнезіолютеранами у 60-х рр. XVI ст. стало питання про причащення. Віттенберзькі теологи вважали, що не слід пояснювати реальну присутність Христа у причасті за допомогою вчення про повсюдну присутність. Їх погляди знову зустріли несприйняття з боку єнських теологів.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XVI ст. на території Саксонії було здійснено декілька спроб досягти компромісу між гнезіолютеранським та філіпістським угрупованнями. У цьому були зацікавлені як теологи, що дотримувалися більш поміркованих поглядів, так і правителі євангелічних територій. Так, вюртемберзький герцог Крістоф (1550–1568), прагнучи подолати розкол, доручив своєму раднику Якобу Андреа (професору теології

⁶⁴² Roensch M. Die theologische Bedeutung der Konkordienformel vor ihrem geschichtlichen Hintergrund / M. Roensch // Lutherische Theologie und Kirche. – 1977. – №3. – S. 33.

⁶⁴³ Seebaß G. Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter – Reformation – Konfessionalisierung / G. Seebaß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2006. – S. 242–243.

⁶⁴⁴ Хегглунд Б. История теологии / Б. Хегглунд ; пер. с швед. В. Володина. – СПб.: Светоч, 2001. – С. 230.

в Тюбінгенському університеті) підготувати проект статей із викладом принципів євангелічного віросповідання, що й було здійснене протягом 1568–1570 рр. Документом подібного змісту став і «Корпус доктрини», підготований Мартіном Хемніцем протягом 1564–1576 рр. Спочатку ця праця набула чинності у Брауншвейзі, а після запровадження лютеранства у герцогстві Брауншвейцько-Вольфенбюттельському (1569) – у межах всієї території⁶⁴⁵.

Зазначені події засвідчили вихід теологічних дискусій за межі курфюршества Саксонського. Вони спричинили поглиблення співпраці віттенберзьких реформаторів із представниками інших регіонів Німеччини. Зокрема, взимку 1568–1569 рр. в Альтенбурзі відбулися релігійні переговори між саксонськими та тюрінзькими теологами, однак вони не призвели до бажаних наслідків. На переговорах проти позиції філіпістів виступили не тільки теологи з Єни, а й представники інших євангелічних територій, зокрема, брауншвейцький пастор Мартін Хемніц і вюртемберзький суперінтендент Якоб Андреа.

Останній із названих учасників співбесіди в Альтенбурзі взяв активну участь в подальших спробах відновити єдність євангелічного віровчення. Зокрема, у травні 1570 р. Андреа відгукнувся на запрошення курфюрста Августа Саксонського відвідати теологічні переговори в Цербсті, у яких брали участь теологи з 15 німецьких міст і територій.

Предметом обговорення дискусійних питань на зібранні в Цербсті став розгляд вихідних принципів, сформульованих у головних віросповідних книгах євангелічно-лютеранської церкви: «Аугсбурзькому віросповіданні» та «Апології Аугсбурзького віросповідання», «Катехізисах» Мартіна Лютера, «Шмалькальденських статтях». Хоча на зустрічі в Цербсті досягти згоди знову не вдалося, показово, що саме під час цих переговорів деякі лютеранські теологи (Мартін Хемніц, Давід Хітройс) розпочали працю над проектом угоди між євангелічними церковними організаціями різних територій⁶⁴⁶.

Таким чином, поступово, водночас із продовженням гострих теологічних суперечок, серед прибічників лютеранства почала поширюватися думка про необхідність подолання ідейних розбіжностей. Її прибічники прагнули примирити ворогуючі угруповання, що вимагало серйозного перегляду ідейного змісту євангелізму. Важливу роль у виконанні цієї місії відіграли лютеранські теологи, які в попередніх дискусіях не приєдналися ані до гнезіолутеранського напрямку, ані до філіпістського напрямку, залишаючися на поміркованих позиціях – Мартін Хемніц, Якоб Андреа, Давид Хітройс, Ніколаус Зельнекер. У 70-х рр. XVI ст. за їх активної участі відбулася низка консультацій та співбесід, на яких розглядалися фундаментальні проблеми догматики і культу лютеранства.

На процес подолання ідейних розходжень у євангелічному таборі вплинув і курс територіальної світської влади курфюршества Саксонського. Коли

⁶⁴⁵ Krumwiede H.-W. Kirchengeschichte Niedersachsens / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995. – Bd. 1. – S. 140.

⁶⁴⁶ Koch E. Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675) / E. Koch. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – S. 214.

в анонімному трактаті, опублікованому в 1574 р., із думок Меланхтона про причащення були зроблені висновки в дусі реформатського віровчення, проти позицій віттенберзьких теологів прямо виступив курфюрст Август Саксонський⁶⁴⁷. Протягом короткого часу більшість філіпістів було позбавлено посад священнослужителів і викладачів на території курфюршества Саксонського⁶⁴⁸. Унаслідок цього уніфікація ідейного змісту лютеранства стала набувати все більш реальних рис.

Першоосною процесу досягнення лютеранськими теологами єдності віровчення став написаний Якобом Андреа твір «Швабська угода» (1574 р.). Пізніше, унаслідок переробки цього твору Мартіном Хемніцем, було створене джерело віровчення, спільне для Вюртемберга і Саксонії («Швабсько-Саксонська угода», 1575 р.). Надалі його текст був відкоректований групою вюртемберзьких теологів («Маульброннська формула»). На конвенті теологів у Торгау (травень – червень 1576 р.), скликаному з ініціативи курфюрста Августа Саксонського, на основі названих вище джерел була складена т. зв. «Торгауська книга», надіслана євангелічним церквам різних територій для ознайомлення з думками різних представників лютеранства. На наступних зборах теологів, скликаних в монастирі Берге (поблизу Магдебурга) на початку 1577 р., зазначена праця була відредагована на підставі зібраних відгуків⁶⁴⁹. Її остаточний текст був переданий саксонському курфюрсту під назвою «Формула згоди». Зазначений документ був підписаний князями, чиновниками, теологами євангелічних церков різних територій і визнаний майже двома третинами представників станів, які прийняли «Аугсбурзьке віросповідання»⁶⁵⁰.

Як зазначає Е. Кох, «Формула згоди» не створювала нового віровчення, а лише чіткіше формулювала і коментувала положення «Аугсбурзького віросповідання» 1530 р.⁶⁵¹. У статтях «Формули згоди» були коротко викладені ті суперечливі пункти лютеранського віровчення, якими були спричинені теологічні дискусії 40–70-х рр. XVI ст. Розглядаючи погляди Майора на проблему «добрих справ», ідеї Озіандера про виправдання, синергізм Пфєффінгера, адіафоризм Меланхтона як помилки, а також відкидаючи різні трактування догматів християнства, запропоновані теологами інших напрямів протестантизму (Жаном Кальвіном, Ульріхом Цвінглі, Менно Симонсом, Каспаром Швенкфельдом)⁶⁵², «Формула згоди» стверджувала ідейну єдність євангелізму.

⁶⁴⁷ Koch E. Der kursächsische Philippismus und seine Krise in den 1560er und 1570er Jahren / E. Koch // Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – das Problem der «Zweite Reformation». – Gütersloh: Mohn, 1986. – S. 60–77.

⁶⁴⁸ Хегглюнд Б. История теологии / Б. Хегглюнд; пер. с швед. В. Володина. – СПб.: Светоч, 2001. – С. 234.

⁶⁴⁹ Koch E. Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675) / E. Koch. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – S. 215.

⁶⁵⁰ Konkordienformel / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. – Gütersloh: Mohn, 1991. – S. 773.

⁶⁵¹ Koch E. Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675) / E. Koch. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – S. 215.

⁶⁵² Konkordienformel / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. – Gütersloh: Mohn, 1991. – S. 773–844.

Як і в попередніх віросповідних творах лютеранства, у «Формулі згоди» наявні численні посилання на різні книги Біблії. Показово, однак, що серед останніх як джерел «Формули згоди» найчастіше згадуються ті частини Старого Заповіту, у яких віра пов'язується із визначеним Богом «законом» як непорушним порядком справ (зокрема, Книга Буття – 7 разів), а також ті книги Нового Заповіту, де йдеться про регламентацію життя християнської громади та визначення догматів християнства (насамперед, послання апостола Павла: Послання до Римлян – 38 згадувань, Перше послання до Коринфян – 12 згадувань). Це засвідчує, що «Формула згоди» посіла важливе місце в загальній системі лютеранської ортодоксії, що почала формуватися у другій половині XVI ст.

Хоча деякі німецькі землі (Гессен, Ангальт, Померанія) й імперські міста (Нюрнберг) відмовилися приєднатися до «Формули згоди», більшість євангелічних територій (зокрема, курфюршества Саксонське й Бранденбурзьке, 20 герцогств, 24 графства, 35 імперських міст) визнали її⁶⁵³. Тому ухвалення «Формули згоди» ми визначаємо як важливий рубіж, що позначив завершення тривалого конфесійного протистояння в євангелічних територіях.

Поряд з творами Лютера («Малий Катехізіс», «Великий Катехізіс», «Шмалькальденські статті») і Меланхтона («Аугсбурзьке віросповідання», «Апологія Аугсбурзького віросповідання», «Про владу та верховенство папи») «Формула згоди» увійшла до складу «Книги згоди», що стала своєрідним канонем віросповідних книг євангелізму. Тим самим за п'ятдесят років після виголошення «Аугсбурзького віросповідання» було завершено процес утворення лютеранської конфесії⁶⁵⁴. Ухвалення збірника віросповідних книг євангелічно-лютеранської церкви дало змогу остаточно впорядкувати лютеранське віровчення, примиривши опозиційні угруповання.

«Книга згоди» закріпила вищість територіальної влади у церковних справах⁶⁵⁵. Тим самим вона створила умови для подальшого розвитку євангелічної церковної організації в різних регіонах Німеччини, зокрема – у Саксонії.

Визнання «Книги згоди» у 1580 р. більшістю територіальних євангелічних церков ознаменувало утвердження ортодоксії як провідного напрямку лютеранства в німецьких державах. Характерною рисою ортодоксії було підкреслене бажання розглядати богословські проблеми з опорою на Писання і віросповідні книги⁶⁵⁶. Основним змістом ортодоксальної теології «істинного віровчення» стали полеміка з католиками і реформатами, а також подальша розробка догматичної системи лютеранства⁶⁵⁷.

⁶⁵³ История Германии: учеб. пособие для студентов вузов : в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2005. – Т. 1. С древнейших времен до создания Германской империи. – С. 240.

⁶⁵⁴ Graf F. W. Der Protestantismus. Geschichte und Gegenwart / F. W. Graf. – München: Beck, 2017. – S. 34.

⁶⁵⁵ Tschackert P. Die Entstehung der lutherischen und die reformierten Kirchenlehre samt ihren innerprotestantischen Gegensätzen / P. Tschackert. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1979. – S. 625.

⁶⁵⁶ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – С. 106.

⁶⁵⁷ Heussi K. Kompendium der Kirchengeschichte / K. Heussi. – Tübingen: Mohr, 1991. – S. 357.

Ключовою ознакою лютеранської ортодоксії може бути визначене закріплення непорушних теологічних принципів на рівні функціонування територіальної церковної організації. Головними характеристиками ортодоксії, на думку Е. В. Зеєдена, постають великі догматичні суми, компендіуми зі Священного Писання, творів Лютера, віросповідних книг, що створювали цілісне вчення, в якому були поєднані питання релігійної, соціальної, природної етики⁶⁵⁸. Будь-які спроби перегляду або критики вчення Лютера оцінювалися з позицій ортодоксії як святотатство⁶⁵⁹.

На думку О. Рыбакової, необхідною основою, на якій формується канон ортодоксії, є гетеродоксія. У зв'язку з цим дослідниця зазначає: «Протестантизм під час свого виникнення і далі, набираючи силу, множачи змістовний ряд своїх ідей, безумовно був гетеродоксією, по-перше, по відношенню до ортодоксальної доктрини католицької церкви, а по-друге, надавши в майбутньому широке ідейне поле для формування своєї ж власної (у межах протестантизму) ортодоксальної доктрини»⁶⁶⁰. Визнаючи справедливність наведеного зауваження щодо загального змісту протистояння між протестантською гетеродоксією та католицькою ортодоксією, одночасно варто звернути увагу на відсутність єдиної ортодоксальної доктрини протестантизму. Подібні доктрини формувалися в рамках окремих реформаційних віровчень, зокрема – лютеранства. І вже на ранніх етапах лютеранської конфесіоналізації чітко почали виявлятися ідейні суперечності не тільки між лютеранами і представниками інших протестантських конфесій, а й у середовищі прибічників євангелізму. Процес подолання цих протиріч одночасно став процесом становлення лютеранської ортодоксії.

Таким чином, друга половина 40-х – 70-і рр. XVI ст. ознаменовані якісно новими явищами в розвитку євангелізму, що засвідчили поглиблення лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. Ідейне розмежування гнезіолютеран та філіпістів з подальшим тривалим протистоянням між цими угрупованнями стало серйозним випробуванням для євангелізму, що може бути визначене як своєрідна «криза росту» лютеранства.

Можливість подолання зазначеної кризи була реалізована на шляху пошуку спільних ідейних принципів, здатних об'єднати прибічників різних підходів до інтерпретації євангелічного віровчення. Ключову роль у цьому процесі відіграло створення комплексу віросповідних книг, складовою частиною якого, крім написаних раніше праць Лютера і Меланхтона, стала «Формула згоди». Відхід від крайніх позицій гнезіолютеранства та філіпізму, здійснений її авторами, дав змогу відновити єдність євангелічного віровчення і конституювати його принципи у «Книзі згоди». Зразок впровадження її принципів у

⁶⁵⁸ Zeeden E. W. Das Zeitalter der Gegenreformation von 1555 bis 1648 / E. W. Zeeden. – München: Heyne, 1979. – S. 212.

⁶⁵⁹ Zeeden E. W. Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden. – München – Wien: Oldenbourg, 1965. – S. 137.

⁶⁶⁰ Рыбакова О. Б. Функции ортодоксии и гетеродоксии в процессе легитимации религиозных институтов / О. Б. Рыбакова // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2009. – №10. – С. 140–141.

практику було запропоновано через подальшу розбудову територіальної церковної організації курфюршества Саксонського, регламентовану відповідними документами.

3.6 Розвиток структур євангелічної церкви в Саксонії у 40–70-х рр. XVI ст. Саксонський статут 1580 р. як підсумок територіального церковного будівництва в курфюрстві Саксонському

За доби лютеранської конфесіоналізації зрощування нових церковних структур із територіальною владою курфюршества Саксонського постало наслідком попереднього розвитку Реформації. Воно продовжувало традицію патронажу світської влади над духовними інститутами, що знайшла вияв у пізньому Середньовіччі, посилювало організуючий елемент світської влади і разом з тим – владні функції церковних інститутів. Разом з тим і самі князі відчували власну відповідальність за долі як «чистого віровчення», так і нових церковних структур.

Поряд із візитаціями, які організував євангелічний синод, із 1539 р. на території курфюршества Саксонського була організована вища судова інстанція для духовенства – консисторія. Служба в консисторії, як і виконання інших обов'язків священнослужителів, повинна була оплачуватися. Ця обставина дозволяє зробити висновок, що в євангелічній церковній організації курфюршества Саксонського з часів пізньої Реформації функція контролю вже не поєднувалась з іншими, а стала самостійною: її виконання займало весь час відповідних категорій службовців. Постійний характер діяльності консисторії, на думку Г. Кірхнера, свідчить про її своєрідну конкуренцію функціям візитаційних комісій, що проводили інспекції протягом заздалегідь визначеного часу (за винятком надзвичайних ситуацій, що потребували негайної перевірки)⁶⁶¹.

Варто зазначити, що за складом консисторія і візитаційні комісії суттєво не відрізнялися: до них входили як священнослужителі, так і князівські юристи. Остаточне таке становище було закріплене правом саксонського курфюрста призначати склад консисторії у Дрездені, її філій у Віттенберзі та Лейпцигу, а також наглядати за роботою синоду⁶⁶². Зазначений порядок є ще одним свідченням того, що саксонські курфюрсти підпорядкували собі церковні справи, фактично посівши місце єпископів.

З кінця 30-х рр. XVI ст. важливу роль у структурі управління церковними справами в Саксонії стала відігравати консисторія⁶⁶³. Вона була вищою судовою інстанцією для євангелічного духовенства, функціонуючи як постійно діючий наглядовий орган, підзвітний князій владі⁶⁶⁴. Повноваження кон-

⁶⁶¹ Kirchner H. Reformationsgeschichte von 1532–1555/1566: Festigung der Reformation, Calvin, katholische Reform und Konzil von Trient / H. Kirchner. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 46.

⁶⁶² Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – С. 114.

⁶⁶³ Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart: Ulmer, 1989. – S. 155.

⁶⁶⁴ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – С. 112–113.

систорій у різних регіонах Німеччини дещо розрізнялися, однак спільною ознакою діяльності зазначених органів була підпорядкованість консисторій правителям відповідної території⁶⁶⁵.

У 1541 р. Георг Спалатін висловлював побоювання щодо втрати повноважень візитаторів після створення саксонської консисторії. Проте на консисторію було покладено відповідальність за розгляд матримоніальних питань, у вирішенні яких віттенберзькі теологи не бажали брати участі, а також контроль моральності селян і сплата останніми податку на утримання церкви⁶⁶⁶.

На думку А. Маграта, саме з 40-х рр. XVI ст. зростає інтерес реформаторів до визначення доктрини церкви. Регенсбурзький собор 1541 р., зібраний для врегулювання суперечностей між протестантськими та католицькими теологами, завершився невдачею. На Тридентському соборі, який розпочав роботу у 1545 р., головні ідеї Реформації було засуджено. Відповідно, втрапивши надії на примирення, протестантські церкви були змушені визнати, що їх існування є не тимчасовим, а постійним, і відповідно – виправдати його як існування християнських церков⁶⁶⁷. Тим самим набувала актуальності легітимізація територіальних організацій євангелічної церкви, знярядям якої мали стати євангелічні статути.

Хоча Аугсбурзька мирна угода 1555 р. безпосередньо не регламентувала устрій євангелічної церковної організації, саме вона закріплювала головні умови її подальшого розвитку. На наш погляд, до них належали:

- визнання секуляризації церковного майна, здійсненої територіальними правителями, що посилювало їх політичну могутність;
- ліквідація інститутів Римсько-Католицької Церкви у володіннях лютеранських князів.

Зазначені зміни дали змогу князям фактично посісти місце «верховних єпископів», оскільки лютеранські території вийшли з-під юрисдикції католицьких єпископів⁶⁶⁸. Як зазначають дослідники, склалася парадоксальна ситуація: у фактично секуляризованих володіннях єпископський титул зберігся за світськими правителями⁶⁶⁹. Аналогічне становище зайняли Ради імперських міст (а в деяких випадках – і тих міст, що формально не мали самоврядування, але фактично були достатньо могутніми, щоб вести власну політику). Остаточо закріпивши матеріальну залежність церков та шкіл, світська влада закріпила і своє право брати участь у їх подальшому контролі.

Після укладання Аугсбурзького релігійного миру в курфюршестві Саксонському як важливому центрі конфесійно-політичного будівництва законо-

⁶⁶⁵ Sehling E. Geschichte der protestantischen Kirchenverfassung / E. Sehling. – Berlin – Leipzig: Teubner, 1914. – S. 25.

⁶⁶⁶ Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. – S. 277.

⁶⁶⁷ Маграт А. Богословская мысль Реформации / А. Маграт ; пер. с англ. – Одесса: ОБШ «Богомыслие», 1994. – С. 232.

⁶⁶⁸ Sehling E. Geschichte der protestantischen Kirchenverfassung / E. Sehling. – Berlin – Leipzig: Teubner, 1914. – S. 33.

⁶⁶⁹ Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/1630) / H. Smolinsky [Hg.]. – Freiburg : Herder, 1992. – S. 30.

мірно було продовжено розбудову структур євангелічної церкви, що мало надати приклад іншим територіям Німеччини, які підтримали Реформацію.

Зміцненню євангелічної церковної організації на території курфюршества Саксонського сприяло й урегулювання догматичних суперечностей лютеранського віровчення. Як зазначалося вище, у 60–70-х рр. XVI ст. політика лютеранської конфесіоналізації в Саксонії зіткнулася з серйозними труднощами. Вони були спричинені тривалим ідейним протистоянням між гнезіолютеранами й філіпістами.

У 70-х рр. XVI ст. розпочалося розв'язання тривалого конфлікту, що може бути визначений як найбільш гостре протистояння в середовищі лютеран після укладання Аугсбурзького релігійного миру. Початок урегулювання ознаменувався силовими діями Августа I, який під впливом ортодоксально налаштованих осіб зі свого оточення (насамперед – своєї дружини Анни і надвірного проповідника Георга Лістенія) здійснив рішучий наступ на прибічників філіпізму серед посадових осіб курфюршества Саксонського. Зокрема, були звільнені з посад канцлер Георг Краков, духівник саксонського курфюрста Крістіан Шютц, декілька професорів Віттенберзького університету, суперінтендент із Пірни Йоганн Штьоссель⁶⁷⁰.

Дослідники висловлюють різні точки зору на причини такого різкого повороту в релігійно-церковній політиці саксонського правителя. Одні автори пов'язують його насамперед із особистими мотивами, які стосувалися образи гідності курфюрста і його дружини Анни з боку філіпістів⁶⁷¹, інші дослідники акцентують увагу на вірності Августа I ідеалам лютеранства⁶⁷².

На наш погляд, для більш чіткого визначення мотивів саксонського курфюрста варто звернути увагу на той факт, що звільнені за рік до того близько 100 проповідників-гнезіолютеран (із 530 євангелічних священнослужителів Саксонії) після вигнання філіпістів так і не були повернуті на посади для подальшого відправлення своїх обов'язків⁶⁷³. З урахуванням цього можна вважати, що здійснений саксонським курфюрстом розгром філіпістського угруповання пояснювався не стільки його відданістю релігійному вченню євангелізму (принаймні, не прихильністю до гнезіолютеранства), скільки прагматичним прагненням правителя уникнути можливості посилення опозиції в середовищі церковних діячів.

Імовірно, рішучий вияв ворожості Августа I до філіпізму визначався тим, що подальше зростання впливу кальвінізму в регіоні могло послабити політичну могутність курфюрста. Варто згадати, що у ставленні до світської влади євангелічне та реформатське віровчення суттєво розходилися: якщо в

⁶⁷⁰ Koch E. Ausbau, Gefährdung und Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601 / E. Koch // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 204.

⁶⁷¹ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – С. 206.

⁶⁷² Vehse E. Geschichte der Höfe des Hauses Sachsen / E. Vehse. – Hamburg: Hoffmann und Kampe, 1854. – Bd. 2. – 359 S.

⁶⁷³ Koch E. Ausbau, Gefährdung und Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601 / E. Koch // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 204.

лютеранстві на цей час утвердився патріархальний ідеал князя як своєрідного старшини спільноти підданих⁶⁷⁴, то кальвіністи обстоювали общинну традицію церковної організації. Така перспектива була цілковито неприйнятною для курфюрста Августа I – територіального правителя, який протягом свого правління виразно виявив прагнення до зміцнення особистої влади.

Після розгрому угруповання криптокальвіністів Август I Саксонський, головний гарант релігійного світу і інтересів одновірців в імперії, гостро потребував професійних кадрів священнослужителів. Міграція до його володінь представників вюртемберзького пасторату підтверджувала тенденцію: для будівництва власних міцних церковних структур потрібні були перевірені особи. Переміщення глашатаїв Євангелія на просторах лютеранської Німеччини стало закономірним і створювало нові можливості для духовних осіб. Зокрема, до Саксонії у 1577 р. з Австрії прибув відомий лютеранський проповідник Полікарп Лейзер, який обійняв у Віттенберзі вакантну посаду суперінтендента. Чин суперінтендента такої престижної округи автоматично вводив його володаря до вищого придворно-адміністративного світу курфюршества⁶⁷⁵.

Після прийняття «Формули згоди» було продовжено упорядкування територіальної структури лютеранства. Деякі особливості її організації в різних євангелічних територіях схарактеризовані А. Ю. Прокоп'євим на прикладі Вюртемберга й Саксонії. До них, зокрема, належали запровадження жорсткої підпорядкованості общин церковним інститутам (суперінтендентам, Синоду, церковній Раді при князі) у першому випадку та контроль церковної організації з боку курфюрста – у другому⁶⁷⁶. Однак ці відмінності, на наш погляд, не перешкоджають побачити головну подібність обох територіальних моделей євангелічної церковної організації – зміцнення авторитарних тенденцій шляхом постійно діючої системи контролю. Візитації, які здійснювалися суперінтендентами, залишалися основним знаряддям нагляду над парафіяльним духовенством. Показово, що в них брали участь і світські службовці⁶⁷⁷.

Курфюрст Август, як зазначає Е. Зелінг, усвідомлював потребу подальших радикальних реформ і відповідних практичних заходів, що, зокрема, засвідчив його рескрипт від 19 лютого 1579 р. План саксонського правителя щодо проведення фундаментальної, всезагальної кодифікації поступово набув конкретних рис. Велику роль у цьому відіграв запрошений до Саксонії з Вюртемберга доктор теології Якоб Андреа, який у другій половині 70-х рр. XVI ст. доклав значних зусиль для розробки «Формули згоди». Курфюрст Август доручив йому провести упорядкування територіального законодавства⁶⁷⁸.

⁶⁷⁴ Прокоп'єв А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокоп'єв. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – С. 236.

⁶⁷⁵ Прокоп'єв А. Ю. Светская и духовная власть в ранней лютеранской ортодоксии: Поликарп Лейзер Старший (1552–1610) / А. Ю. Прокоп'єв // Религия. Власть. Общество. – СПб., 2016. – Вып. 5. – С. 210–212.

⁶⁷⁶ Прокоп'єв А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокоп'єв. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – С. 113–114.

⁶⁷⁷ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 163.

⁶⁷⁸ Sehling E. Kirchen-Ordnung von 1580 / E. Sehling // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reiland, 1902. – Bd. 1. – S. 130.

Результатом кропіткої праці Андреа стало створення «Великого церковного та шкільного статуту курфюршества Саксонського», який конкретизував і поглибив принципи попередніх євангелічних статутів Саксонії на повсякденному рівні функціонування територіальної євангелічної організації. Підготовка статуту, який передбачав реформування церкви, школи й університетів Саксонії, відбувалася, як зауважує Х.-П. Хассе, «паралельно і синхронно» із підготовкою «Книги згоди», що мала закріпити чіткі формулювання положень євангелічного віровчення і захистити його принципи від викривлень⁶⁷⁹. Тим самим результати остаточного конституювання лютеранської конфесії повинні були втілитись у функціонуванні ключових інститутів саксонської територіальної держави.

Варто зазначити, що в лютому 1579 р. проект, підготовлений Андреа, був наданий для ознайомлення представникам станів саксонського суспільства на зустрічі в Торгау. Депутати надали деякі зауваження до проекту; зокрема, вони були стурбовані переведенням консисторії з Мейссена до Дрездена і найменування її «вищою консисторією», якій підлягали регіональні відділення у Віттенберзі й Лейпцизі. Тим не менш, зазначені зауваження станів не були враховані в остаточній редакції Саксонського статуту.

Е. Зелінг пов'язує критичність саксонських депутатів з їх «ревнощами», спричиненими переважаючим впливом вюртемберзького теолога Андреа на курфюрста Августа⁶⁸⁰. На нашу ж думку, згадане нововведення, перебуваючи в річищі абсолютистського політичного курсу Августа Саксонського, насамперед мало призвести до подальшого зосередження повноважень щодо вирішення церковних справ у руках світської влади. Саме це і занепокоїло представників станів, які, однак, виявилися не в змозі чинити опір волі саксонського правителя.

На початку січня 1580 р. Саксонський статут був виданий друкарем Ієронімом Бремом із Лейпцига. Надалі зазначений документ визначав норми церковного життя Саксонії протягом наступних 250 років⁶⁸¹. Така тривала чинність положень Саксонського статуту може бути пояснена як широтою обсягу розглядуваних у ньому питань, так і глибиною його змісту.

Структура Саксонського статуту 1580 р. охоплює низку ключових проблем діяльності територіальної церковної та шкільної організації. Це дало підстави Е. Зелінгу назвати зазначений документ «не єдиним церковним статутом, а, швидше, кодексом церковних статутів», складники якого (порядок богослужіння, статут суперінтендентів та візитаторів, генеральні статті) почасти зберігають цілком самотійну форму⁶⁸². Подібна структура була перейнята від

⁶⁷⁹ Hasse H.-P. *Lutherisches Konfessionsbewusstsein und Kirchenpolitik des Kurfürsten August von Sachsen // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorisches «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich.* – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 168–169.

⁶⁸⁰ Sehling E. *Kirchen-Ordnung von 1580 / E. Sehling // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts.* – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 131.

⁶⁸¹ Bruning J. *August I (1553–1586) / J. Bruning // Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918.* – München: Beck, 2007. – S. 118.

⁶⁸² Sehling E. *Kirchen-Ordnung von 1580 / E. Sehling // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts.* – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 133.

«Генеральних статей», утверджених саксонським герцогом Генріхом Добро-чесним у 1539 р.⁶⁸³.

Водночас варто зазначити, що широкий спектр розглянутих проблем не був якісно новим явищем для євангелічних статутів Німеччини. Уже на межі 20–30-х рр. XVI ст. Йоганн Бугенхаген, розробляючи церковні статuti на замовлення міських рад Брауншвейга, Гамбурга та Любека, не обмежувався в них розглядом одного-двох конкретних питань функціонування євангелічної організації, а прагнув максимально широко висвітлити різноманітні напрями її діяльності, обґрунтувати ідейні засади існування лютеранської конфесії. Це засвідчувало важливе місце реформування церковної та шкільної організації у процесі становлення територіальної державності німецьких князівств і міст.

«Великий церковний та шкільний статут курфюршества Саксонського» (1580 р.) конкретизував загальні положення попередніх євангелічних статутів, прийнятих у Саксонії від початку Реформації, на повсякденному рівні функціонування територіальної євангелічної організації. Зокрема, Саксонським статутом 1580 р. було визначено перелік головних вимог до євангелічного священнослужителя. Перевірка його готовності до служби в лютеранській общині мала здійснюватися керівниками консисторії, які перевіряли як моральні якості священнослужителів, так і їх фахові знання. Зокрема, під час ординації кандидат на посаду священика мав виявити знання псалмів, уміння виголошувати проповідь, розумінні текстів Священного Писання. Перевірку його здатності до виконання обов'язків мали здійснювати суперінтенденти⁶⁸⁴.

У Саксонському статуті наголошувалося на необхідності служіння з «максимальною увагою, турботою, старанням і працею»; запорукою такого ставлення до виконання обов'язків визначалася «віра в серці» священнослужителя. Одночасно євангелічні священики мали глибоко знати зміст Біблії і віросповідних книг лютеранства («Аугсбурзького віросповідання», «Апології Аугсбурзького віросповідання», «Шмалькальденських статей», «Малого Катехісису» та «Великого Катехісису»), що склали «Книгу згоди»⁶⁸⁵. Подібна регламентація засвідчує становлення лютеранської ортодоксії як єдиної, стійкої системи, прибічники якої прагнули зафіксувати незмінність догматичних положень євангелічного вчення.

⁶⁸³ Kern B.-R. Die Sächsischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts / B.-R. Kern // Sächsische Justizgeschichte. – Dresden: Sächsisches Staatsministerium der Justiz, Referat Presse- und Öffentlichkeitsarbeit, 1999. – Bd. 9. Rechtsbücher und Rechtsordnung in Mittelalter und früher Neuzeit. – S. 193.

⁶⁸⁴ Des durchlauchtigsten, hoehgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen u. s. w. Ordnung, wie es in seiner churf. g. landen bei den kirchen mit der lehr und ceremonien, desgleichen in derselben beiden universiteten, consistorien, fürsten und partikular schulen, visitation, synodis und was solchem allem mehr anhanget, gehalten werden sol. 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 382–383.

⁶⁸⁵ Des durchlauchtigsten, hoehgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen u. s. w. Ordnung, wie es in seiner churf. g. landen bei den kirchen mit der lehr und ceremonien, desgleichen in derselben beiden universiteten, consistorien, fürsten und partikular schulen, visitation, synodis und was solchem allem mehr anhanget, gehalten werden sol. 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 380.

Саксонський статут 1580 р. регламентував проведення наглядових заходів суперінтендентами, регулював загальні норми сімейних відносин, а також визначав принципи діяльності консисторій. Зокрема, цим документом було передбачено, що верховна консисторія у Дрездені мала очолюватися світською особою (дворянином), а до її складу повинні були входити двоє теологів і двоє світських юристів. Повноваження верховної консисторії охоплювали призначення парафіяльних пасторів та дияконів, нагляд за станом господарських справ євангелічних общин, призначення вчителів до парафіяльних шкіл.

Право призначення складу верховної консисторії, її філій у Віттенберзі та Лейпцизі мав саксонський курфюрст. Йому також належало право нагляду за роботою вищих церковних інстанцій і скликання синоду. До повноважень останнього органу управління належало здійснення візитацій суперінтендатур і представлення інвеститур для парафіяльних пасторів⁶⁸⁶. Такий розподіл функцій, на нашу думку, засвідчує, що територіальна церковна організація на той час уже перетворилася на складову державного механізму курфюршества Саксонського.

Візитаційна діяльність, відповідно до Саксонського статуту 1580 р., розглядалася як невід'ємна складова функціонування територіальної церковної організації. Такий підхід зумовив включення до статуту розділів, присвячених здійсненню візитацій. Обов'язки візитаторів передбачали здійснення нагляду над парафіяльним духовенством з метою дотримання єдності лютеранської церкви і запобігання поширенню «неістинних учень» на всій території курфюршества Саксонського⁶⁸⁷. Показово, що у візитаціях брали участь і світські службовці⁶⁸⁸. Була змінена схема проведення перевірок: тепер візитатори мали з'ясовувати відповіді на певні питання, зведені в декілька тематичних розділів. Вони визначали необхідний рівень знань пасторів, дияконів й інших євангелічних священнослужителів⁶⁸⁹.

Прийняття Саксонського статуту відбувалося лише за шість років після усунення курфюрстом Августом I від влади угруповання філіпістів. Ймовірно, прагнення остаточно викоринити вплив кальвінізму, з яким у деяких питаннях ідейно зближувалися філіпісти, вплинуло на зміст догматичної частини Саксонського статуту 1580 р. У ній було прямо підкреслено необхідність недопущення на посади вчителів і священнослужителів анабаптистів, аріан, прибічників вчення Швенкфельда, антитринітаріїв⁶⁹⁰. В умовах оформлення

⁶⁸⁶ Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2008. – С. 114.

⁶⁸⁷ Des durchlauchtigsten, hoehgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen u. s. w. Ordnung... 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 389.

⁶⁸⁸ Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 163.

⁶⁸⁹ Des durchlauchtigsten, hoehgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen u. s. w. Ordnung... 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 391–395.

⁶⁹⁰ Des durchlauchtigsten, hoehgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen u. s. w. Ordnung... 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 379.

лютеранської ортодоксії така заборона видається закономірним кроком територіальної влади, яка прагнула підтримувати ідейну єдність в суспільстві. Саме євангелічні школи, поряд із церковними інститутами, ставали головним засобом впливу влади на суспільну свідомість.

Дослідники вказують, що зміст статуту 1580 р. ґрунтувався на різноманітних ідейних джерелах. Зокрема, у деяких випадках положення Саксонського статуту 1580 р. відповідають принципам Вюртемберзького церковного статуту 1559 р.⁶⁹¹. Реалізація принципів останнього документа була пов'язана з діяльністю його автора – теолога Якоба Андреа, який раніше працював у Вюртемберзькому герцогстві і міг враховувати досвід реформаційних перетворень, проведених у цьому регіоні. У Вюртемберзі вирішальним чинником утвердження лютеранства стала політика герцога Крістофа. За часів його правління (1550–1568) було запроваджено нову систему управління територіальною церковною організацією герцогства Вюртемберзького: воно було поділене на 23 суперінтендентства, керівники яких здійснювали регулярні візитації парафій і водночас підпорядковувалися контролю чотирьох генеральних суперінтендентів. Реформування церковного та шкільного життя герцогства відбувалося на ґрунті положень Вюртемберзького церковного статуту 1559 р., розробленого відомим теологом Йоганном Бренцем⁶⁹². Тому варто визнати взаємозв'язок між структурами євангелічної церковної організації Саксонії і Вюртемберга.

Водночас мова не йде про копіювання саксонськими реформаторами вюртемберзької моделі управління церковними справами: адже зазначені у Вюртемберзькому статуті структури (синод, консисторія, суперінтендатури, візитаційні комісії) функціонували в курфюршестві Саксонії вже з 20–30-х рр. XVI ст., а статут 1580 р. лише уточнив їх функції і розширив повноваження окремих органів. На нашу думку, подібність двох євангелічних статутів пояснюється насамперед подібними історичними умовами розвитку конфесійно-політичного життя Саксонії і Вюртемберга за доби раннього Нового часу.

Прийняття Саксонського церковного статуту 1580 р., на нашу думку, стало своєрідним підсумком лютеранської конфесіоналізації в саксонському регіоні, засвідчивши початок нового її етапу – утвердження ортодоксії. У статуті 1580 р. було офіційно регламентовано діяльність церковних інституцій як важливого компонента земельної державності курфюршества Саксонського. Водночас зміст статуту мав сприяти перетворенням територіальної системи освіти (від початкової до вищої) на засадах лютеранської конфесіоналізації. Так само він впливав і на подальші трансформації соціальних відносин, утверджуючи право державної влади контролювати повсякденне життя місцевого населення.

⁶⁹¹ Koch E. Ausbau, Gefährdung und Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601 / E. Koch // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 212.

⁶⁹² Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – S. 162.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ ЛЮТЕРАНСЬКОЇ КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ В САКСОНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ. ОСВІТА В СИСТЕМІ КОНФЕСІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

4.1 Відносини між світською та церковною владою й населенням Саксонії. Заходи регламентації соціального життя

За часів Реформації і конфесіоналізації в житті німецького суспільства розпочалися масштабні зрушення, які вплинули на становище різних соціальних верств. Не стало винятком і населення німецьких міст. Зміни в його становищі, зумовлені перебігом євангелічного руху, поступово закріплювалися, перетворюючись на стабільні риси соціального життя.

Варто зазначити, що саме поняття «німецьке місто» в епоху раннього Нового часу об'єднувало величезну кількість населених пунктів, неоднорідних у соціально-економічному, політичному й конфесійному відношеннях. Така неоднорідність, по-перше, була нерозривно пов'язана із загальною роздробленістю німецьких земель, відсутністю єдиної територіальної держави. По-друге, вона визначалася головними наслідками Реформації – поширенням євангелічно-лютеранського віросповідання і зростанням чисельності прибічників інших напрямів протестантизму (передусім, кальвінізму). По-третє, вона була зумовлена внутрішніми та зовнішніми чинниками соціального розвитку німецьких міст (конфліктами в середовищі патриціату, бюргерства й плебсу; змінами торгівельно-економічної кон'юнктури; відмінностями у правовому становищі імперських і феодальних міст).

Розмаїтість міського ландшафту внаслідок впливу згаданих обставин ускладнює визначення головних особливостей і закономірностей соціального розвитку німецьких міст епохи раннього Нового часу. Хоча протягом останніх десятиріч дослідниками було створено праці з історії німецьких міст узагальнюючого характеру⁶⁹³, а також розвідки, присвячені становищу окремих центрів⁶⁹⁴, актуальним напрямом дослідження залишається вивчення міського життя в різних регіонах Німеччини реформаційної доби. Такий підхід дає змогу виявити спільні з іншими німецькими містами й особливі риси розвитку кожної території. У межах нашої роботи варто звернутися до характеристики особливостей розвитку саксонських міст в умовах лютеранської конфесіоналізації епохи раннього Нового часу як важливого компонента становлення земельної державності Саксонії.

⁶⁹³ Schilling H. Die Stadt in der frühen Neuzeit / H. Schilling. – München: Oldenbourg, 1993. – 148 S.; Mirow J. Geschichte des Deutschen Volkes. Von den Anfängen bis zur Gegenwart / J. Mirow. – Gernsbach: Katz, 2004. – Bd. 2. Bürger und Fürsten. – 688 S.

⁶⁹⁴ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin: Koehler und Amelang, 1996. – 222 S.; Mißfelder J.-F. Krisenstadtrepublikanismus: Magdeburg und La Rochelle in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts / J.-F. Mißfelder // Stadt und Religion in der frühen Neuzeit. – Frankfurt am Main: Campus, 2007. – S. 147–175.

На межі Середніх віків і Нового часу Саксонія була регіоном, у якому розвиток міст відбувався досить швидко. Про це свідчить, насамперед, зростання міського населення: наприкінці XVI ст. воно складало близько 30% загальної чисельності мешканців регіону. За цим показником Саксонія перебувала на одному рівні з Гессен-Касселем, випереджаючи Тюрінгію (28%) і Вюртемберг (26%)⁶⁹⁵. У ландтазі курфюршества Саксонського у 1502 р. були представлені 77 міст⁶⁹⁶.

Найбільшими за кількістю населення саксонськими містами у XVI ст. були Лейпциг (протягом 1500–1600 рр. чисельність його мешканців збільшилася з 10 тис. до 14 тис.) і Дрезден (з 5 тис. до 12 тис.)⁶⁹⁷. Зростання Лейпцига і Дрездена було зумовлене не лише їх економічним, а й політичним статусом: ці міста тривалий час були резиденціями саксонських правителів, які належали до альбертинської лінії князівського дому Веттінів. Крім того, Лейпциг відігравав значну роль як університетський центр.

Останній чинник вплинув і на зростання населення такого саксонського міста, як Віттенберг: на початку XVI ст. у ньому налічувалося близько 3 тис. мешканців. Після розділу саксонських володінь ернестинському курфюрсту необхідно було заснувати власну резиденцію та власний університет. За ініціативи саксонського курфюрста Фрідріха Мудрого місто перетворилося на резиденцію територіального правителя. Дозвіл на відкриття університету, наданий імператором Максиміліаном I у 1502 р., сприяв швидкому зростанню Віттенберга; іншим чинником його піднесення стало зручне географічне становище на березі Ельби. У 1511 р., коли Мартін Лютер переїхав до Віттенберга, тут налічувалося уже 16117 мешканців⁶⁹⁸.

Серед специфічних чинників урбанізації саксонських територій варто зазначити бурхливий розвиток гірничої справи, насамперед – видобутку срібла. У зв'язку з цим наприкінці XV – на початку XVI ст. були засновані такі міста, як Аннаберг, Бухгольц, Марієнберг, Шайбенберг, Обервізенталь. Крім того, на той час низка колишніх селищ (Еренфрідерсдорф, Гайєр, Ленгефельд, Тум) перетворилася на містечка, що також стали центрами гірничої промисловості, зокрема – видобутку олова. Основними центрами видобутку й обробки заліза в Саксонії були Шварценберг і Пірна⁶⁹⁹.

Серед міст, які юридично не входили до володінь саксонських правителів, однак заслуговують на увагу в аспекті нашого дослідження через територіальну близькість і наявність розгалужених економічних зв'язків із Саксонією, найбільшим центром був Магдебург (протягом 1500–1600 рр. чисельність

⁶⁹⁵ Schilling H. Die Stadt in der frühen Neuzeit / H. Schilling. – München: Oldenbourg, 1993. – S. 9.

⁶⁹⁶ История Германии : учеб. пособие для студентов вузов : в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. – Т. 1. С древнейших времен до создания Германской империи. – С. 189.

⁶⁹⁷ Schilling H. Die Stadt in der frühen Neuzeit / H. Schilling. – München: Oldenbourg, 1993. – S. 11.

⁶⁹⁸ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin: Koehler und Amelang, 1996. – S. 64.

⁶⁹⁹ Blaschke K. Wirtschaft, Gesellschaft und Politik vor der Reformation / K. Blaschke // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 16–17.

його мешканців зросла з 18 тис. до 40 тис.). Це місто тривалий час було основним центром «саксонської третини» Ганзи: від нього товаропотоки переміщувалися із Заходу на Схід Європи (через Франкфурт-на-Одері до Торуні)⁷⁰⁰. Визнавши верховну владу архієпископа Ернста Саксонського над містом згідно з угодою 1497 р., Магдебург змушений був облишити домагання статусу імперської комуни, проте залишився членом ганзейської спільноти⁷⁰¹.

Соціально-економічне зростання саксонських міст відбувалося в умовах посилення на них князівського впливу. Надаючи військово-політичну підтримку комунам в їх боротьбі з купецькою автократією, князі здобували можливість користування військово-фінансовими ресурсами міст Саксонії, прикладом чого є територіальна політика Веттінів⁷⁰².

На початку 1520-х рр. у саксонських містах розгорнувся євангелічний рух, що охопив передусім бюргерські верстви. Кульмінацією цього процесу став віттенберзький комунально-громадський рух 1521–1522 рр.⁷⁰³. Бюргерство і плебс Віттенберга рішуче виступили проти засилля католицької церкви, поєднавши вимоги закриття монастирів і ліквідації римського культу з низкою соціальних вимог.

Ухвалений під час виступів 1521–1522 рр. «Новий статут міста Віттенберга» може бути визначений як ранньоевангелічний церковний статут. Характеризуючи зміст цього документа, В. О. Дятлов зазначає, що «класична» лютерівська програма в інтерпретації міського населення була сконцентрована на вирішенні трьох проблем: релігійно-церковних, соціального забезпечення бідної частини населення, покращання моральної поведінки городян⁷⁰⁴.

Незважаючи на придушення виступів у Віттенберзі князівською владою, вони мали важливе значення для подальшого розгортання Реформації, засвідчивши зростання організації міського населення Саксонії. На думку Ю. О. Голубкіна, говорити про повну поразку віттенберзького руху було б помилкою. Рішення конвенту августинської конгрегації про вільний вихід монахів з монастирів залишилося в силі. Навіть після припинення реформаційних виступів у Віттенберзі не були скасовані ті статті «Нового статуту...», що стосувалися вирішення низки соціальних проблем⁷⁰⁵.

Велика частина бюргерів Віттенберга мала зв'язки з місцевим цеховим виробництвом. Цим можна пояснити той факт, що рух 1521–1522 рр.

⁷⁰⁰ Подалаяк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть / Н. Г. Подалаяк. – К.: Темпора, 2009. – С. 170.

⁷⁰¹ Прокопьев А. Ю. Магдебург, «саксонская треть» и Ганза во второй половине XV – начале XVI в. (К вопросу о характере и функциях городских объединений позднего средневековья) / А. Ю. Прокопьев // Средние века. – М., 1992. – Вып. 55. – С. 178.

⁷⁰² Прокопьев А. Ю. Магдебург, «саксонская треть» и Ганза во второй половине XV – начале XVI в. (К вопросу о характере и функциях городских объединений позднего средневековья) / А. Ю. Прокопьев // Средние века. – М., 1992. – Вып. 55. – С. 181.

⁷⁰³ Голубкин Ю. А. Из любви к истине / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Время молчания прошло. – 2-е изд. – Х.: Око, 1994. – С. 274–295.

⁷⁰⁴ Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2010. – С. 224.

⁷⁰⁵ Голубкин Ю. А. Из любви к истине / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Время молчания прошло. – 2-е изд. – Х.: Око, 1994. – С. 290.

не висунув широкої соціально-економічної і політичної програми загальнонаціонального значення, подібної, наприклад, до більш пізньої Гейльбронської програми. Загалом віттенберзький рух був лише першою заявкою радикальних буржуазних сил, які пробудилися до самостійної діяльності. І його поразка зовсім не свідчила, що це угруповання вичерпало свої можливості⁷⁰⁶.

У першій половині 20-х рр. XVI ст. євангелічні перетворення вийшли за межі Віттенберга, визначивши подальший розвиток антикатолицької боротьби у Саксонії і Тюрінгії. За підрахунками В. О. Дятлова, у другій половині 1521 – першій половині 1522 рр. антикатолицькі заворушення відбувались у 20 містах регіону. У більшості випадків вони розгорталися за віттенберзькою схемою: проповідь Євангелія, перехід значної частини парафіяльних священників на бік Лютера, спроби реформи богослужіння, ліквідація католицької меси, запровадження нової євхаристії, «штурми ікон», вимоги секуляризації церковного майна на користь «громадських кас»⁷⁰⁷. Антикатолицькі виступи відбулися навіть на території герцогства Саксонського (у Дебельні, Розвейні), де вони об'єднали значну частину бюргерства і представників нижчих верств. Незважаючи на організованість та активне протистояння герцогу Георгу й єпископу Мейссенському, учасникам і керівникам руху не вдалося здійснити реформи: найбільш активні учасники виступів були заарештовані, решта мусила сплатити великі штрафи⁷⁰⁸.

Нова хвиля реформаційного руху розгорнулася в саксонських містах з другої половини 1523 р., надалі фактично злившись із Селянською війною 1524–1525 рр. Зокрема, у Лейпцизі в січні 1524 р. прибічники Реформації розпочали боротьбу за призначення до міста проповідника Євангелія. Незважаючи на погрози герцога Георга, 105 бюргерів звернулися до міської ради з проханням запровадити в церквах міста євангелічне богослужіння і призначити проповідником прихильника Лютера Андреаса Боденшатца. Більшість авторів звернення були середніми бюргерами, майно яких оцінювалось від 100 до 500 гульденів⁷⁰⁹.

Важливу роль у поширенні реформаційних гасел у містах герцогства Саксонського відіграв такий засіб масової комунікації, як книгодрукування. Завдяки йому лютеранські трактати, що потрапляли до Лейпцига з міст ернестинської Саксонії (Віттенберга, Цвіккау, Гримми, Ейленбурга) за короткий час масово поширювалися, всупереч заборонам герцогської влади⁷¹⁰.

Під час Селянської війни 1524–1525 рр. у саксонському регіоні було здійснено декілька виступів проти територіальної влади. Зокрема, в Аннаберзі

⁷⁰⁶ Голубкін Ю. О. Лютер і віттенберзький рух 1521–1522 років / Ю. О. Голубкін // Вісник Харківського університету. – 1974. – №104: Ист. сер. – С. 78.

⁷⁰⁷ Дятлов В. О. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація / В. О. Дятлов. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 300.

⁷⁰⁸ Дятлов В. О. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація / В. О. Дятлов. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 302–303.

⁷⁰⁹ Дятлов В. О. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація / В. О. Дятлов. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 310–311.

⁷¹⁰ Blanckmeister F. Sächsische Kirchengeschichte / F. Blanckmeister. – Dresden: Sturm, 1899. – S. 103–104.

відбулися заворушення серед гірників; у Цвіккау було виголошено гасла допомоги повсталим селянам⁷¹¹. У Лейпцизі за наказом герцога Георга 24 червня 1525 р. було страчено коваля Міхаеля Румпфера за підтримку гасел повстання⁷¹². Однак невдоволення нижчих і середніх верств населення саксонських міст не переросло в масштабний опозиційний рух. Головними причинами, на нашу думку, стала неорганізованість виступів, що пояснюється суттєвими розбіжностями між інтересами бюргерів та селян. Підтримавши боротьбу проти засилля католицького духовенства, мешканці саксонських міст виявилися незацікавленими в ліквідації тяжких феодалських повинностей селянства, що було головною метою повстанців.

Після розгрому повстанських селянських загонів саксонські правителі здобули ширші можливості проводити церковну політику у підвладних їм територіях відповідно до власних інтересів. Міське ж населення мусило рухатися в річищі перетворень, напрям яких було визначено «згори». У міському середовищі поступово формувався прошарок освічених городян, які, завершивши курс університетського навчання, згодом ставали священнослужителями, вчителями, юристами. Їх діяльність сприяла зміцненню здобутків Реформації і посиленню князівського впливу, що стали визначальними рисами лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. Для визначення досягнень та труднощів лютеранської конфесіоналізації в саксонських містах варто визначити її вплив на взаємини між владними колами й бюргерством.

У містах, що перебували у володіннях ернестинської лінії Веттінів, головним способом контролю влади за діяльністю церковних парафій стали візитації, які було розпочато у другій половині 20-х рр. XVI ст. Зокрема, у 1528–1531 рр. у курфюршестві Саксонському було здійснено першу загальну церковну візитацію. Ці заходи спричинили принципові зміни у територіальній церковній організації, оскільки вона виявилась підпорядкованою впливу місцевих правителів. Водночас слушним виглядає зауваження Г. Брендлера щодо зацікавленості у такій підпорядкованості самих євангелічних священнослужителів (як і шкільних вчителів), оскільки лише властители землі могли припинити зловживання дворянства щодо використання церковного майна, дисциплінувати його, гарантувати священикам та вчителям необхідні умови існування⁷¹³.

Звіти візитаторів засвідчують, що об'єктами їх уваги були як сільські, так і міські парафії. Так, у 1528 р. візитації відбулися у містечку Преттін, поширившись і на інші населені пункти, розташовані в міській окрузі⁷¹⁴. Восени того ж року було підготовлено інструкції для візитаторів у саксонських міс-

⁷¹¹ Junghans H. Die Ausbreitung der Reformation von 1517 bis 1539 / H. Junghans // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 47.

⁷¹² Jadatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 78.

⁷¹³ Брендлер Г. Мартин Лютер: Теология и революция / Г. Брендлер. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – С. 276.

⁷¹⁴ Parochie Prettin / K. Pallas [Hg.] // Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1908. – Т. 3. – С. 3–8.

тах Кемберг⁷¹⁵, Шмідеберг⁷¹⁶, Цана⁷¹⁷. У складанні названих документів брали участь Мартін Лютер, пробст Юстус Йонас, ліценціат права Бенедикт Паулі, гауптман Ганс Метч.

Зазначені інструкції розкривають загальні засади функціонування новоствореної церковної організації в саксонських містах. Вони засвідчують, зокрема, що надходження до «громадських кас», з яких матеріально забезпечувалися євангелічні священнослужителі і шкільні вчителі, контролювалося міськими радами⁷¹⁸. Делегати рад входили до складу наглядових комісій разом із представниками бюргерства. Було передбачено щорічну перевірку стану надходжень і витрат коштів⁷¹⁹. Рада також повинна була забезпечувати збереження церковного майна⁷²⁰. Покладання на міське керівництво таких повноважень засвідчує його важливу роль у здійсненні лютеранської конфесіоналізації.

Піднесення лютеранської конфесіоналізації у 30-х рр. XVI ст. відбувалося й в альбертинській частині Саксонії. У березні 1533 р. євангелічний рух у Лейпцизі досягнув кульмінації, виявом чого стало поховання померлого юриста Августина Шпехта – послідовника лютеранства – за протестантським обрядом. Поховання фактично перетворилося на демонстрацію бюргерів, які підтримували євангелізм. У відповідь герцог Георг виголосив присуд, що передбачав покарання євангелічній частині мешканців Лейпцига: на Пасху всі ті городяни, хто не сповідувався, не приймав причащення за католицьким обрядом і брав участь у похованні Шпехта, мали залишити територію герцогства⁷²¹.

У такій ситуації представники євангелічного угруповання мешканців Лейпцига звернулися до Мартіна Лютера з питанням щодо можливості причащення під двома видами, яке було заперечене герцогською владою. У відповіді Лютер наголосив, що правитель не має права самовільно вирішувати подібні питання, а постраждалі мають відкрито відхилити аморальні вимоги світської влади, усвідомлюючи наслідки такого вибору. Дехто з прибічників євангелізму (лікар Георг Курію) все ж підкорився вимогам Георга, однак більшість реформаторськи налаштованих городян зберігла свої переконання. Герцог надав саксонському курфюрсту скаргу щодо виступу Лютера, однак, зіткнувшись з тим, що Йоганн Фрідріх висловив підтримку лютерівській по-

⁷¹⁵ Verordnung der Visitatoren für die Stadt Kemberg. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 584–586.

⁷¹⁶ Verordnung der Visitatoren für Schmiedeberg. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 662–665.

⁷¹⁷ Verordnung der Visitatoren für Zahna. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 711–715.

⁷¹⁸ Verordnung der Visitatoren für die Stadt Kemberg. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 585.

⁷¹⁹ Verordnung der Visitatoren für Zahna. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 713.

⁷²⁰ Verordnung der Visitatoren für Schmiedeberg. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 664.

⁷²¹ Jadatz H. Sächsische Landesherrschaft contra Wittenberger Reformation. Die Kirchen- und Religionspolitik Herzog Georgs von Sachsen / H. Jadatz // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2010. – H. 4. – S. 128.

зиці, за декілька тижнів звільнив з ув'язнення близько 80 городян, які не причащалися на Пасху за католицьким обрядом⁷²².

Показово, що після смерті герцога Георга в 1539 р. запровадження евангелізму в альбертинській Саксонії також стало здійснюватися досить швидко. При цьому зразком слугувала схема візитацій, що відбувалися на території курфюршества Саксонського. Міська верхівка і широкі верстви населення герцогства Саксонського виявилися солідарними у прагненні ліквідувати засилля Римсько-Католицької Церкви. Проте головний напрям лютеранської конфесіоналізації, як і в курфюрстві Саксонському, визначала територіальна влада, а міста діяли відповідно до її загального курсу.

У 30–40-х рр. XVI ст. у саксонських містах відбувалася інтенсивна розбудова нових церковних інститутів. Зокрема, у лютому 1539 р. у Віттенберзі було створено консисторію, діяльність якої охоплювала всю територію курфюршества Саксонського. Аналогічний орган, повноваження якого поширювалися на землі герцогства Саксонського, з вересня 1543 р. почав діяти в Лейпцизі. До його складу увійшли як теологи (зокрема, четверо з десяти членів консисторії представляли Лейпцизький університет), так і князівські юристи⁷²³.

Конфесійно-політична ситуація в саксонських містах зазнала змін внаслідок Шмалькальденської війни 1546–1547 рр., що завершилася поразкою евангелічного угруповання. Наслідком цього стало підпорядкування територій Саксонії владі нового курфюрста Моріца, який під час Шмалькальденської війни підтримав імператора Карла V. Якщо у Дрездені, Лейпцизі й інших містах, що вже перебували у складі альбертинських володінь, розширення владних повноважень Моріца не викликало масштабних заворушень, то в колишніх ернестинських володіннях опозиційні настрої, підсилені внаслідок масового невизнання просякнутого ворожістю до реформаційних ідей Аугсбурзького інтерима 1548 р., були сильнішими.

Особливо гостре становище на межі 40–50-х рр. XVI ст. склалося в Магдебурзі, де існував тісний зв'язок між процесом лютеранської конфесіоналізації (яка на той час знайшла вияв у боротьбі міської ради проти соборного капітулу за право патронату над церквами) і республікансько-автономістськими тенденціями⁷²⁴. Магдебурзька війна 1550–1551 р., у якій місту протистояли війська князівської коаліції, очолюваної Моріцом Саксонським, формально була спричинена участю Магдебурга у Шмалькальденському союзі і невизнанням Аугсбурзького інтерима, наслідком чого стало проголошення імперської опали. Фактично ж ці події засвідчили прагнення саксонського курфюрста розширити свій політичний вплив, чого Моріцу вдалося

⁷²² Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. – S. 74–75.

⁷²³ Jadatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 98.

⁷²⁴ Mißfelder J.-F. Krisenstadtrepublikanismus: Magdeburg und La Rochelle in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts / J.-F. Mißfelder // Stadt und Religion in der frühen Neuzeit. – Frankfurt am Main: Campus, 2007. – S. 150.

досягти після тривалої облоги Магдебурга і низки боїв, які завершилися вступом військ коаліції до міста 4 листопада 1551 р.⁷²⁵.

Підкорення Магдебурга позначило фактичну ліквідацію міських свобод у володіннях саксонських територіальних правителів, водночас остаточно за-свідчивши домінування світської влади у здійсненні конфесіоналізації в регіоні. Принципову відмінність у цьому відношенні між імперськими та феодално-залежними містами Німеччини юридично закріпив Аугсбурзький релігійний мир 1555 р.: якщо перші ставали суб'єктами конфесійних відносин, які самостійно визначали право віросповідання, то другі в цьому питанні підпорядковувалися територіальним правителям. Саме другий варіант був характерною рисою розвитку міст у курфюршестві Саксонському, що сприяло розвитку земельної державності на його території.

У процесі конфесіоналізації в німецьких містах відбулося інституційне закріплення конфесійної ідентичності бюргерства⁷²⁶. У другій половині XVI ст. у лютеранських землях Німеччини виросло нове покоління людей, для більшості яких релігійний вибор уже не був проблемою – на відміну від їх попередників. Унаслідок цього виникла головна умова для формування того, що сучасні історики називають «конфесійним суспільством»: паства, воцерковлена у традиціях нової віри. Головною умовою успішного єднання церкви ставало максимально повне розчинення особистості в церковній повсякденності, і світська влада була покликана в цьому допомогти, якщо сама вона вже зробила свій релігійний вибір⁷²⁷.

Саксонське суспільство у процесі конфесіоналізації так само зазнало якісних змін, що засвідчують історичні джерела. Зокрема, укладачі церковних статутів, впроваджених у дію в саксонських містах протягом XVI ст., неодноразово наголошують на необхідності регулярної участі бюргерів у євангелічному богослужінні й відповідальності за відсутність на літургії⁷²⁸, звертають увагу на неухильне дотримання дисципліни священнослужителями та громадянами⁷²⁹, детально регламентують порядок вивчення «Катехізисів» Мартіна Лютера і визначають міру покарання за незнання їх змісту⁷³⁰. Зазначені заходи сприяли згуртуванню євангелічних громад саксонських міст, що стало необхідною умовою подальших конфесійно-політичних змін за часів становлення лютеранської ортодоксії.

Важливим теоретичним складником лютеранської конфесіоналізації стає ідея встановлення непорушного соціального порядку. Її важливість ви-

⁷²⁵ Steinmetz M. Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden) / M. Steinmetz. – Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. – S. 207.

⁷²⁶ Litten M. Bürgerrecht und Bekenntnis. Städtische Optionen zwischen Konfessionalisierung und Säkularisierung in Münster, Hildesheim und Hamburg / M. Litten. – Hildesheim: Olms, 2003. – S. 15.

⁷²⁷ Прокопьев А. Ю. Светская и духовная власть в ранней лютеранской ортодоксии: Поликарп Лейзер Старший (1552–1610) / А. Ю. Прокопьев // Религия. Власть. Общество. – СПб., 2016. – Вып. 5. – С. 200.

⁷²⁸ Gemeine verordnung und artikel der visitation in Meissen und der Veitlandt... 1533 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 188.

⁷²⁹ Constitution und artikel des geistlichen consistoriizu Wittemberg... 1542 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 204–206.

⁷³⁰ Ordnung der Visitatoren für die Stadt und das Amt Allstedt. 1533 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. Abt. 1. – S. 510.

значалася як загальним прагненням влади підтримувати існуючий стан речей, так і конкретною ситуацією в німецькому суспільстві, починаючи із середини 20-х рр. XVI ст., коли територіальні правителі прагнули якнайшвидше відновити порядок, поставлений під загрозу внаслідок Селянської війни 1524–1525 рр. Досягнення зазначеної мети визначалося системою заходів, що визначаються сучасними дослідниками як «соціальне дисциплінування» (Sozialdisziplinierung).

Поняття соціального дисциплінування вперше було застосоване Г. Естрайхом для характеристики комплексу проблем історії Німеччини раннього Нового часу. Сутність дисциплінування пов'язана із трансформаційними процесами, які здійснюються згори донизу – від влади до підданих. Воно має на меті регулювання нових соціальних явищ або перетворення старої системи. Організація системи дисциплінування охоплює усі сфери суспільного життя: церква поширює його в релігійних общинах міст і територій, світська влада – в економіці, політиці, військовій справі⁷³¹.

Запропоноване Г. Естрайхом визначення соціального дисциплінування більшою мірою має соціологічний характер, тому його застосування в історичних дослідженнях передбачає уточнення змісту стосовно конкретних подій минулого. У сучасній німецькій історіографії до проблеми дисциплінування в аспекті конфесіоналізації зверталася низка дослідників, зокрема, Х. Клуєтінг, Х. Шиллінг, Г. Р. Шмідт, Й. Буркхардт, Х.-Ю. Гертц, С. Еренпрайс та У. Лотц-Хойманн. Х. Клуєтінг зазначає, що церковні інститути у XVI ст. мали широкі можливості контролювати підданих територіальних правителів⁷³². Г. Р. Шмідт та Х. Шиллінг убачають у дисциплінуванні боротьбу правлячої еліти, яка здійснювала процес конфесіоналізації, проти народної культури⁷³³. Й. Буркхардт розглядає дисциплінування в загальному річищі процесу лютеранської конфесіоналізації, головною ознакою якої для нього є «примат віровчення» (для католицизму таким «приматом» постає «організація», а для кальвінізму – «практика»)⁷³⁴. Х.-Ю. Гертц не приділяє великої уваги практичним заходам дисциплінування, висвітлюючи перш за все його ідейні засади (на матеріалі творів Лютера)⁷³⁵. Дослідження С. Еренпрайса та У. Лотц-Хойманн характеризується узагальненням основних підходів історіографії до проблеми дисциплінування⁷³⁶.

На жаль, в українській історіографії праць, які б характеризували різні аспекти дисциплінування у період після 1525 р., поки що небагато. Серед них

⁷³¹ Schulze W. Gerhard Oestreichs Begriff „Sozialdisziplinierung in der Frühen Neuzeit“ / W. Schulze // Zeitschrift für Historische Forschung. – 1987. – №14. – S. 272–277.

⁷³² Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart: Ulmer, 1989. – S. 149–150.

⁷³³ Schmidt H. R. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H. R. Schmidt. – München: Oldenbourg, 1992. – S. 98–100; Schilling H. Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648 / H. Schilling. – Berlin : Siedler Verlag, 1994. – S. 274.

⁷³⁴ Burkhardt J. Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617 / J. Burkhardt. – Stuttgart: Kohlhammer, 2002. – S. 81.

⁷³⁵ Goertz H.-J. Deutschland 1500–1648. Eine zertrennte Welt / H.-J. Goertz. – Paderborn: Schöningh, 2004. – S. 227–232.

⁷³⁶ Ehrenpreis S. Reformation und konfessionelles Zeitalter / S. Ehrenpreis, U. Lotz-Heumann. – Darmstadt: WBG, 2008. – S. 64–69.

варто відзначити статтю Ю. О. Голубкіна, у якій проаналізовано перші візитації у Саксонії і зроблено висновок щодо прагнення князів перетворити священнослужителів на своїх «чиновників від релігії»⁷³⁷. Також у вітчизняній історіографії до проблеми соціального дисциплінування в Саксонії звертається В. О. Дятлов у зв'язку з характеристикою територіальної системи соціального нагляду, створеної в Німеччині за часів Реформації. Дослідник визначає потребу реформування організації середньовічної благодійності, а також аналізує нову комунально-громадську систему, яка сприяла участі нижчих верств німецьких міст у реформаційному русі⁷³⁸. Крім того, В. О. Дятлов розкриває значущість ідеї «порядку» як обґрунтування ідеологами Реформації необхідності збереження стабільного соціального ладу⁷³⁹.

Окремі аспекти соціального дисциплінування розглянуто у працях російських учених. М. О. Корзо аналізує його перш за все як феномен моралі, притаманний як євангелічному, так і католицькому середовищу в межах усього європейського суспільства пізнього Середньовіччя й раннього Нового часу⁷⁴⁰. Даючи змогу визначити широкі межі соціального дисциплінування, такий підхід водночас приховує його територіальну й конфесійну специфіку.

С. О. Васютін і К. А. Шишигін поглиблюють характеристику дисциплінування на матеріалі німецької історії XVI ст.⁷⁴¹. Однак запропоноване ними поняття «конфесійне насильство» виглядає надто широким, оскільки у його межах поєднано дуже різнорідні явища – візитації, запровадження змін у шкільній програмі, секуляризацію, перевірки доброчесності бюргерів, судові процеси над звинуваченими у чаклунстві. Використання при їх описі загальної категорії «насильство» дає змогу характеризувати головні методи здійснення перетворень, однак не менш важливим є визначення цілей світської і церковної влади, а також їх досягнення. До того ж, на нашу думку, слід розрізняти категорії ідейного примусу та насильства: наявність першого не обов'язково свідчить про друге. Зокрема, включення до переліку насильницьких дій заходів реформування освіти не є переконливим: точніше визначити ці заходи як примусові.

А. Ю. Прокоп'єв торкається питання соціального дисциплінування у зв'язку зі змінами догматики й культу. Практичним питанням розвитку євангелічної церковної організації автор приділяє меншу увагу⁷⁴². Таким чи-

⁷³⁷ Голубкин Ю. А. Первые визитации в курфюршестве Саксонском / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 566 : Історія. – Вип. 34. – С. 72.

⁷³⁸ Дятлов В. О. „В ім'я Бога і загального добра”. Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація / В. О. Дятлов. – Чернівці: Сіверянська думка, 1997. – С. 144–166.

⁷³⁹ Дятлов В. А. Идея «порядка» в конфликте власти и общества во время Реформации в Германии (1517–1555 гг.) / В. А. Дятлов // Средние века. – 2012. – Вып. 73. – №1–2. – С. 113–132.

⁷⁴⁰ Корзо М. А. Проблемы нравственного реформирования общества в эпоху раннего Нового времени / М. А. Корзо // Этическая мысль. – М.: ИФРАН, 2003. – Вып. 4. – С. 95.

⁷⁴¹ Васютин С. А., Шишигин К. А. Конфессиональное насилие в Германии XVI в. в исторической памяти / С. А. Васютин, К. А. Шишигин // Политическое насилие в истории Германии и России: сборник научных статей. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2007. – С. 56–76.

⁷⁴² Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербурга. ун-та, 2008. – С. 116–117.

ном, обсяг та складність проблеми дисциплінування визначають необхідність продовження її дослідження.

Отже, зміст поняття «соціальне дисциплінування», його реалізація в житті німецького суспільства в умовах здійснення лютеранської конфесіоналізації потребують подальшого уточнення. Домінування зазначеної соціологічної дефініції, як указує В. О. Дятлов, протягом тривалого часу витісняло з поля зору дослідників інше поняття – «порядок», яке належить до «ключових слів» пізньої Реформації та конфесіоналізації⁷⁴³. Поворотом у вивченні проблеми соціального дисциплінування представниками новітньої історіографії стало дослідження Т. Симоном уявлень про «порядок» як ключовий компонент становлення інститутів безпеки і поліції⁷⁴⁴.

У межах нашої розвідки варто звернути увагу насамперед на конфесійний аспект ідеї порядку. Після завершення Селянської війни територіальна влада певною мірою врахувала її уроки, поєднуючи ідеї соціального дисциплінування з гаслом «загального блага» як добробуту людини і суспільства. Зміст «порядку» у політичній думці конфесійної доби охоплював не тільки дисципліну, слухняність, але й захист життя та власності. Для незаможних, нижчих верств, які не могли самостійно забезпечити свого існування, це передбачало запровадження соціального захисту, мінімального прожиткового рівня – за умов їх чемної поведінки, слухняності щодо представників влади, готовності до праці⁷⁴⁵.

Зазначені принципи знайшли втілення у політичній думці доби конфесіоналізації. Зокрема, реформатор Йоганн Ейзерманн Ферраріус у 1533 р. сформулював головні принципи протестантської концепції держави. У своєму творі під поняттям «загальна користь» він має на увазі «загальний добрий порядок держави або комуни», який, у свою чергу, є запорукою досягнення «загального блага»⁷⁴⁶. На таких засадах відбувається реформа судочинства, централізація управління, закладаються підвалини бюрократичної державності. Влада та її ідеологи при формуванні нової системи державного управління посиляються на негативний досвід революційного періоду, який зображується як період хаосу та безладу. Ідея «порядку» акумулювала в собі декларації про «загальне благо», «загальну користь», «справедливість»⁷⁴⁷.

Ідея підтримання порядку в суспільстві заради досягнення «загального добробуту» і «загальної користі» набула поширення і в політичній думці Саксонії. Так, Мельхіор фон Оссе, радник і канцлер курфюрстів Саксонських,

⁷⁴³ Дятлов В. О. Від «свободи» до «порядку»: соціальні гасла і міфи Реформації XVI ст. / В. О. Дятлов // Сіверянський літопис. – 2010 – №6. – С. 74.

⁷⁴⁴ Simon T. «Gute Policey». Ordnungsleitbilder und Zielvorstellungen politischen Handels in der frühen Neuzeit / T. Simon. – Frankfurt am Main: Klostermann, 2004. – 604 S.

⁷⁴⁵ Дятлов В. О. Від «свободи» до «порядку»: соціальні гасла і міфи Реформації XVI ст. / В. О. Дятлов // Сіверянський літопис. – 2010 – №6. – С. 82.

⁷⁴⁶ Simon T. Gemeinwohltopik in der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Politiktheorie / T. Simon // Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe. – Berlin: Akademie-Verlag, 2001. – Bd. I. – S. 129.

⁷⁴⁷ Дятлов В. О. Від «свободи» до «порядку»: соціальні гасла і міфи Реформації XVI ст. / В. О. Дятлов // Сіверянський літопис. – 2010 – №6. – С. 82.

у відповідь на питання курфюрста Августа I (1555 р.) головне завдання територіальної влади убачає у «доброму правлінні, забезпеченні праведного суду і справедливості, покаранні злих і захисті добродетельних»⁷⁴⁸. У зазначених словах виявила себе ідея модернізації державного управління, в якому гармонійно поєднувалися б функції підтримання громадського порядку та регулювання всіх сфер життя суспільства⁷⁴⁹. Тим самим система порядку і дисципліни поставала умовою формування земельної державності Саксонії.

Виявом утвердження принципу «порядку» в суспільному житті Саксонії постали поліцейські статuti другої половини XVI ст. Зазначені документи, розвиваючи положення статутів епохи Реформації, детально регламентували принципи устрою суспільного життя. Зокрема, у поліцейському статуті містечка Ейзенберг (1563 р.) висловлено розпорядження щодо обов'язкової присутності бюргерів на євангелічних проповідях у буденні, недільні і святкові дні, а також на проповідях за лютерівськими «Катехізисами»; було наголошено, що цей обов'язок поширюється і на їх дітей та хатню прислугу. В Ейзенберзькому статуті також було визначено необхідність відвідання дітьми школи, підкреслено потребу їх ретельних занять і виховання у «страху Божому»⁷⁵⁰. Показовою, на нашу думку, є також та обставина, що Ейзенберзький статут щороку мав виголошуватися з ратуші на загальних зборах бюргерства. Тим самим демонструвався обов'язковий характер виконання його положень усіми населенням містечка, що засвідчує важливу роль статуту у процесі підтримання загального порядку.

Подібні вимоги містилися і в поліцейському статуті Альштедта 1564 р. Виданий від імені графів Мансфельдських, цей документ регулював відносини між священнослужителями, вчителями і органами міського управління та представниками місцевої лютеранської общини. В Альштедтському статуті, було наголошено на значенні «слова Божого» у підтриманні мирного життя, зокрема – у відносинах священнослужителів із представниками ради й общини, а також на його ролі для зміцнення влади⁷⁵¹.

На нашу думку, застосування категорії «соціальне дисциплінування» вимагає подальшої деталізації з урахуванням різних елементів цього явища. До його виявів належать, зокрема, реформування системи соціального забезпечення, розробка засобів контролю повсякденного життя різних верств суспільства, розбудова системи виховання дітей та молоді. Поступове посилення конфесійного компонента системи соціального дисциплінування відбувається у другій половині XVI ст. у зв'язку з утвердженням у лютеранстві ортодокса-

⁷⁴⁸ Simon T. «Gute Policey». Ordnungsleitbilder und Zielvorstellungen politischen Handelns in der frühen Neuzeit / T. Simon. – Frankfurt am Main: Klostermann, 2004. – S. 103–104.

⁷⁴⁹ Дятлов В. А. Идея «порядка» в конфликте власти и общества во время Реформации в Германии (1517–1555 гг.) / В. А. Дятлов // Средние века. – 2012. – Вып. 73. – №1–2. – С. 131.

⁷⁵⁰ Polizeiordnung der Stadt Eisenberg / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 561.

⁷⁵¹ Statuta, satzung und ordnung einer ehrbaren beständigen polizei für die stadt Allstedt. Erlassen von den Grafen Volrad, Hans und Karl von Mansfeld am 6. Januar 1564 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 513.

льних тенденцій. Однією зі складових системи дисциплінування в Німеччині за часів конфесіоналізації стали різноманітні наглядові заходи.

Від самого початку утвердження євангелічної церковної організації в німецьких землях контроль став невід'ємним засобом забезпечення її існування. Це визначалося декількома чинниками. З одного боку, князі, які підтримали Реформацію, прагнули зміцнити свій вплив на підданих і уникнути революційних виступів, подібних до Селянської війни 1524–1525 рр. З другого боку, як було зазначено вище, самі священнослужителі були зацікавлені в перевірці стану парафій для гарантування стабільного матеріального забезпечення своєї діяльності з боку територіальної влади. Тому реформатори і князі почали розробляти систему контролю церковної системи. Основними засобами такого контролю стали візитації, а офіційне закріплення принципів діяльності територіальної церковної організації стало можливим внаслідок прийняття євангелічних статутів.

Церковні статути другої половини XVI ст. відбили вирішальну роль влади у проведенні ординації священнослужителів. Система ординації, з одного боку, вимагала від священників та вчителів такої обов'язкової якості, як лояльність до влади. З другого боку, проведення подібної ретельної перевірки мало допомогти вчасно виявити осіб, малокомпетентних у своїй справі.

Повсякденний нагляд над місцевим населенням забезпечувався і веденням священнослужителями реєстрів хрещення. Цей захід значно випередив державні переписи населення, які почали здійснюватися в Німеччині лише з 1876 р. У часи конфесійного розмежування ведення таких реєстрів стало правилом; вони також фіксували укладання шлюбів та похорони. Реєстрація хрещення батьків дитини підтверджувала конфесійну «правильність» як церковного одруження, так і хрестин немовляти, дозволяючи офіційно переслідувати тих, хто відмовлявся хрестити дітей. Через відсутність інституту позацерковного (державного) шлюбу ведення реєстрів стало могутнім наглядовим заходом. Дошлюбні та позашлюбні народження дітей, співжиття без укладання шлюбу офіційно засуджувалися церквою, що стало дієвим чинником трансформації суспільної свідомості⁷⁵². Регламентація сімейно-шлюбних відносин повинна була сприяти стабільності німецького суспільства.

Іншим засобом досягнення такої стабільності були допити бюргерів, здійснювані міськими радами. Під час їх проведення представники адміністрації з'ясовували, яку віру сповідують опитувані й до якої конфесії належать, як часто вони відвідують церкву, чи розуміють зміст таїнств. Подібні контрольні заходи були поширеними не тільки в Саксонії; зокрема, як свідчать результати допиту ювеліра Давида Альтенштеттера службовцями ради Аугсбурга в 1598 р., інколи бюргери утруднювалися у визначенні особистого віросповідання⁷⁵³. Зазначена ситуація дає деяким дослідникам підстави для сумні-

⁷⁵² Kluebing H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Kluebing. – Stuttgart: Ulmer, 1989. – S. 150.

⁷⁵³ Prozeß der Konfessionalisierung. Aus einem Verhör des Augsburger Rats (1598) / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 105–108.

вів у сприйнятті рядовим населенням німецьких територій питань віри⁷⁵⁴. Зазначимо, однак, що окремий випадок не можна вважати свідченням загальної байдужості суспільства до релігійних проблем: вирішення цього питання потребує залучення більшого масиву джерел.

Загалом перебіг суспільно-політичної боротьби в містах Саксонії визначався передусім специфікою умов, у яких перебувало міське населення за доби конфесійних перетворень. Якщо у 20-х рр. XVI ст. активна участь бюргерства в євангелічному русі дає змогу деяким дослідникам вести мову про здійснення «общинної Реформації», то надалі провідне становище у здійсненні політики лютеранської конфесіоналізації в регіоні посіли структури світської влади. Саме їм належала ініціатива конфесійних перетворень, що були спрямовані на зміцнення земельної державності курфюршества Саксонського.

Таким чином, головний зміст лютеранської конфесіоналізації 20–80-х рр. XVI ст. у соціальному аспекті може бути визначений як конституювання реформаційних ідей за посередництва новоствореної територіальної організації євангелічної церкви. Міста Саксонії, що на початку 20-х рр. XVI ст. стали центрами реформаційного руху, надалі потрапили під контроль територіальних правителів, які прагнули уникнути соціальних виступів, подібних до Селянської війни 1524–1525 рр. Тому здійснення лютеранської конфесіоналізації відбувалося в межах, визначених територіальною князівською владою. Ради саксонських міст, впроваджуючи принципи євангелізму в життя, мали дотримуватися визначеного правителями політичного курсу. Тим самим лютеранська конфесіоналізація поставала важливим чинником формування земельної державності на території курфюршества Саксонського. Її соціальне значення і перспективи розвитку великою мірою визначалося успішністю утвердження євангелічних ідей у свідомості молодого покоління. Саме тому важливим складником лютеранської конфесіоналізації в Саксонії постало реформування шкіл.

4.2 Шкільне виховання в Саксонії 20–80-х рр. XVI ст. як складова лютеранської конфесіоналізації

Від початку Реформації важливим складником євангелічного руху стали зміни в системі шкільної освіти. Необхідність виховання молоді на засадах євангелізму була усвідомлена реформаторами, що знайшло відображення в їх програмних творах. Зокрема, у праці Лютера «До християнського дворянства німецької нації...» (1520 р.) було наголошено на значущості перебудови освіти, що відіграє першорядну роль у розвитку свідомості молодого покоління. Реформатор убачав головний недолік освіти в тому, що «Євангеліє, вивченням якого необхідно з нею (молоддю – С. К.) займатися, виходить з ужитку»⁷⁵⁵.

⁷⁵⁴ Васютин С. А., Шишигин К. А. Конфессиональное насилие в Германии XVI в. в исторической памяти / С. А. Васютин, К. А. Шишигин // Политическое насилие в истории Германии и России: сборник научных статей. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2007. – С. 56–76.

⁷⁵⁵ Лютер М. К християнському дворянству немецкой нации об исправлении христианства / М. Лютер // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 73.

Розбудова нової шкільної освіти постає головною темою твору Лютера «До радників усіх міст землі німецької. Про те, що їм належит засновувати та підтримувати християнські школи» (1524 р.). Зазначений твір П. М. Котляров характеризує як публічне звернення реформатора до владних інститутів за підтримкою і водночас – як вияв глибокого розуміння Мартіном Лютером вузлових проблем освіти, поєднане з визначенням головних шляхів її реформування⁷⁵⁶.

У творі «До радників усіх міст землі німецької...» реформатор обґрунтовує необхідність навчання та виховання дітей із наймолодшого віку. Руйнування середньовічної освітньої системи він оцінює як закономірність, убачаючи сенс освіти у створенні «справжнього християнина»⁷⁵⁷. На його думку, міська влада має забезпечити утримання шкіл за рахунок бюргерства, оскільки батьки повинні піклуватися про освіту своїх дітей.

Для Лютера сенс освіти полягає у вихованні справжнього християнина: «Адже істинний християнин краще за всіх невіруючих на землі і в змозі принести більше користі, ніж вони»⁷⁵⁸. Для нього «підступами диявола» є як і колишні католицькі монастирі та школи, так і повна відсутність навчальних закладів. Висловлюючи несприйняття і середньовічної педагогічної системи, і сучасної кризової ситуації, реформатор шукає нові шляхи розвитку освіти.

Висуваючи завдання розбудови реформованих шкіл, Мартін Лютер вказує, що турбота про його здійснення належить до пріоритетів діяльності міської влади: «...Щоб у місті панували мир і спокій, потрібно щороку витратити великі кошти на зброю, дороги, мости, дамби... Чому ж не можна витратити стільки ж на потреби бідної молоді, щоб утримувати для неї одного або двох досвідчених вчителів?... Кожному городянину ... можна в подяку Богу і у славу Його частину [колишніх пожертвувань] віддати на школи, де виховувалися б бідні діти»⁷⁵⁹.

Лютер підкреслює недостатню увагу батьків до виховання дітей. З цього випливає важливий висновок: «Потрібні особливі люди, які вміють добре і правильно вчити і виховувати дітей... Кожному місту потрібні [освічені] люди, ... не варто сподіватися, що вони виростуть самі... Нам належить самим вирішувати цю задачу і зосередити зусилля і кошти, щоб самостійно виховати [таких людей]. І хто інший, крім влади, що не приділяє уваги вихованню і на-

⁷⁵⁶ Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров. – Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 130.

⁷⁵⁷ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы / М. Лютер // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 157.

⁷⁵⁸ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы / М. Лютер // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 157.

⁷⁵⁹ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы / М. Лютер // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 158.

вчанню дітей, винен у тому, що зараз у всіх містах відчувається брак освічених людей, а діти ростуть, як дерева в лісі?»⁷⁶⁰.

Головний шлях подолання кризової ситуації Лютер убачає в піклуванні влади про відновлення діяльності навчальних закладів на всіх рівнях освіти – від початкової до вищої. Зокрема, характеризуючи устрій початкових шкіл, Лютер підкреслює соціальну значущість діяльності їх викладачів: «Якби вони [діти] навчалися і виховувалися в школах..., де є освічені й гречні наставники і наставниці, де вивчалися б мови, інші мистецтва і історія, тоді знали б вони історію і літературу всього світу...; могли б протягом короткого часу відобразити в собі, як в дзеркалі, весь світ з самого початку...; до того ж на цій основі розвинули б свій розум і знання того, чого слід шукати, а чого уникати в земному житті і наставили б у цьому інших»⁷⁶¹.

Звернення Лютера до територіальної (князівської та міської) влади як гаранта існування шкіл було закономірним наслідком розриву з римсько-католицькою церквою, що раніше опікувалася навчальними закладами Німеччини. Оскільки католицькі монастирські і соборні школи в період Реформації занепали, реформатор визнає необхідність перетворень у «латинських» школах. Він усвідомлював, що за нових історичних умов євангелічні князі та міста мали зосередити керівництво освітою у своїх руках. Тим самим реформування шкільної системи постало засобом зміцнення державної влади (за посередництва реформованих церковних організацій).

У зверненні до проповідника з Ейзенаха Якоба Штрауса у квітні 1524 р. Лютер підкреслює важливість виховання молоді в дусі Євангелія як ключового завдання реформаторів. Того ж року було розпочато реформування шкіл Магдебурга, Готи та інших міст саксонсько-тюрінзького регіону. Наступного року Лютер та Меланхтон звернулися до графа Альбрехта Мансфельдського із пропозицією створити школу в Ейслебені, керувати якою мав Йоганн Агрікола⁷⁶². Створений під час Селянської війни, навчальний план школи Ейслебена відобразив думки Меланхтона щодо необхідності надання освіти нижчим верствам; засобом досягнення такої мети мала тісна співпраця церковної та світської влади⁷⁶³. Зазначеними заходами, на нашу думку, було закладено основи реформованої системи шкільної освіти в Саксонії як важливого складника розвитку суспільства і держави.

Нестача освічених проповідників, вчителів, вищих посадовців призводить Лютера до визнання необхідності обов'язкової освіти для обдарованих

⁷⁶⁰ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы / М. Лютер // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 162.

⁷⁶¹ Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы / М. Лютер // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 171.

⁷⁶² Brecht M. Einflüsse der Reformation nach Schulwesen / M. Brecht // Regionale Aspekte der frühen Schulwesens. – Tübingen: Bibliotheca-Academica-Verlag, 2000. – S. 67.

⁷⁶³ Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров. – Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 135.

дітей⁷⁶⁴. У «Проповіді про те, що необхідно навчати дітей у школі» (1530 р.) реформатор розглядає таке завдання як «божественне призначення влади», зумовлене необхідністю «дисциплінування і керування підданими»⁷⁶⁵.

Розкриваючи причини занепаду освіти, Лютер відносить до них «підступи сатани», унаслідок яких виникають «небезпечні думки: раз немає жодної надії стати ченцями, черницями або священиками, як це було раніше, то не потрібне більш ніяке навчання..., а треба дбати лише про придбання їжі і багатства»⁷⁶⁶. Реформатор відмовляється підпорядкувати здобуття освіти цілям особистої користі (зробити кар'єру теолога або юриста). Лютер, знайомий із середньовічною системою освіти завдяки особистому досвіду, не визнає ані подібних її орієнтирів, ані колишнього змісту навчальних планів.

У «Проповіді про те, що необхідно навчати дітей у школі» Лютер прагне перш за все відповісти не на питання «Що?», а на питання «Для чого?». Лютер розглядає проблему освіти в цілому, визначаючи її пріоритетом духовну корисність людям, що полягає в підготовці проповідників, служителів євангелічної церкви. Реформатор висловлює ці почуття у словах: «Євангеліє і християнство повинні існувати повік. Через кого ж вони мають зберегтися? Ми, люди, повинні це робити, тому що цю службу довірено тільки людям... Якщо жоден батько і жодна мати не захочуть надати нашому Богу свою дитину, що тоді буде з духовною службою і духовним станом?»⁷⁶⁷.

Доводячи соціальну значущість проповідницького служіння, Лютер зазначає: «Немає більш сокровених, більш шляхетних справ на землі і в цьому житті, які могли б дорівнятися до праведних і вірних [обов'язків] священика або проповідника»⁷⁶⁸. Однак колишня церковна організація є непридатною для підготовки таких проповідників. Для Лютера католицькі заклади є повністю несумісними із цією службою. Однак водночас він визнає, що в результаті втрати католицькою церквою керівної ролі в системі освіти утворився певний вакуум, був підірваний престиж навчання. Тому критика у Лютера поєднана із прагненням створити нову систему цінностей, невід'ємним елементом якої було б реформована освіта.

Лютерівський ідеал освіченої людини – це праведний, високоосвічений священнослужитель, який словом і ділом спрямований до Бога. Така вершина, однак, доступна далеко не всім: «Здібних хлопчиків із незаможних сімей необхідно примушувати вчитися, і для цього призначені прибутки монастирів. Але поряд із цим і менш здібні діти також мають вчитися хоча б для того, щоб розуміти латинь, вміти читати і писати... Потрібні і прості священики,

⁷⁶⁴ Weimer H. Geschichte der Pädagogik / H. Weimer. – Berlin: de Gruyter, 1992. – S. 52.

⁷⁶⁵ Лютер М. Проповедь о том, что нужно посылать детей в школу / М. Лютер; пер. с нем. // Мартин Лютер – реформатор, проповедник и педагог. – М.: Изд. РОУ, 1996. – С. 118–154.

⁷⁶⁶ Лютер М. Проповедь о том, что нужно посылать детей в школу / М. Лютер; пер. с нем. // Мартин Лютер – реформатор, проповедник и педагог. – М.: Изд. РОУ, 1996. – С. 122.

⁷⁶⁷ Лютер М. Проповедь о том, что нужно посылать детей в школу / М. Лютер; пер. с нем. // Мартин Лютер – реформатор, проповедник и педагог. – М.: Изд. РОУ, 1996. – С. 125.

⁷⁶⁸ Лютер М. Проповедь о том, что нужно посылать детей в школу / М. Лютер; пер. с нем. // Мартин Лютер – реформатор, проповедник и педагог. – М.: Изд. РОУ, 1996. – С. 126.

які поширювали б Євангеліє і катехізис серед неосвіченого народу, а також хрестили, здійснювали таїнства й інші обряди»⁷⁶⁹.

Проте одночасно Лютер визнає необхідність зберегти існуючий лад як «дар Божий», гарантом чого для реформатора постає світська влада. Він не ідеалізує світських володарів. Зберегти «божественний порядок», на його переконання, неможливо лише силою: «Якщо керувати тільки за допомогою кулака, то це неодмінно закінчиться скотською поведінкою людей... Ми бачимо достатньо достовірних прикладів, що робить кулак без мудрості і розуму»⁷⁷⁰. Лютер не виступає проти світської влади як такої, але підкреслює: її носії мають володіти певними якостями. Забезпечити їх, на думку реформатора, має саме освіта.

У зв'язку з цим у «Проповіді...» Лютер переосмислює роль юристів і радників князя. На початку 20-х рр. XVI ст. його ставлення до них було досить стриманим. На той час кращим варіантом світського правління Лютер вважав такий, коли князь «тримає закон у руці своїй так само міцно, як меч, і порівнює зі своїм розумом... так, щоб розум постійно звеличувався вище за всілякі закони і залишався вищим законом і найкращим законотворцем». Для реформатора неприйнятною була довіра князя до своїх службовців: «...Якщо князь сам нерозумний, і замість нього керують закони і радники, тоді йде все згідно з висловом Соломона: «Горе тобі, земля, коли цар твій хлопчина»»⁷⁷¹. У 1530 р реформатор висловлюється інакше: «Хто повинен його (право – С. К.) тепер охороняти? Звісно, не кулак і броня, але розумні люди і книги... тому краще за допомогою постійного управління дотримуватися нескладного книжкового права... У світській державі юристи і вчені – ті особи, які охороняють [книжкове] право, а завдяки йому – і саму державу»⁷⁷².

На нашу думку, така зміна ставлення Лютера до князівських чиновників була пов'язана зі змінами історичної ситуації. У 1523 р. князівські юристи уособлювали для Лютера норми старої освітньої системи, який реформатор рішуче заперечував; не задовольняючись змістом і якістю університетської освіти, він виступав і проти його носіїв. Однак, зіткнувшись із занепадом освіти, усвідомлюючи її необхідність для подальшого розвитку Реформації, Лютер закликає до примноження чисельності освічених людей.

В цілому «Проповідь...» ідейно пов'язана з попередньою творчістю Лютера. Провідною темою цього твору постає соціальна значущість освіти. Реформатор прагнув подолати занепад шкіл, сприяти поширенню знань у суспільстві. Виступаючи проти підпорядкування шкільної освіти католицьким ін-

⁷⁶⁹ Лютер М. Проповедь о том, что нужно посылать детей в школу / М. Лютер; пер. с нем. // Мартин Лютер – реформатор, проповедник и педагог. – М.: Изд. РОУ, 1996. – С. 133.

⁷⁷⁰ Лютер М. Проповедь о том, что нужно посылать детей в школу / М. Лютер; пер. с нем. // Мартин Лютер – реформатор, проповедник и педагог. – М.: Изд. РОУ, 1996. – С. 137.

⁷⁷¹ Лютер М. О светской власти. В какой мере ей следует повиноваться / М. Лютер; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 142.

⁷⁷² Лютер М. Проповедь о том, что нужно посылать детей в школу / М. Лютер; пер. с нем. // Мартин Лютер – реформатор, проповедник и педагог. – М.: Изд. РОУ, 1996. – С. 138.

ститутам, Лютер відносить вирішення освітніх проблем до повноважень світської влади.

Утвердження нових принципів шкільної освіти позитивно впливало на матеріальний і соціальний статус учителів⁷⁷³. У цьому зв'язку дослідники звертають увагу на шанобливе ставлення влади до представників вчительської професії, що знайшло вияв у регламентації розмірів заробітної платні викладачів, звільненні їх від повинностей, наданні безкоштовного харчування (найчастіше – у будинку пастора)⁷⁷⁴. Територіальні правителі, беручи на себе відповідальність за розвиток освіти у власних володіннях, тим самим зміцнювали засади земельної державності. Приклад такої розбудови освіти в річищі лютеранської конфесіоналізації було надано, насамперед, саксонськими школами.

Серед реформаторів-практиків у справі розбудови освіти Саксонії на засадах євангелізму варто насамперед назвати Філіпа Меланхтона. Його плани перебудови існуючих саксонських шкіл набули конкретної форми, поставши складовою частиною «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» (1528 р.)⁷⁷⁵. Розділ «Про школи», що іноді визначається дослідниками як Саксонський шкільний статут 1528 р. (хоча остання назва в самому тексті «Настанови візитаторів...» і не фігурує), безпосередньо стосувався устрою освітніх закладів у регіоні. З цього часу важливою складовою євангелічних церковних статутів Німеччини стали шкільні статuti⁷⁷⁶. Така ситуація, що зберігалася до середини XIX ст.⁷⁷⁷, на нашу думку, засвідчує важливу роль розбудови територіальної системи освіти Саксонії на засадах євангелізму у загальному процесі лютеранської конфесіоналізації. Тож варто з'ясувати, як відбувалося реформування цієї системи.

Філіп Меланхтон визначив низку принципів устрою євангелічних шкіл Саксонії. У розділі «Про школи» ним було схарактеризовано загальну мету освіти, яка, на думку реформатора, полягає в підготовці людей, здатних проповідувати євангелічне учення, а також у підготовці фахівців для ведення справ світської влади. Виконання зазначених завдань покладалося на «латинську» школу – тип освітнього закладу, який існував уже в Середньовіччі, проте у період становлення лютеранства (фактично – як нової конфесії) мав бути реформований на засадах євангелізму.

Запропоновані Меланхтоном нововведення передбачали поділ учнів на три групи залежно від рівня їхніх знань. Для кожної групи реформатор визначає певне коло навчальних дисциплін. Зокрема, у першій (початковій) групі головними дисциплінами є читання (як Святого Письма, так і латинських ав-

⁷⁷³ Полякова М. А. Реализация педагогических идей Мартина Лютера в организации школьного дела в Германии / М. А. Полякова // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. – 2007. – № 1. – С. 87.

⁷⁷⁴ Таценко Т. Н. Реформация и начальное образование в немецких городах XVI века / Т. Н. Таценко // Городская культура. Средневековье и начало Нового времени. – Л.: Наука, 1986. – С. 150.

⁷⁷⁵ Голубкин Ю. А. Филипп Меланхтон и его «Наставление визитаторов» / Ю. А. Голубкин // Европейская педагогика от античности до Нового времени. – М.: Изд. ИТП и МИО РАО, 1994. – Ч. 3. – С. 56–57.

⁷⁷⁶ Tokuzen J. Pädagogik bei Luther / J. Tokuzen // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. – Bd. 1. – S. 324.

⁷⁷⁷ Scheible H. Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit / H. Scheible // Lutherjahrbuch. – 1999. – 66. Jg. – S. 251.

торів – Доната й Катона), письмо й музика. У другій групі основним навчальним предметом стає граматики. На цьому рівні учні знайомляться з творами Езопа, Овідія, Теренція, Плавта, Петра Мозелляна, діалогами Еразма Роттердамського. Нарешті, у третій групі передбачено вивчення діалектики й риторики; навчальний матеріал охоплює твори Цицерона та Вергілія. дотримання простоти та доступності у навчанні. Остання вимога мала бути реалізована завдяки поєднанню авторитету Святого Письма з увагою до кращих надбань античної словесності.

Водночас Меланхтон радив уникати надмірного захоплення класикою – зокрема, він не рекомендував поєднувати у школі вивчення латини з давньогрецькою і давньоєврейською мовами, вважаючи надмірне розмаїття навчальних дисциплін не тільки не корисним, а навіть шкідливим⁷⁷⁸.

Сформульовані Меланхтоном принципи навчання стали основою подальшої розбудови євангелічних шкіл Саксонії, що засвідчують більш пізні джерела. Зокрема, статті для проведення візитації 1539 р. в містечку Гнандштайн наголошують, що проповідник має закликати всіх віруючих відправляти дітей до школи. Щотижня учні мали брати участь у відправі богослужіння⁷⁷⁹. Було передбачено, що заняття, присвячені вивченню основ християнського віровчення, відбуваються щосереди або щосуботи⁷⁸⁰.

Характерною рисою лютеранської конфесіоналізації є також тісний зв'язок міських та сільських шкіл Саксонії із церковною організацією. Він знаходив вияв у доборі шкільних учителів відповідно не лише до їх професійних, але й до морально-релігійних якостей, у регулярній перевірці шкіл керівництвом територіальної церковної організації – суперінтендентами та ад'юторами, у систематичному вивченні учнями «Малого Катехізису» Лютера, в участі школярів у богослужінні.

Отже, навчання в реформованих «латинських» школах Саксонії до певної міри нагадувало структуру середньовічного «тривіуму», однак суттєво відрізнялося за змістом дисциплін. Синтез гуманістичних та реформаційних ідей, неодноразово відзначений дослідниками євангелічної системи освіти⁷⁸¹, мав сприяти подальшим конфесійним перетворенням.

За часів правління Моріца мережа шкіл у герцогстві Саксонському поступово розширилась. Зокрема, новим типом навчальних закладів, що може

⁷⁷⁸ Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstenthum zu Sachsen. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 172–174.

⁷⁷⁹ Visitationsartikel für den pfarrer zum Gnadstein. 1539 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 564.

⁷⁸⁰ Hahn F. Die evangelische Unterweisung in den Schulen des 16. Jahrhunderts / F. Hahn. – Heidelberg: Quelle und Meyer, 1957. – S. 31.

⁷⁸¹ Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии / Ф. Паульсен. – М.: Тип. товарищества Н. Д. Сытина, 1908. – С. 76; Гаврюшенко А. А. Филипп Меланхтон: гуманист и реформатор (1517-1524 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. А. Гаврюшенко ; Харьк. гос. ун-т. – Харьков, 1988. – С. 22; Тронь А. В. Гуманистическое обучение в понимании Рудольфа Агриколы и Филиппа Меланхтона / А. В. Тронь // Европейская педагогика от античности до Нового времени. – М.: Изд. ИТП и МИО РАО, 1994. – Ч. 3. – С. 54; Hofmann F. Philipp Melanchthon und die zentralen Bildungsprobleme des Reformationsjahrhunderts / F. Hofmann // Philipp Melanchthon. 1497–1560. – Berlin: Akademie-Verlag, 1963. – Bd. 1. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. – S. 104.

бути віднесений до рівня середньої освіти, стали «князівські» школи, засновані 1543 р. у Мейссені, Пфорті та Мерзебурзі (з 1550 р. остання була перенесена до Гримми) саме за розпорядженням герцога Моріца. Цей захід Моріца, підтриманий його наступниками, мав важливе значення для подальшого розвитку шкіл у саксонському регіоні. Адже протягом Середньовіччя нагляд над школами майже повністю зосереджувався в руках церковної влади, тоді як світська феодальна держава виявляла малу зацікавленість у вирішенні освітніх проблем. Лише щодо розвитку міських шкіл, що засновувалися з ініціативи місцевих громад, контроль із боку єпископів та інших представників кліру майже виключався. Проте, незважаючи на такий пильний нагляд, у Середні віки так і не оформилася система управління та забезпечення шкіл. Тогочасні візитатори, які переважно були посланцями римського папи або інших високих посадових осіб католицької церкви, відвідували навчальні заклади вкрай нерегулярно. За доби Середньовіччя не існувало спеціального органу управління, який би зосереджувався на перевірках шкіл як на основній своїй функції⁷⁸². Тому рішення Моріца щодо створення нових навчальних закладів позначило кардинальні зміни у сфері шкільної освіти, виявивши усвідомлення територіальною владою Саксонії значущості шкіл для здійснення лютеранської конфесіоналізації.

Заняття у «князівських» школах мали тривати 6 років, забезпечуючи відповідну підготовку до подальшого навчання в університеті, тому тут вивчалась не тільки латина, а й грецька мова⁷⁸³. Окрім мовної підготовки і традиційних «семи вільних мистецтв», у цих навчальних закладах увага приділялась вивченню Біблії, лютеранського Катехізиса, релігійно-догматичних текстів, а також географії й історії⁷⁸⁴.

Новостворені навчальні заклади були засновані на території колишніх монастирів і наділені їх секуляризованим майном. У зв'язку з цим нові школи, за визначенням Н. Хаммершайна, являли собою квазімонастирські інтернати⁷⁸⁵. Учні, які вчилися у «князівських» школах, окрім харчування, отримували також одяг, книги та папір для навчання. Було передбачено, що кожна така школа утримує спеціально призначеного проповідника для відправи євангелічного богослужіння. Для лікування і нагляду за хворими учнями при «князівських» школах було створено шпиталі. Статутом шкіл, виданим від імені герцога Моріца, було передбачено, що кожне місто і містечко зі шкільної округи має надсилати на навчання певну кількість дітей. Так, наприклад, у школі Мерзебурга мали навчатися 7 дітей із Лейпцига, по 5 дітей із Зангерха-

⁷⁸² Woody T. *Studies in the History of Education* / T. Woody. – Menasha: George Banta Publishing Company, 1920. – P. 8–9.

⁷⁸³ Thomas R. *Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig* / R. Thomas // *Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen*. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 125.

⁷⁸⁴ Steinmetz M. *Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden)* / M. Steinmetz. – Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. – S. 187.

⁷⁸⁵ Hammerstein N. *Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert* / N. Hammerstein. – München: Oldenbourg, 2003. – S. 32.

узена та Хемніца, по 1–3 дітей з інших навколишніх містечок⁷⁸⁶. Імовірно, було взято до уваги загальну чисельність мешканців у кожному місті, щоб відповідно до неї забезпечити пропорційне представництво учнів. Загалом у школі в Мейссені мали навчатись 60 дітей, у Мерзебурзі – 70, у Пфорті – 100⁷⁸⁷. Відповідно, в останній школі штат педагогів було збільшено на одну особу: крім магістра (ректора) і кантора, навчання дітей тут здійснювали троє (а не двоє) бакалаврів. Територіальна влада звертала увагу на освітній рівень шкільного персоналу: зокрема, викладачі та перший ректор школи у Пфорті Й. Гігас були випускниками Лейпцизького університету⁷⁸⁸.

Контингент учнів складали діти із дворянських сімей, а також бідні хлопчики, що в іншому випадку не мали б змоги здобути освіту. Такий порядок мав змінити ставлення деяких бідних батьків до навчання своїх дітей у школі як до другорядної, необов'язкової справи. Батьки, які жили за межами курфюршества Саксонського, у тому випадку, якщо вони хотіли, щоб їх діти були прийняті до «князівської» школи, мали сплатити вартість навчання. Мінімальним віком для вступу до школи було визначено 12 років⁷⁸⁹.

Дисципліна у «князівських» школах Саксонії була достатньо суворою. Їжа була простою, одяг школярів – однаковим. Учні, за винятком перебування на заняттях або протягом годин дозвілля, повинні були перебувати в своїх кімнатах. При цьому вони не мали обов'язково вивчати курс теології. Програма нових навчальних закладів загалом наслідувала традиціям гуманістичної ученості, унаслідок чого вона мала забезпечити більш високий рівень знань, ніж навчання у міських «латинських» школах⁷⁹⁰.

У всій системі навчання у «князівських» школах проводилася ідея служіння майбутніх випускників на користь державної влади Саксонії. Територіальні правителі були зацікавлені в залученні на свій бік здібної молоді – як представників шляхетних родів, так і вихідців із бідних, сімей. Тим самим лютеранська конфесіоналізація відкрила шлях утвердження освіти в якості одного з пріоритетів державної політики.

Дослідники звертають увагу на ту обставину, що в 40-х рр. XVI ст. ставлення Філіпа Меланхтона до герцога Моріца поступово стало більш дружнім⁷⁹¹. Можливо, одним із чинників такого покращення постала освітня політика герцогської влади, здійснювана в альбертинській Саксонії в 40-х рр. XVI ст. Вона охоплювала низку перетворень як у шкільному навчанні, так і

⁷⁸⁶ Zwei Ordnungen Herzogs Moritz, vom 21. Mai 1543 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 289.

⁷⁸⁷ Arnhardt G. Schulpforte – eine Schule im Zeichen der humanistischen Bildungstradition / G. Arnhardt. – Berlin: Volk und Wissen, 1988. – S. 21.

⁷⁸⁸ Arnhardt G. Schulpforte – eine Schule im Zeichen der humanistischen Bildungstradition / G. Arnhardt. – Berlin: Volk und Wissen, 1988. – S. 22.

⁷⁸⁹ Woody T. Studies in the History of Education / T. Woody. – Menasha: George Banta Publishing Company, 1920. – P. 13.

⁷⁹⁰ Hammerstein N. Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert / N. Hammerstein. – München: Oldenbourg, 2003. – S. 32.

⁷⁹¹ Wartenberg G. Martin Luther und Moritz von Sachsen / G. Wartenberg // Lutherjahrbuch. – 1975. – 42. Jg. – S. 70.

в університетській освіті. Після об'єднання більшості земель у межах курфюршества Саксонського по завершенні Шмалькальденської війни подібні новації набули подальшого поширення.

Зі скасуванням чинності Аугсбурзького інтерима внаслідок ухвалення Пассауської угоди 1552 р. новий устрій євангелічних шкіл різних типів набув відносної стабільності. Євангелічні князі тепер отримали офіційний дозвіл використовувати церковну власність для шкільних цілей. Таким чином, територіальні правителі змогли забезпечити фінансування для створення державних шкіл⁷⁹².

Діяльність реформованих навчальних закладів забезпечувала подальшу позитивну динаміку лютеранської конфесіоналізації, що сприяло зміцненню земельної державності Саксонії: адже тепер територіальна влада ввела до кола своїх повноважень і регулювання сфери освіти. На думку В. Шмідта, у другій половині XVI ст. саксонські шкільні вчителі за своїм соціальним та майновим статусом перебували між священнослужителями (пасторами) й дячками (кюстерами). Доказом на користь такого висновку дослідник визначає розмір платні за виконання службових обов'язків. У більшості саксонських шкіл учителі отримували за свою працю від 30 до 50 флоринів (лише в окремих випадках більше: у школах Лібенверди і Шмідеберга – 60, а у Віттенберзі – 70 флоринів). Заробітна платня вчителів співу (канторів) на той час становила 25–30 флоринів⁷⁹³.

Основне фінансування праці вчителів у саксонських школах, як і в 20-х рр. XVI ст., відбувалося з коштів «спільної каси», яка формувалася завдяки внескам бюргерів та селян. Крім того, за навчання кожної дитини батьки додатково сплачували (щомісяця або раз на три місяці) певну суму, яка в різних парафіях могла відрізнятися (найчастіше вона становила 1–2 гроші)⁷⁹⁴.

Перевірки шкіл, здійснені в курфюршестві Саксонському протягом проведення генеральної візитації 1555 р., засвідчують: діяльність навчальних закладів підлягала детальній перевірці й оцінці⁷⁹⁵. Докладна регламентація контрольних заходів, на нашу думку, засвідчує, з одного боку, поступове вдосконалення територіальної освітньої системи, а з другого – зацікавленість територіальної влади у постійному посиленні власного впливу на школи. Місцевим учителям було поставлене завдання турбуватися про ретельне відвідування учнями школи. Ця вимога, яку зустрічаємо у візитаційних звітах із різних парафій курфюршества Саксонського другої половини XVI ст., доводить: на той час шкільна освіта в регіоні перебувала у складній ситуації.

⁷⁹² Hammerstein N. *Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert* / N. Hammerstein. – München: Oldenbourg, 2003. – S. 31.

⁷⁹³ Schmidt W. *Die Kirchen- und Schulvisitation im sächsischen Kurkreise vom Jahre 1555* / W. Schmidt. – Halle: Verein für Reformationgeschichte, 1906. – H. 2: Die wirtschaftlichen Verhältnisse. – S. 15.

⁷⁹⁴ *Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise* / K. Pallas [Hg.]. – Halle: Hendel, 1908. – T. 3. – S. 15.

⁷⁹⁵ Wartenberg G. *Visitationen des Schulwesens im albertinischen Sachsen zwischen 1540 und 1580* / G. Wartenberg // *Luther in der Schule*. – Bochum: Brockmeyer, 1985. – S. 61.

Наслідки візитацій для розвитку шкільної освіти Саксонії є дискусійним питанням в історіографії. Зокрема, С. Карант-Нанн заперечує їх успіхи, звертаючи увагу, зокрема, на той факт, що в Саксонії на початку 60-х рр. XVI ст. реформовані школи діяли тільки у 18% парафій. Щоправда, наприкінці 70-х рр. XVI ст. ця кількість зросла до 48%. Однак часто нові школи діяли тільки під час проведення візитацій. Подекуди ж в організованих школах із запрошеними вчителями учні або були повністю відсутні, або їх чисельність складала лише 1–3 особи⁷⁹⁶.

Х. Рабе не визнає справедливими думки щодо занепаду шкільної системи, заперечуючи їх тезою про зростання освіченості в сільських районах Саксонії і визначаючи освіту важливим засобом стабілізації суспільних відносин⁷⁹⁷. На наш погляд, візитації дійсно стали засобом поступального розвитку церковної та шкільної організації, але темпи цього розвитку в різних частинах Саксонії суттєво відрізнялися.

Подолання подібних розбіжностей і уніфікація освітньої системи мала визначатися на рівні документів загальнодержавного значення. Таким документом став євангелічний Саксонський статут 1580 р., у якому було визначено принципи і форми організації шкільної освіти на всій території курфюршества.

Важливим компонентом Саксонського статуту стали розділи, присвячені здійсненню візитацій на території курфюршества. Була змінена структура проведення перевірок: тепер візитатори мали з'ясовувати відповідь на певні питання, зведені в декілька тематичних розділів. Огляду стану середніх навчальних закладів було присвячено розділ «Про школи». Він містив такі основні питання: «За яким статутом пастор перевіряє школи?», «Наскільки релігійними, освіченими і старанними є вчителі та їхні помічники?», «Чи ретельно дотримується шкільний статут?», «Чи навчаються у школі діти бідняків?». За бажанням візитатора могли бути задані й інші питання⁷⁹⁸. Можна зробити висновок, що основні критерії оцінки діяльності учителів в період конфесіоналізації залишилися незмінними – визнання євангелічного вчення і професійна майстерність.

У Саксонському статуті 1580 р. було докладно регламентовано такі питання, як порядок прийняття вчителя на роботу, організація діяльності школи, програма навчання, контроль та оплата вчительської праці. Зокрема, передбачалося, що кандидати на посаду вчителя мають пройти перевірку на знання стародавніх мов і Біблії. Двічі на рік візитатори перевіряли діяльність шкіл різних типів. Сільські «німецькі» школи мали забезпечувати початкову освіту

⁷⁹⁶ Karant-Nunn S. C. The Reality of Early Lutheran Education / S. C. Karant-Nunn // Lutherjahrbuch. – 1990. – 57. Jg. – S. 130–133.

⁷⁹⁷ Rabe H. Reich und Glaubensspaltung. Deutschland 1500–1600 / H. Rabe. – Frankfurt am Main: Gutenberg, 1989. – S. 373.

⁷⁹⁸ Des durchlauchtigsten, hoehgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen u. s. w. Ordnung, wie es in seiner churf. g. landen bei den kirchen mit der lehr und ceremonien, desgleichen in derselben beiden universiteten, consistorien, fürsten und partikular schulen, visitation, synodis und was solchem allem mehr anhanget, gehalten werden sol. 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 360.

дітей. У молодших класах міських «латинських» шкіл учні вивчали абетку, граматику, лютерівський Малий Катехізіс; у старших переходили до вивчення стародавніх мов, математики.

Саксонським статутом було визначено, що кандидати на посади вчителів мали затверджуватися консисторією (ключовим органом територіальної церковної організації, склад якого призначався особисто саксонським курфюрстом). Члени консисторії перевіряли як професійні знання майбутніх викладачів (володіння латинською мовою), так і їх релігійність (знання й розуміння Біблії). Статут 1580 р. визнав існування різних типів початкових і середніх шкіл – сільських «німецьких», міських «латинських», а також «князівських» шкіл. Їх програма не зазнала істотних змін порівняно з попередніми десятиріччями. Шкільні вчителі передусім мали піклуватись про єдність віри, знань та навчальної дисципліни.

У межах нашого дослідження важливо також визначити, наскільки принципи функціонування шкільної освіти Саксонії, регламентовані статутом 1580 р., були пов'язані з ідеями більш ранніх аналогічних документів, прийнятих в інших регіонах Німеччини. Адже серед німецьких євангелічних статутів доби Реформації, окрім документів вузько місцевого характеру, варто виділити і такі, що вийшли за своїм значенням за межі території, на яку офіційно поширювалася їхня дія. Подібну роль відіграв, зокрема, Вюртемберзький шкільний статут 1559 р. Цей документ неодноразово згадується у літературі, присвяченій розвитку німецької освіти в часи Реформації⁷⁹⁹. Проте зазначені історико-педагогічні праці переважно мають оглядовий характер; відповідно, у них визначаються лише деякі елементи новизни Вюртемберзького статуту 1559 р. Між тим, на нашу думку, названий документ потребує більш докладного розгляду, оскільки його значення не обмежувалося локальними перетвореннями в окремих школах.

Прийняття статуту 1559 р. передували деякі зміни у шкільній справі Вюртемберга, які під впливом Реформації відбулися вже у 30–40-х рр. XVI ст.. Так, у 1546 р. за наказом герцога Ульріха були закриті «німецькі» школи герцогства Вюртемберзького для сприяння розвитку «латинських» шкіл – опори євангелічної Церкви. Однак на практиці це погіршило ситуацію в освітній сфері. Адже в більшості містечок і сіл Вюртемберга існували тільки «німецькі» школи, тому їхня ліквідація істотно обмежувала можливість здобуття освіти молоддю. Крім того, герцог Ульріх активно проводив політику секуляризації монастирського майна. Ченці змушені були або приймати євангелічне віросповідання, або вирушати до монастирів своїх орденів, розташованих поза територією Вюртемберга⁸⁰⁰.

⁷⁹⁹ Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии / Ф. Паульсен. – М.: Тип. товарищества Н. Д. Сытина, 1908. – 276 с.; Циглер Т. Руководство по истории педагогики / Т. Циглер; пер. с нем. – Пг.–К.: Сотрудник, б. г. – VIII, 501 с.; Hettwer H. Herkunft und Zusammenhang der Schulordnungen vom 16. bis 18. Jahrhundert / H. Hettwer. – Mainz: Hase und Koehler, 1965. – 292 S.; Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: In 4 Bde. / N. Hammerstein [Hg]. – München: Beck, 1996. – Bd. 1. – 465 S.

⁸⁰⁰ Ehmer H. Der Humanismus an den evangelischen Klosterschulen in Württemberg / H. Ehmer // Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts. – Weinheim: Acta Humaniora, 1984. – S. 123.

У 1550 р. правителем герцогства Вюртемберзького після смерті Ульріха став герцог Крістоф. За часів його правління мали місце нові спроби врегулювання шкільної справи у герцогстві. Так, професор педагогіуму в Тюбінгені Міхель Шютц у 1557 р. почав проводити перетворення в цьому закладі, взявши за основу навчальний план Страсбурзької гімназії, розроблений видатним педагогом-реформатором Йоганном Штурмом⁸⁰¹.

Окремі нововведення були здійснені й у колишніх монастирських школах Вюртемберга. Після ліквідації монастирів ці заклади не були зруйновані: тепер вони почали готувати служителів Євангелічної Церкви. Такі перетворення за розпорядженням герцога Крістофа відбулися у 13 великих чоловічих монастирях. За їх колишніми прелатами були збережені місця у вюртемберзькому ландтазі. Можливо, зазначена поступка сприяла тому, що ліквідація монастирів у Вюртемберзі не викликала різкого опору місцевого вищого духовенства. Герцог повинен був враховувати політичний вплив прелатів: вони, як і делегати від рицарства та міщанства, утворювали в ландтазі Вюртемберга окрему курію⁸⁰².

Для остаточного утвердження досягнень Реформації в освіті на території герцогства Вюртемберзького був потрібний документ, що узагальнив би досвід організації шкіл різних типів. Таким документом став «Великий церковний статут» Вюртемберга, створений реформатором Йоганном Бренцем⁸⁰³. Складовою частиною зазначеного документа був шкільний статут.

Звернення територіальної влади Вюртемберга до Йоганна Бренца не було випадковим. Ще в початковий період євангелічного руху в Німеччині цей реформатор звернув увагу на необхідність виховання молоді у християнському дусі. Бренц наголошував: «В ім'я Бога та загального добра потрібні... добре освічені діти»⁸⁰⁴.

Уже в ранніх теологічних творах Бренца простежується намагання поєднати ідеї гуманізму з лютерівськими принципами. Зокрема, у них наявне розуміння зв'язку між церковною організацією та державною владою⁸⁰⁵. Така позиція сприяла співпраці реформатора з герцогською адміністрацією. З 1553 р. він став радником герцога Крістофа. Перебування на цій посаді дало Бренцу можливість виконати офіційне завдання – реформування територіальної шкільної освіти.

В організації шкіл Вюртемберга основним принципом, сформульованим Бренцем, став поділ учнів на групи за рівнем грамотності: «До першої входять ті, хто вивчає літери. До другої – ті, хто складає з них склади. До третьої – ті, хто починає читати і писати»⁸⁰⁶.

⁸⁰¹ Циглер Т. Руководство по истории педагогики / Т. Циглер; пер. с нем. – Пг.–К.: Сотрудник, б. г. – С. 118.

⁸⁰² Ehmer H. Der Humanismus an den evangelischen Klosterschulen in Württemberg / H. Ehmer // Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts. – Weinheim: Acta Humaniora, 1984. – S. 123.

⁸⁰³ Maurer H.-M. Johannes Brenz und die Reformation in Württemberg / H.-M. Maurer. – Stuttgart: Theiss, 1974. – S. 160.

⁸⁰⁴ Weismann C. Die Katechismen des Johannes Brenz / C. Weismann. – Berlin: de Gruyter, 1990. – Bd. 1. – XIV, 760 S.

⁸⁰⁵ Brecht M. Die frühe Theologie des Johannes Brenz / M. Brecht. – Tübingen: Mohr, 1966. – S. 320.

⁸⁰⁶ Schulordnung aus der Württembergischen Kirchenordnung, 1559 / R. Vormbaum [Hg.] // Evangelische Schulordnungen. – Gütersloh: Bertelsmann, 1860. – Bd. 1. – S. 72.

Як зазначалося вище, принцип поділу учнів на групи за часів Реформації уже почав реалізовуватися в саксонських школах з ініціативи Філіпа Меланхтона. Прагнувши впровадити його у школах Вюртемберга, Бренц спирався на нову методику навчання дітей читанню і письму. Її розробив Валентин Ікельзамер – учитель з Ротенбурга, який у 1527 р. видав підручник «Вірний спосіб найкоротшого навчання читанню». Автор сформулював головну мету своєї праці, спираючись на принципи Реформації: «...Щоб кожен сам читав Слово Боже і міг краще розуміти його»⁸⁰⁷. Варто зазначити, що до того часу в німецьких школах ще не було створено ефективної методики масового навчання читанню. Для виправлення такої ситуації Ікельзамер запропонував *поступово* навчати дітей читати, переходячи від зображення літер і звуків до складів, далі – до головних латинських скорочень (оскільки вони були дуже поширеними у середньовічних книгах), а вже потім – до читання цілих слів. Така система принципово відрізнялася від середньовічної, коли діти від початку навчання мали завчати напам'ять цілі латинські слова, повторюючи їх за вчителем і не розуміючи не тільки змісту цих слів, але й їх складових частин – окремих літер. У Вюртемберзькому статуті Бренц перейняв прогресивну методику Ікельзамера, впроваджуючи її в масову освіту.

Особливо регламентувалися Вюртемберзьким статутом питання релігійного навчання. Перше місце в ньому посідав написаний Мартіном Лютером Малий Катехізіс, який діти мали «вчити напам'ять і правильно розуміти. Для вправ у Катехізісі необхідно призначати певний день і годину тижня». Учні молодших класів «латинських» шкіл Вюртемберга повинні були вивчати Катехізіс німецькою мовою, учні старших класів – латиною або давньогрецькою⁸⁰⁸.

Принципи євангелізму також визначали вимоги Вюртемберзького статуту щодо морально-релігійних поглядів вчителів: «У питаннях релігії він [учитель – С. К.] має бути безгрішним, дотримуватися християнської віри відповідно до Аугсбурзького віросповідання, розуміти і доступно викладати Катехізіс молоді». Викладачам заборонялося використовувати в навчальному процесі «сектантські, єретичні книги»⁸⁰⁹. Уже після цього зазначалося, що вчитель має навчити дітей читати і рахувати. Отже, морально-релігійні якості вчителя визначалися як більш важливі риси для успішної праці в євангелічних школах, ніж його професійні характеристики. У такому підході помітно виявляє себе ідейний вплив лютеранської конфесіоналізації на систему освіти.

Як і в інших євангелічних статутах, у Вюртемберзькому статуті передбачалося, що невід'ємною складовою навчання у школах є церковні співи. Далеко не кожний парафіянин мав змогу придбати збірку друкованих текстів духовних пісень, які стали невід'ємною частиною євангелічного богослужін-

⁸⁰⁷ Ickelsamer V. Die rechte Weise, aufs kürzeste lesen zu lernen, wie das zuerst erfunden und aus der Sprache vermerkt worden ist / V. Ickelsamer // Pädagogik und Reformation von Luther bis Paracelsus. – Berlin: Volk und Wissen, 1983. – S. 191.

⁸⁰⁸ Schulordnung aus der Württembergischen Kirchenordnung, 1559 / R. Vormbaum [Hg.] // Evangelische Schulordnungen. – Gütersloh: Bertelsmann, 1860. – Bd. 1. – S. 71.

⁸⁰⁹ Schulordnung aus der Württembergischen Kirchenordnung, 1559 / R. Vormbaum [Hg.] // Evangelische Schulordnungen. – Gütersloh: Bertelsmann, 1860. – Bd. 1. – S. 71.

ня. На території Вюртемберга перша така збірка була видана значно пізніше, в 1583 р. Тому необхідно було навчати людей, зокрема – дітей і молодь, усним співам. Зазначене завдання було одним із головних обов'язків шкільних учителів. Крім того, вони мали навчати Катехізису і церковним співам і тих дітей та підлітків, які не ходили до школи. Отже, богослужіння повинно було згуртовувати молодь, хоча ідеї загального навчання у Вюртемберзькому статуті ще не було висунуто.

Претенденти на посаду викладача висувалися місцевими общинами, проте школи не мали права затвердити на посаді нового кандидата без згоди церковної ради герцогства Вюртемберзького. Церковна рада також здійснювала подальшу перевірку діяльності викладачів, яка мала відбуватися не рідше, ніж раз на два тижні. Такий контроль міг здійснюватися священнослужителями раптово⁸¹⁰. У повсякденному житті вчитель мав дотримуватися настанов священників і суперінтендента – керівника регіональної євангелічної церковної організації. Без згоди останнього викладач не міг залишити посаду.

У Вюртемберзькому статуті наголошувалося, що вчитель має турбуватися про дотримання дисципліни. Як найбільш серйозні порушення її визначалися «богохульство, легковажні розмови, а тим більш – лихі вчинки», які мали каратися фізично. Але, не скасовуючи тілесних покарань, Бренц усе ж забороняв деякі з них (удари по голові, ляпаси) та рекомендував дотримуватися міри при застосуванні всіх інших, щоб покращити дітей і не відвернути їх від школи⁸¹¹. Тут помітно виявляє себе певне пом'якшення традицій середньовічної школи.

Рекомендації щодо організації занять в євангелічних школах не вичерпують новаторського змісту праці Бренца. Слід зазначити, що, регламентуючи відносини шкіл із церковною організацією, Вюртемберзький статут принципово не відрізнявся від більш ранніх аналогічних документів. Зокрема, подібні характеристики цих відносин містяться у створеній Філіпом Меланхтоном «Настанові візитаторів пасторам курфюршества Саксонського...», а також у Брауншвейзькому церковному статуті, написаному Йоганном Бугенхагеном.

Важливим досягненням Вюртемберзького статуту 1559 р. стало створення територіальної системи освіти. До того євангелічні статути Німеччини переважно регламентували устрій окремої школи або ряду навчальних закладів певного типу – здебільшого, «латинських» шкіл – в межах міста або князівства. Бренц же наголосив: «Викладачі повинні нічого не змінювати на власний розсуд, щоб усі школи відповідали одна іншій».

Крім того, у Вюртемберзькому статуті була закладена прогресивна ідея декількох рівнів освіти. Початковий рівень був представлений на селі кюстерськими школами, де кюстери (дядьки) навчали дітей граматиці, арифметиці, основам релігії. У містах аналогічне завдання мали вирішувати «латинсь-

⁸¹⁰ Schulordnung aus der Württembergischen Kirchenordnung, 1559 / R. Vormbaum [Hg.] // Evangelische Schulordnungen. – Gütersloh: Bertelsmann, 1860. – Bd. 1. – S. 74.

⁸¹¹ Schulordnung aus der Württembergischen Kirchenordnung, 1559 / R. Vormbaum [Hg.] // Evangelische Schulordnungen. – Gütersloh: Bertelsmann, 1860. – Bd. 1. – S. 74–75.

кі» і відновлені «німецькі» школи, а також «школи письма і лічби». Нарешті, початкова освіта давалася і нижчими – «граматичними» – колишніми монастирськими школами.

Середня освіта також могла здобуватися декількома шляхами. По-перше, її здобували учні двох старших класів п'ятирічної школи у Штутгарті і старшого класу школи в Тюбінгені – «педагогіумів», де вивчалися діалектика, риторика і грецька мова. До цих закладів вступали і випускники інших – трикласних – латинських шкіл герцогства⁸¹². Подібна програма існувала й у вищих – колишніх монастирських – школах, куди бажаючих приймали лише після перевірки їх знань у латинській граматиці⁸¹³. Такий порядок був запроваджений у Вюртемберзі з 1556 р. спеціальною постановою герцога Крістофа. У вищих школах герцогства вивчалися арифметика, музика, давньоєврейська мова, а також теологія (викладання останньої велося самими священнослужителями)⁸¹⁴.

У Вюртемберзькому статуті простежується ідея сприяння випускникам вищих шкіл у вступі до університетів⁸¹⁵. Зокрема, із цією метою було передбачено надання кращим учням цих закладів віком від чотирнадцяти до п'ятнадцяти років трирічної стипендії для підготовки до Тюбінгенського університету. Учні могли готуватися до вступу на теологічний факультет цього закладу⁸¹⁶. Для колишніх стипендіатів після здобуття ними вищої освіти обов'язковою була подальша служба в церквах та школах Вюртемберга. Така система відображає нагальну потребу територіальної організації євангелічної церкви у підготовці нових поколінь освічених кадрів священнослужителів та викладачів.

Отже, Вюртемберзький статут заклав основу системи шкільної освіти, що охоплювала всю територію герцогства. Однак, на нашу думку, є не зовсім точним визначати його основний наслідок як «зосередження завідування школою в руках держави»⁸¹⁷. Нагадаємо, що у XVI ст. ще не існувало єдиної німецької держави і власне самого поняття «держави» (Staat) – країна була роздроблена на величезну кількість територій. Розуміючи під «державою» територіальну герцогську владу, варто водночас наголосити на ролі церковної організації як своєрідного посередника між світським управлінням і школою.

Вюртемберзький статут став одним із головних документів для розвитку німецької школи Нового часу. У його змісті відбилосся зростання впливу світської влади на сферу освіти. Основним нововведенням у цій сфері стало

⁸¹² Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: In 4 Bde. / N. Hammerstein [Hg.]. – München: Beck, 1996. – Bd. 1. – S. 305.

⁸¹³ Ehmer H. Der Humanismus an den evangelischen Klosterschulen in Württemberg / H. Ehmer // Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts. – Weinheim: Acta Humaniora, 1984. – S. 126.

⁸¹⁴ Schulordnung aus der Württembergischen Kirchenordnung, 1559 / R. Vormbaum [Hg.] // Evangelische Schulordnungen. – Gütersloh: Bertelsmann, 1860. – Bd. 1. – S. 75.

⁸¹⁵ Hettwer H. Herkunft und Zusammenhang der Schulordnungen vom 16. bis 18. Jahrhundert / H. Hettwer. – Mainz: Hase und Koehler, 1965. – S. 71.

⁸¹⁶ Schulordnung aus der Württembergischen Kirchenordnung, 1559 / R. Vormbaum [Hg.] // Evangelische Schulordnungen. – Gütersloh: Bertelsmann, 1860. – Bd. 1. – S. 75.

⁸¹⁷ Циглер Т. Руководство по истории педагогики / Т. Циглер; пер. с нем. – Пг.–К.: Сотрудник, б. г. – С. 118.

зведення різних типів шкіл у єдину систему. Внаслідок прийняття статуту зміцнився союз між державою і церквою на території герцогства.

Ставши важливим внеском реформаторів у створення нової системи освіти, Вюртемберзький статут водночас не мав вирішального впливу на розбудову шкіл Саксонії конфесійної доби. На нашу думку, зміст цього процесу визначався, насамперед, попередніми досягненнями лютеранської конфесіоналізації в саксонському регіоні, пов'язаними із працею Меланхтона, Бугенхагена та інших віттенберзьких реформаторів. Традиції освіти, закладені ними, із середини XVI ст. були розвинені представниками «другого покоління» саксонських реформаторів. Великою мірою це стало можливим завдяки сприянню територіальної влади, що засвідчило перетворення освіти на важливий компонент розвитку земельної державності Саксонії.

Головними досягненнями розвитку саксонських шкіл в умовах політики лютеранської конфесіоналізації, на нашу думку, стали оформлення організаційної структури освіти, регламентація навчальних програм, упорядкування матеріального забезпечення викладачів. Водночас диференціація майнового рівня учнів (зокрема – вихідців з селянства) значно утрудняла можливості нижчих верств суспільства здобути освіту. Вирішення цієї проблеми шляхом примусових заходів (обов'язкове відвідування шкіл, на якому було наголошено під час візитацій) або матеріального стимулювання (впровадження князівських стипендій) могло дати лише частковий ефект. Регламентація діяльності освітньої системи Саксонським статутом 1580 р. сприяла її утвердженню як одному з основних соціальних інститутів курфюршества Саксонського, водночас підпорядкувавши сферу шкільної освіти контролю територіальної влади.

4.3 Місце саксонських університетів у здійсненні лютеранської конфесіоналізації

Важливим важелем впливу лютеранської конфесіоналізації на суспільне життя Саксонії XVI ст. стали зміни в системі вищої освіти. Все більшу роль в саксонських університетах стали відігравати церковні діячі. Це сприяло конструюванню конфесійної ідентичності, пов'язаному головним чином з реформами церковної та освітньої системи, в якій активно бере участь інтелектуальна еліта. Зазначений процес мав універсальний характер для німецького та всього європейського суспільства епохи раннього Нового часу, але саме в Саксонії він виявив себе вперше.

В умовах зростання конфліктів між католицькими та євангелічними територіями природною стала турбота князів про підготовку освічених священнослужителів і службовців у межах власних володінь. Це сприяло відкриттю нових університетів у різних регіонах Німеччини⁸¹⁸. На території курфюршества Саксонського таким освітнім закладом став заснований у 1502 р. Віттенберзький університет, що в майбутньому перетворився на один з ключових

⁸¹⁸ Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии / Ф. Паульсен. – М.: Тип. товарищества Н.Д. Сытина, 1908. – С. 29.

центрів лютеранської конфесіоналізації. Починаючи з виступу Мартіна Лютера з «95 тезами», згаданий навчальний заклад посів ключове місце у поширенні реформаційних ідей у Саксонії, а згодом – і за її межами, фактично перетворившись з однієї з вищих шкіл Німеччини на важливий організаційний центр євангелізму. У конфесійну епоху, зміст якої був тісно пов'язаний з впровадженням реформаційних перетворень у повсякденне життя німецького суспільства, Віттенберзький університет тривалий час продовжував зберігати значення форпосту лютеранства. Водночас поступово відбувалися певні зміни як у внутрішньому устрої цього навчального закладу, так і у його впливі на суспільство.

Варто зазначити, що в історіографії Реформації серед головних дослідницьких сюжетів події, пов'язані з розвитком Віттенберзького університету, традиційно посідали помітне місце. Звернення до діяльності Мартіна Лютера закономірно призводило істориків до вивчення його викладацької діяльності в університеті, взаємин з колегами і студентами, багато з яких згодом стали відомими діячами реформаційного руху в Німеччині. Поряд із цим дослідників цікавили й інші напрями діяльності Віттенберзького університету – взаємодія гуманістичних та реформаційних впливів, оновлення програм навчання, ідейний вплив на різні території Німеччини. Серед класичних досліджень історії Віттенберзького університету насамперед варто вказати на ґрунтовні праці В. Фріденсбурга⁸¹⁹, Ю. Йордана⁸²⁰, К. Аланда⁸²¹. Поряд із ними заслуговують на увагу й праці сучасних німецьких дослідників, які поглиблюють вивчення зазначеної вище проблематики, звертаючись до окремих її аспектів – Х. Шайбле⁸²², Т. Тöpfера⁸²³, Х. Вальтера⁸²⁴. Загальний стан вивчення історії Віттенберзького університету за доби Реформації і головні перспективи її подальшого дослідження визначено у статті Д. Бонерта і М. Аше⁸²⁵. У вітчизняній історіографії деякі сторони діяльності

⁸¹⁹ Friedensburg W. Geschichte der Universität Wittenberg / W. Friedensburg. – Halle: Niemeyer, 1917. – IX, 645 S.

⁸²⁰ Jordan J. Zur Wittenberger Universitätsgeschichte des 16. Jahrhunderts / J. Jordan // Archiv für Reformationsgeschichte. – 1925. – Bd. 22. – S. 102–116.

⁸²¹ Aland K. Die Theologische Fakultät Wittenberg und ihre Stellung im Gesamtzusammenhang der Leucorea während des 16. Jahrhunderts / K. Aland // 450 Jahre Martin-Luther-Universität. – Halle: Selbstverlag d. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1952. – Bd. 1. – S. 155–237.

⁸²² Scheible H. Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit / H. Scheible // Lutherjahrbuch. – 1999. – Bd. 66. – S. 237–262.

⁸²³ Töpfer T. Landesherrschaft – fürstliche Autorität – korporative Universitätsverfassung. Die Anfänge der Universität Wittenberg 1502–1525 / T. Töpfer // Universitäten und Wissenschaften im mitteldeutschen Raum in der Frühen Neuzeit. – Stuttgart: Steiner, 2004. – S. 27–54; Töpfer T. Die Universitäten Leipzig und Wittenberg im Reformationsjahrhundert. Aspekte einer vergleichenden Universitätsgeschichte im territorialen Kontext / T. Töpfer // Universitätsgeschichte als Landesgeschichte. Die Universität Leipzig in ihren territorialgeschichtlichen Bezügen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 41–83; Töpfer T. Zwischen bildungskultureller Vorbildwirkung und politischer Legitimationsstiftung. Die Universität Wittenberg in der lutherischen Bildungslandschaft der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts / T. Töpfer // Konstruktion von Geschichte. Jubelrede – Predigt – protestantische Historiographie. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012. – S. 29–52.

⁸²⁴ Walther H. G. Wittenberg – Die LEUCOREA im Rahmen der ernestinischen Universitätsgründungen / H. G. Walther // Reformation und Rationalität. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015. – S. 11–25.

⁸²⁵ Bohnert D. Perspektiven: Die *Leucorea* in der Zeit des späten Melanchthon – zu Forschungsstand und Überlieferungssituation / D. Bohnert, M. Asche // Die Leucorea zur Zeit des späten Melanchthon: Institutionen und Formen gelehrter Bildung um 1550. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2015. – S. 15–75.

Віттенберзького університету представлено у розвідках П. Котлярова, присвячених діяльності Філіпа Меланхтона⁸²⁶.

У межах нашого дослідження прагнемо розкрити головні особливості розвитку теологічного факультету Віттенберзького університету як складника лютеранської конфесіоналізації. Такий підхід зумовлений тим, що саме теологи-реформатори своєю активною діяльністю – як викладацькою, так і проповідницькою й організаційною – здійснили вагомий внесок у конфесійне будівництво як на території курфюршества Саксонського, так і в інших євангелічних регіонах.

Визначаючи передумови активної участі віттенберзьких викладачів теології у процесі лютеранської конфесіоналізації, насамперед варто зазначити, що від самого створення Віттенберзький університет зазнав помітного впливу «північного гуманізму». Т. Тепфер розглядає зазначений вплив як вагомий чинник для заснування вищої школи у 1502 р. саксонським курфюрстом Фрідріхом Мудрим, який дбав як про внутрішні потреби розвитку своїх володінь, так і про репрезентацію власного образу правителя в гуманістичному дусі. Дослідник полемізує із традиційною точкою зору істориків на заснування Віттенберзького університету як на відповідь ернестинської лінії Веттінської династії альбертинській лінії, представники якої опікувалися створенням значно раніше (у 1409 р.) Лейпцизьким університетом. Т. Тепфер вказує, що подібний мотив, імовірно, міг би надихнути Фрідріха на заснування вищої школи на території курфюршества Саксонського одразу після його вступу на престол, тоді як створення Левкореї (так, на гуманістичний лад перекладаючи назву «Віттенберг» грецькою мовою, почали іменувати новий навчальний заклад) відбулося помітно пізніше – у другій половині правління саксонського курфюрста⁸²⁷.

На запрошення саксонського курфюрста до Віттенберга прибули відомі німецькі гуманісти. Серед них, зокрема, були лейпцизький професор медицини Мартін Полліх, видатний ритор Герман фон дем Буше, теолог Йоганн фон Штаупіц, який пізніше став духовним наставником молодого Лютера⁸²⁸. Таким чином, Віттенберзький університет від самого початку існування завдяки діяльності гуманістично налаштованих викладачів виявився менш пов'язаним із середньовічними традиціями, ніж давні центри вищої освіти в Німеччині – Кельнський та Інгольштадтський університети, у яких позиції вищого католицького духовенства були значно сильнішими.

⁸²⁶ Котляров П. Н. *Liberali eruditione* и аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете / П. Н. Котляров // Ученые записки Казанского университета. – Серия: Гуманитарные науки. – 2015. – Т. 157. – №3. – С. 172–181.

⁸²⁷ Töpfer T. Die Universitäten Leipzig und Wittenberg im Reformationsjahrhundert. Aspekte einer vergleichenden Universitätsgeschichte im territorialen Kontext / T. Töpfer // Universitätsgeschichte als Landesgeschichte. Die Universität Leipzig in ihren territorialgeschichtlichen Bezügen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 49–50.

⁸²⁸ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin: Koehler & Amelang, 1996. – S. 53.

Гуманістичні впливи зближували Віттенберг з такими центрами освіти, як Росток, Ерфурт, Грейфсвальд. У цих німецьких містах університети також відіграли активну роль у гуманістичному русі. Зокрема, у Ростоцькому університеті наприкінці XV – на початку XVI ст. читали лекції з латинської поезії й мистецтва видатні гуманісти Конрад Цельтіс, згаданий вище Герман фон дем Буше, Ульріх фон Гуттен. Своєю діяльністю вони сприяли руйнуванню схоластичних засад освіти, створенню в університеті сприятливої для поширення гуманістичних ідей атмосфери⁸²⁹.

Наприкінці XV ст. гуманістичний рух охопив й Ерфуртський університет. Гуманістично налаштовані викладачі посіли тут міцні позиції на артистичному, медичному, частково – на юридичному факультетах. Місцевий гуманістичний гурток (спільнота колишніх вихованців або членів корпорації Ерфуртського університету, очолювана відомим гуманістом Муціаном Руфом), досить мінливий за своїм складом, існував півтора десятиріччя і загалом налічував близько 40–50 осіб⁸³⁰. Показово, що серед ерфуртських гуманістів зустрічаємо й майбутніх активних діячів Реформації: Георга Спалатіна, Юстуса Йонаса, Іоахіма Камерарія. Ця обставина засвідчує тісні контакти, що існували в інтелектуальному середовищі навіть в умовах фактичної відсутності єдиної німецької держави.

Університетські професори належали до тих, хто від самого початку Реформації надав їй активну підтримку. Як зазначає П. Ф. Грендлер, наголошуючи на істинності судження відомого дослідника історії Німеччини раннього Нового часу Б. Меллера «Без гуманізму не було б Реформації», наведену думку варто доповнити іншою – «Без університетів не було б Реформації»⁸³¹. Насамперед, варто вести мову про викладачів Віттенберзького університету, зокрема – теологів.

Від початку Реформації значення Віттенберзького університету дедалі більш зростало. Це позначилося і на чисельності його слухачів: якщо у 1508 р. (коли тут почав викладати Лютер) у Левкорей налічувалося 179 студентів, то у 1521 р. їх чисельність сягнула 1,5 тис. осіб. Альберт Бурер влітку 1521 р. у листі до видатного гуманіста Беата Ренана зазначав: «Студенти займають усе місто»⁸³². До Віттенберга приїздили прибічники Реформації з різних німецьких міст, а пропагандисти нового учення вирушали звідси до інших регіонів. На початку 20-х рр. XVI ст. Віттенберг, за висловом Ч. Берда, був серцем протестантської Німеччини⁸³³.

⁸²⁹ Подаяк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть / Н. Г. Подаяк. – К.: Темпора, 2009. – С. 272–274.

⁸³⁰ Володарский В. М. Эрфуртские гуманисты и Реформация / В. М. Володарский // Культура эпохи Возрождения и Реформация. – Л.: Наука, 1981. – С. 155–156.

⁸³¹ Grendler P. F. The Universities of the Renaissance and Reformation / P. F. Grendler // Renaissance Quarterly. – 2004. – Vol. 57. – № 1. – P. 13.

⁸³² Friedensburg W. Geschichte der Universität Wittenberg / W. Friedensburg. – Halle: Niemeyer, 1917. – S. 147.

⁸³³ Бэрд Ч. Реформация XVI века в её отношении к новому мышлению и знанию / Ч. Бэрд; пер. с англ. – СПб.: Тип. Гершуна, 1897. – С. 88–89.

Піднесення Віттенберзького університету сприяло зростанню його авторитету серед мешканців міста. За даними Георга Спалатіна, лекції Лютера та Меланхтона відвідували 400–600 слухачів⁸³⁴. Як і в інших німецьких вищих школах, теологічний факультет посідав провідне місце серед трьох «старших» факультетів Віттенберзького університету. Тому Лютер та його колеги не повинні були конкурувати з викладачами медицини і права за залучення студентів до своїх лекцій, на відміну від професорів теології італійських університетів, у яких богослов'ю було відведене другорядне місце⁸³⁵.

На початку 20-х рр. XVI ст. Віттенберзький університет зазнав кризи. На думку В. Фріденсбурга, вона визначалася суперечностями між реформаційними гаслами звернення до змісту Святого Письма і формальним підходом до Біблії з боку теологічної освіти середньовічної доби, що не задовольняло значну частину молоді. Відповідно, приплив до університету нових слухачів помітно зменшився: якщо від Великодня 1520 р. до Великодня 1521 р. їх було зареєстровано 579, то за аналогічний період 1521–1522 рр. – 245, за 1522–1523 рр. – 285, за 1523–1524 рр. – 197⁸³⁶. До того ж за часів віттенберзького міського руху 1521–1522 рр. значна частина студентів, зокрема – під впливом виступів професора Андреаса Карлштадта, який заперечував необхідність вищої освіти для розуміння Святого Письма, залишила навчання у вищій школі. Близько 200 колишніх студентів Віттенберзького університету замість навчання почали займатись ремеслами, торгівлею, підприємництвом⁸³⁷.

Активні зусилля віттенберзьких реформаторів, спрямовані на зупинення відтоку молоді, поступово допомогли стабілізувати ситуацію і подолати кризу. Із цією метою було внесено істотні зміни до змісту та організації навчання в університеті.

Н. Хаммерштайн, визначаючи Віттенберзький університет як «зразок університету Реформації», першочергову увагу приділяє діяльності Філіпа Меланхтона, наслідком якої стали докорінні зміни в організації занять у вищій школі⁸³⁸. У зимовому семестрі 1523–1524 рр. Меланхтона вперше було обрано ректором Віттенберзького університету, що розширило його повноваження й уможливило початок реформування навчального процесу. Так, було відновлено проведення студентських диспутацій, однак не з формальної логіки (як у дореформаційні часи), а з риторики. Такі зміни визначалися вирішенням представниками Північного гуманізму такого завдання, як розробка в межах риторики правил культури читання та критеріїв, що мали бути застосовані до вибору літератури «доброго стилю». «Добре коло читання», на дум-

⁸³⁴ Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin: Koehler & Amelang, 1996. – S. 77.

⁸³⁵ Grendler P. F. The Universities of the Renaissance and Reformation / P. F. Grendler // Renaissance Quarterly. – 2004. – Vol. 57. – № 1. – P. 20.

⁸³⁶ Friedensburg W. Geschichte der Universität Wittenberg / W. Friedensburg. – Halle: Niemeyer, 1917. – S. 157.

⁸³⁷ Дятлов В. О. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація / В. О. Дятлов. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С. 248.

⁸³⁸ Hammerstein N. Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert / N. Hammerstein. – München: Oldenbourg, 2003. – S. 18–19.

ку Меланхтона, мало сприяти набуттю здатності відчувати, осмислювати й утілювати у промовах три основні речі: створення провідного задуму, основної тенденції та основної мети⁸³⁹. Зазначені заходи вважалися корисним засобом підготовки студентів до майбутньої проповідницької діяльності⁸⁴⁰.

Важливу роль у проведенні реформ у Віттенберзькому університеті відіграло звернення Лютера і Меланхтона до територіальної влади курфюршества Саксонського, у якому йшлося про необхідність матеріальної підтримки викладачів вищої школи. Загроза відтоку кваліфікованих учених до інших міст була зумовлена тим, що у Віттенберзі їм не було надано достатніх засобів для існування⁸⁴¹.

Новий саксонський курфюрст Йоганн Стійкий підтримав розширення меж академічних свобод Віттенберзького університету, одночасно гарантувавши належне матеріальне забезпечення його викладачам за рахунок майна місцевих штифтів (духовних закладів, створених за ініціативи світських правителів), переданого під управління територіальної влади курфюршества. Зокрема, сам Меланхтон здобув не тільки дворазове збільшення заробітної платні (зі 100 до 200 гульденів) а й право читати ті лекції, які він сам обере, не переобтяжуючи себе теологією⁸⁴². Також було збільшено жалування Йоганна Бугенхагена та інших кращих викладачів університету⁸⁴³.

Територіальна влада курфюршества Саксонського і надалі приділяла значну увагу навчанню у Віттенберзькому університеті, насамперед, прагнути тим самим контролювати його ідейний зміст. Так, в акті курфюрста Йоганна Фрідріха Великодушного (1536 р.) було наголошено на тому, що, окрім підготовки для церков і шкіл курфюршества «порядних, християнських, учених проповідників, пастирів душ і вчителів», університет зобов'язаний піклуватися про запобігання «виступів проти Бога, так само, як і про недопущення нехристиянських сект і єресей»⁸⁴⁴. Саме поширення Євангелія і слова Божого визначалося як головна мета діяльності Левкорей, що має передувати вивченню інших наук⁸⁴⁵.

Відповідно до зазначених цілей, зусилля Меланхтона на посаді ректора були спрямовані на реформування навчальних планів усіх чотирьох факультетів

⁸³⁹ Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров. – Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 192–193.

⁸⁴⁰ Котляров П. Н. *Liberali eruditione* и аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете / П. Н. Котляров // Ученые записки Казанского университета. – Серия: Гуманитарные науки. – 2015. – Т. 157. – №3. – С. 176.

⁸⁴¹ Brecht M. Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521–1532 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 237.

⁸⁴² Котляров П. Н. *Liberali eruditione* и аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете / П. Н. Котляров // Ученые записки Казанского университета. – Серия: Гуманитарные науки. – 2015. – Т. 157. – №3. – С. 176.

⁸⁴³ Brecht M. Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521–1532 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 238.

⁸⁴⁴ Töpfer T. Landesherrschaft – fürstliche Autorität – korporative Universitätsverfassung. Die Anfänge der Universität Wittenberg 1502–1525 / T. Töpfer // Universitäten und Wissenschaften im mitteldeutschen Raum in der Frühen Neuzeit. – Stuttgart: Steiner, 2004. – S. 48.

⁸⁴⁵ Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. – S. 119.

тів Віттенберзького університету. Реформування розпочалося у 1526 р. запровадженням у дію нових навчальних статутів. До 1545 р. вони були розроблені для всіх факультетів і для університету в цілому. Зазначені статuti увійшли до виданої в 1546 р. збірки «Акти Віттенберзької академії», що регламентувала різноманітні аспекти життя й діяльності викладачів та студентів як в університеті, так і за його межами – у відносинах із міськими інституціями⁸⁴⁶.

Варто зазначити, що на зміст документів, які визначали напрями організації життя і навчальної діяльності Віттенберзького університету, помітно вплинули ідеї лютеранської конфесіоналізації. Зокрема, новий статут теологічного факультету (1533 р.) передбачав побудову навчального процесу на ідейних засадах Аугсбурзького віросповідання. Теологічна доктрина зобов'язувала всіх педагогів дотримуватися «у викладанні чистого, не викривленого євангелічного учення». Зазначену вимогу деякі дослідники оцінюють як зразок «першої конфесійної присяги»⁸⁴⁷.

Навчальна діяльність професорів теологічного факультету насамперед мала бути присвячена тлумаченню Старого та Нового Заповіту. З числа професорів мав обиратися і декан факультету: статутом факультету було передбачено почергове обрання професорів на цю посаду. Посади професорів теологічного факультету на той час обіймали Лютер, Каспар Круцигер і Юстус Йонас; також викладання теології здійснював віттенберзький пастор Йоганн Бугенхаген⁸⁴⁸.

Розробляючи статут теологічного факультету, Філіп Меланхтон приділив особливу увагу перегляду правил присудження ступеня доктора теології, що визначалося необхідністю підготовки кваліфікованих наукових кадрів серед числа прибічників Реформації. П. Котляров вказує, що, розпочинаючи реформування університетської освіти, Меланхтон ще не визнавав за потрібне встановлення наукових ступенів. В одній з промов реформатор навіть зневажливо відгукнувся про «дитячі папські театри» та схоластичних докторів, протиставляючи їх труди справжньому біблійному і церковному вченню. Можливо, така думка Меланхтона була зумовлена тим, що, спираючись на твори апостола Павла (І. Кор. 14, 5), він вважав, що всі християни мають бути духовними вчителями. Але з часом Меланхтон переглянув попередні позиції. Із 1533 р. у Віттенберзькому університеті було відновлено порядок захисту вчених ступенів⁸⁴⁹. Зокрема, на теологічному факультеті відбулося присудження докторського ступеня видатним реформаторам Йоганну Бугенхагену і Каспару Круцигеру.

⁸⁴⁶ Gašparovicová J. Wittenberská univerzita – místo peregrinacie uhorských studentov / J. Gašparovicová // Zborník Pedagogické fakulty Trnavskej univerzity. Série D – Vedy o výchove a vzdelávaní. – Trnava, 2012. – Ročník 16. – S. 91.

⁸⁴⁷ Weber W. E. J. Protestantismus, Universität und Wissenschaft. Kritische Bemerkungen zu einer historischen Aneignung / W. E. J. Weber // Spurenliese. Wirkungen der Reformation auf Wissenschaft und Bildung, Universität und Schule. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 23.

⁸⁴⁸ Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. – S. 119.

⁸⁴⁹ Котляров П. М. Державна реформа освіти: проект Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров // Наукові праці історичного факультету. – Бердянськ – Запоріжжя, 1998. – С. 92.

Відповідно, діяльність Віттенберзького університету за доби раннього Нового часу визначається дослідниками як приклад «освітнього ландшафту», що за доби Реформації й конфесіоналізації, з одного боку, реалізовував функцію регіональної інтеграції шкіл та університетів, а, з другого боку, відігравав провідну роль у формуванні територіальних культурних ландшафтів. Віттенберзький університет першим серед німецьких університетів виявив себе не тільки як регіональний освітній заклад, але й як центр культурного впливу на інші німецькі території, де його випускники робили подальшу професійну кар'єру⁸⁵⁰. Так, зокрема, протягом першого сторіччя його функціонування (1502–1602 рр.) тут здобули освіту 568 студентів із Пруссії⁸⁵¹.

Зростання популярності Віттенберзького університету знаходило вияв й у зміцненні його контактів з іноземними країнами, мешканці яких ставали студентами Левкорей – зокрема, з Угорщиною та Чехією. Активізації освітніх відносин з Угорщиною сприяла більша, порівняно з іншими євангелічними університетами, географічна близькість Віттенберга до цієї території, а також прагнення багатьох угорців врятуватися від турецьких вторгнень. Студенти, які здобули освіту у Віттенберзькому університеті, надалі у багатьох випадках ставали засновниками і вчителями протестантських шкіл, священнослужителями, пропагували ідеї Реформації в угорському суспільстві. Загалом у 1523–1560 рр. (до смерті Філіпа Меланхтона) у Віттенберзі навчалося 442 угорські студенти. Найбільш відомими серед них у майбутньому стали Петер Бронеміса – суперінтендент протестантської церкви, Матіас Деваї – письменник і ректор школи в Сіксо, Сигізмунд Гелоус Торда – магістр, який був одним із помічників Меланхтона, Леонард Штекель – теолог і ректор школи у Бардієві⁸⁵².

Чинник географічної близькості відіграв позитивну роль і для співпраці Віттенберзького університету з чеськими землями. У період лютеранської конфесіоналізації на навчання до Саксонії активно приїздили студенти з Богемії та Моравії. Зокрема, учнями Меланхтона були Індржих Дворскі – майбутній декан артистичного факультету Празького університету, Петрус Кодіцил – теолог, педагог і поет, Мартін Бахачек – математик й астроном⁸⁵³. Навчання у Віттенберзькому університеті сприяло як активному поширенню ними євангелічних ідей у чеських землях, так і перейманню передових на той час методик навчання, характерних для реформаційних шкіл.

⁸⁵⁰ Töpfer T. Zwischen bildungskultureller Vorbildwirkung und politischer Legitimationsstiftung. Die Universität Wittenberg in der lutherischen Bildungslandschaft der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts / T. Töpfer // Konstruktion von Geschichte. Jubelrede – Predigt – protestantische Historiographie. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012. – S. 36.

⁸⁵¹ Freytag H. Die Preussen auf der Universität Wittenberg und nichtpreussischen Schüler Wittenbergs in Preussen von 1502 bis 1602 / H. Freytag. – Leipzig : Duncker und Humblot, 1903. – S. 9.

⁸⁵² Gašparovicová J. Wittenberská univerzita – místo peregriinacie uhorských študentov / J. Gašparovicová // Zborník Pedagogickej fakulty Trnavskej univerzity. Série D – Vedy o výchove a vzdelávaní. – Trnava, 2012. – Ročník 16. – S. 94.

⁸⁵³ Korthaase W. Philipp Melancthon – a Shining Example of a True Scholar, Educator and Pedagogue and his Influence on Bohemia and Moravia / W. Korthaase // Scientific Papers of the University of Pardubice. Series C – Institute of Languages and Humanities. – 1999. – № 5. – S. 231.

Широка відомість Віттенберзького університету серед молоді німецьких територій та іноземних країн була пов'язана із трансформаціями навчального процесу, що відповідали запитам суспільства раннього Нового часу. Зміни навчальних програм у Віттенберзькому університеті передбачали своєрідне примирення гуманістичних новацій із принципами Реформації, покладеними в основу освіти (насамперед – теологічної). Такий синтез мав сприяти успішному подоланню схоластичних традицій вищої освіти доби пізнього середньовіччя⁸⁵⁴.

За часів лютеранської конфесіоналізації перед інтелектуалами-гуманістами постало завдання прямої участі в поширенні протестантської проповіді, що, по суті, позначило необхідність трансформації їх ідентичності. На думку З. Лур'є, герменевтичні штудії гуманістів, хоча й відображали внутрішню необхідність в оновленні католицької церкви, були спрямовані насамперед проти методів і завдань схоластичної – теологічної – школи, не свідчали ані про релігійний радикалізм, ані про професійну переорієнтацію гуманістів. Інтелектуали ж, які підтримали Лютера, відмовлялися від нейтральної позиції і поєднували своє життя з церковною проповіддю⁸⁵⁵.

Віттенберзький університет із 1535 р. став центром здійснення ординації євангелічних священнослужителів, що також прилучало до нього нових слухачів⁸⁵⁶. Здобуття вищої освіти на теологічному факультеті за часів лютеранської конфесіоналізації постало необхідною умовою ординації священнослужителів, що якісно відрізняло систему їх підготовки від середньовічних традицій⁸⁵⁷.

Перед ординацією кандидати на священнослужіння мали скласти екзамен. Філіп Меланхтон, який особисто проводив його у 1549–1555 рр., приділяв головну увагу питанням віровчення: знанню відмінностей між лютеранським та католицьким ученнями, розумінню біблійних засад євангелічної доктрини. Екзамен проводився латиною і тривав не менш години. У 1552 р. Меланхтон видав спеціальну працю «Екзамен посвячення», яка незабаром стала офіційним документом, необхідним як для екзаменаторів, так і для кандидатів. Проведення екзамену завершувалося коротким зверненням, у якому кандидатам нагадували про важливість їх призначення⁸⁵⁸.

Навіть вимушено залишивши на деякий час Віттенберг одразу після завершення Шмалькальденської війни разом зі своєю родиною й отримавши запрошення від міської ради Нюрнберга, Меланхтон не скористався можливі-

⁸⁵⁴ Walther H. G. Wittenberg – Die LEUCOREA im Rahmen der ernestinischen Universitätsgründungen / H. G. Walther // Reformation und Rationalität. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015. – S. 20.

⁸⁵⁵ Лур'є З. А. Конфессиональные аспекты гуманизма в 1520–1530-е гг. / З. А. Лур'є // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. – 2014. – № 11. – С. 46–47.

⁸⁵⁶ Töpfer T. Zwischen bildungskultureller Vorbildwirkung und politischer Legitimationsstiftung. Die Universität Wittenberg in der lutherischen Bildungslandschaft der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts / T. Töpfer // Konstruktion von Geschichte. Jubelrede – Predigt – protestantische Historiographie. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012. – S. 38.

⁸⁵⁷ Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии / Ф. Паульсен. – М.: Тип. товарищества Н.Д. Сытина, 1908. – С. 68.

⁸⁵⁸ Чедвик О. Реформация / О. Чедвик; пер. с англ. – М.: Центрполиграф, 2011. – С. 447.

стю продовжити реформаторську діяльність в іншому німецькому місті⁸⁵⁹. Так само він відкинув пропозиції від представників ернестинської лінії династії Веттінів переїхати до Єни для викладання, зберігаючи вірність Віттенберзькому університету, незважаючи на зміну політичної влади в курфюршестві Саксонському⁸⁶⁰.

На думку М. Юнга, продовження функціонування Віттенберзького університету після поразки протестантів у Шмалькальденській війні насамперед пояснюється діяльністю Меланхтона, який активно проводив переговори з Моріцем Саксонським щодо збереження вищої школи. У липні 1547 р. питання щодо подальшого існування Віттенберзького університету було винесене на ландтаг у Лейпцизі. У відповідь на звернення Меланхтона та його колег щодо надання гарантій матеріального забезпечення вищої школи новий курфюрст дав згоду на фінансову підтримку університету⁸⁶¹.

На відміну від університету Віттенберга, Лейпцизький університет протягом тривалого часу залишався вірним середньовічним традиціям освіти. Керівництво цього навчального закладу виявляло ворожість до виявів гуманізму, унаслідок чого жоден гуманіст довго не затримувався в університеті. Зокрема, лише протягом одного року тут працювали такі відомі німецькі гуманісти, як Петрус Лудер (1462 р.) і Конрад Цельтіс (1486–1487 рр.)⁸⁶². Подібна ситуація зберігалася і на початку XVI ст., що, на нашу думку, було зумовлено різкою ворожістю територіальної влади герцогства Саксонського до подій Реформації.

Після смерті герцога Георга Саксонського і запровадження Реформації ситуація в Лейпцизькому університеті якісно змінюється. Підтримка освітніх закладів, надана територіальною владою, сприяла й подальшому розвитку вищої школи. Так, у герцогстві Саксонському в умовах збереження католицької опозиції серед правлячих кіл особливого значення для поширення впливу Реформації в широких верствах місцевого населення (передусім, серед молоді) набула освіта. Лютеранська конфесіоналізація посилила зв'язки між середніми та вищими навчальними закладами, сприяючи подоланню кризи в системі вищої освіти, що мала місце у 20-х рр. XVI ст. Так, зокрема, у Лейпцизькому університеті за часів пізньої Реформації навчалось 4400 студентів. Імовірно, кількісне зростання студентства було пов'язано з планомірною підтримкою з боку світської влади, зацікавленою в підготовці кадрів священнослужителів та герцогських службовців. З цією метою у Лейпцизькому університеті надавалося 100 герцогських стипендій для занять на теологічному факультеті⁸⁶³.

⁸⁵⁹ Philipp Melancthon 1497–1560 / G. Urban [Hg.]. – Bretten: Melancthonverein, 1960. – S. 47.

⁸⁶⁰ Höß I. Melancthon: Wittenberg und Nürnberg / I. Höß // Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte. – 1984. – Bd. 53. – S. 30.

⁸⁶¹ Jung M. H. Die Reformation. Wittenberg – Zürich – Genf. 1517–1555 / M. H. Jung. – Wiesbaden: Marixverlag, 2016. – S. 181–182.

⁸⁶² Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров. – Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – С. 127.

⁸⁶³ Blanckmeister F. Sächsische Kirchengeschichte / F. Blanckmeister. – Dresden: Sturm, 1899. – S. 147–148

Позитивний вплив на подальший розвиток Лейпцизького університету в умовах лютеранської конфесіоналізації справив енергійний, гуманістично освічений діяч Каспар Борнер, який у 1539 р. став новим ректором цього навчального закладу⁸⁶⁴. Запрошення до університету в 1541 р. відомого гуманіста й реформатора Йоахіма Камерарія для викладання грецької та латинської мови стало свідченням повороту територіальної влади до підтримки євангелічних ідей. У наступні роки розпочалося реформування системи навчання в цьому вищому навчальному закладі⁸⁶⁵.

Матеріальне становище викладачів Лейпцизького університету покращилося, передусім, завдяки регламентації заробітної платні. Найвищою вона була у професора грецької та латинської мови – 300 гульденів на рік; професор грецької філософії отримував 150 гульденів, професор математики – 100 гульденів, інші професори – 50 гульденів⁸⁶⁶.

Піклування про гідне матеріальне забезпечення кваліфікованих викладацьких кадрів сприяло досягненню нових успіхів в їх професійній діяльності. Зокрема, у 1543 р. на теологічному факультеті Лейпцизького університету відбулися перші присудження вченого ступеня доктора євангелічної теології. Його було присуджено Вольфгангу Ширмейстеру (останньому пріору домініканського монастиря), ректору Каспару Борнеру, викладачу єврейської мови Бернгарду Циглеру, суперінтенденту Йоганну Пфєффінгєру, який читав курс з тлумачення Біблії, й Андреасу Самуєлю⁸⁶⁷. Ця подія засвідчує прагнення реформаторів зберегти академічні традиції університетської освіти та науки і в умовах конфесійно-політичних перетворень у Саксонії.

На нашу думку, як непрямий показник культурної значущості університетських центрів Саксонії в масштабах німецького суспільства раннього Нового часу може бути визначена кількість книг, що виходили друком у цих містах. Саме Лейпциг і Віттенберг за цим критерієм посідали провідні позиції серед усіх німецьких міст: у Лейпцизі протягом XVI ст. було надруковано 26461 найменування книг, у Віттенберзі – 20511 найменування, тоді як у наступному за цим показником центрі книгодрукування – Нюрнберзі – тільки 11675 назв книг⁸⁶⁸.

У другій половині XVI ст. більшість викладачів теологічного факультету Віттенберзького університету складали представники «другого покоління» реформаторів. Після смерті Бугєнхагена та Мєланхтона з плеяди сподвижни-

⁸⁶⁴ Thomas R. Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 119.

⁸⁶⁵ Smolinsky H. Albertinisches Sachsen / H. Smolinsky // Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600. – Münster: Aschendorff, 1990. – Bd. 2. Der Nordosten. – S. 22.

⁸⁶⁶ Thomas R. Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 123–124.

⁸⁶⁷ Thomas R. Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 123–124.

⁸⁶⁸ Fuchs T. Einleitung: Buch und Reformation / T. Fuchs // Buch und Reformation. Beiträge zur Buch- und Bibliotheksgeschichte Mitteldeutschlands im 16. Jahrhundert. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. — S. 30.

ків Лютера продовжував працювати лише Георг Майор, який обіймав посаду декана теологічного факультету з 1558 р. до своєї смерті у 1574 р. Крім нього, до найбільш відомих викладачів теології у Віттенберзькому університеті у другій половині XVI ст. належали Йоганн Форстер (колишній суперінтендент у Марбурзі) і Пауль Ебер⁸⁶⁹.

Останній серед названих діячів у сучасній історіографії характеризується як «забутий послідовник Бугенхагена та Меланхтона», оскільки після смерті цих двох реформаторів саме Ебер перейняв на себе низку їх обов'язків, зокрема – читання лекцій на теологічному факультеті (у грудні 1559 р. йому було присуджено ступінь доктора теології)⁸⁷⁰. Пауль Ебер у своїй діяльності приділяв головну увагу зміцненню догматичних положень лютеранства, розвиваючи ідеї Меланхтона. Беручи активну участь у викладанні й організації навчального процесу на теологічному факультеті, Ебер приділив значну увагу забезпеченню студентів стипендіями, а також здійснив низку ординацій євангелічних священнослужителів⁸⁷¹.

Розвиток теологічного факультету Віттенберзького університету у 50–60-х рр. XVI ст. відбувався у складний період розвитку євангелічного віровчення, головний зміст якого складала гостра ідейна боротьба між гнезіолютеранами та філіпістами. Звертаючись до освітнього аспекту означених подій, Н. Хаммерштайн вказує на специфіку нового науково-раціонального методу Меланхтона, застосованого для вивчення теологічних проблем, як на один із істотних чинників протистояння між двома угрупованнями лютеран, оскільки такий метод не гарантував єдності лютеранської конфесії⁸⁷². Відповідно, конфлікт між гнезіолютеранами та філіпістами не минув й університетських аудиторій.

У 1574 р. у Віттенберзькому та Лейпцизькому університетах відбулися масштабні зміни, пов'язані з курсом територіальної влади курфюршества Саксонського на викорінення ідей філіпізму. Унаслідок цього значна частина філіпістів – університетських викладачів була заарештована, вигнана за межі Саксонії або позбавлена посад. Так, зокрема, викладач Лейпцизького університету Ернст Фегелін, звинувачений у криптокальвінізмі, мав сплатити 1000 флоринів штрафу⁸⁷³. Професор Ксіландер, запрошений із Гейдельберзького університету для викладання в Лейпцизі, звинувачений у підтримці ідей філі-

⁸⁶⁹ Ruttkay L. Jessenius als Professor in Wittenberg – zum 350. Todesjahr von Jessenius / L. Ruttkay // *Orvostörténeti közlemények. Commutationes de historia artis medicinae.* – 1971. – № 62–63. – S. 26.

⁸⁷⁰ Gehrt D. Der vergessene Nachfolger von Johannes Bugenhagen und Philipp Melanchthon in Wittenberg. Bericht und Ausblick über die Forschung zu Paul Eber / D. Gehrt, P. Knüpffer // *Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation.* – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 21.

⁸⁷¹ Gößner A. Paul Ebers Tätigkeit an der Theologischen Fakultät in Wittenberg und in seinen Kirchenämtern / A. Gößner // *Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation.* – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 169.

⁸⁷² Hammerstein N. *Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert* / N. Hammerstein. – München: Oldenbourg, 2003. – S. 88.

⁸⁷³ Zinck P. *Die Universität Leipzig in den kryptocalvinistischen Wirren zur Zeit des Kurfürsten August* / P. Zinck // *Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte.* – 1903. – H. 16. – S. 91.

піззму, змушений був залишити викладацьку посаду у Лейпциькому університеті і виїхати за межі Саксонії⁸⁷⁴.

Надалі з ініціативи курфюрста Августа було здійснено масштабну конфесійну реорганізацію Віттенберзького та Лейпцизького університетів на засадах лютеранської ортодоксії, ідеї якої було втілено у «Формулі згоди» (1577 р.). Провідну роль у цьому реформуванні відіграв канцлер Якоб Андреа, який прибув до Саксонії з Вюртемберга⁸⁷⁵. Варто зазначити, що наприкінці XVI ст. Віттенберзький університет уже зазнав впливу інших освітніх центрів Німеччини – зокрема, Тюбінгенського університету, з якого і приїхав Якоб Андреа. На нашу думку, це засвідчує, що лютеранська конфесіоналізація, розгорнувшись у Саксонії, поступово забезпечила умови для створення єдиного євангелічного соціокультурного ландшафту, складниками якого стали й інші території Німеччини, в яких утвердилося лютеранське віровчення.

Саксонський церковний статут (1580 р.) відобразив нову конфесійно-політичну ситуацію в курфюрстві Саксонському, зокрема – в освітній сфері. Приділяючи увагу реформуванню освіти, курфюрст Август зустрічав опір із боку противників реформи. Про це, зокрема, свідчить заява з його боку, що стала відповіддю на критику з боку представників саксонського ландтагу в лютому 1579 р., які були незадоволені пропозиціями Якоба Андреа в період його роботи над укладанням Саксонського статуту⁸⁷⁶.

У заяві курфюрста не містилося детального розгляду конкретних пропозицій Андреа: головним у її змісті було наголошення на необхідності повернутися до духу справжнього лютеранства і відмежуватися від ідей кальвінізму. Зокрема, мова йшла про поширення у Віттенберзькому університеті після смерті Мартіна Лютера «помилок» і «спокусливих учень», що спиралися на «хибні думки» у дусі кальвіністського вчення. Потреба їх викорінення, на думку Августа, зумовлювала необхідність розробки «доброго, корисного статуту», що запобігав би розповсюдженню «невірних учень» в університетах⁸⁷⁷. Відповідно, складником Саксонського церковного статуту став університетський статут, зміст якого охоплював напрями подальших перетворень у системі навчання у вищій школі відповідно до вимог лютеранської конфесіоналізації.

Окремий розділ Саксонського статуту присвячено характеристиці діяльності теологічного факультету Віттенберзького й Лейпцизького університетів. На кожному з них мало працювати четверо ординарних професорів теології, а також професор єврейської мови. Статут недвозначно наголошує, що

⁸⁷⁴ Zinck P. Die Universität Leipzig in den kryptocalvinistischen Wirren zur Zeit des Kurfürsten August / P. Zinck // Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte. – 1903. – H. 16. – S. 104.

⁸⁷⁵ Töpfer T. Zwischen bildungskultureller Vorbildwirkung und politischer Legitimationsstiftung. Die Universität Wittenberg in der lutherischen Bildungslandschaft der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts / T. Töpfer // Konstruktion von Geschichte. Jubelrede – Predigt – protestantische Historiographie. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012. – S. 31.

⁸⁷⁶ Ludwig F. Die Entstehung der kursächsischen Schulordnung von 1580 auf Grund archivalischer Studien / F. Ludwig. – Berlin: Hofmann, 1908. – S. 86–98.

⁸⁷⁷ Hasse H.-P. Lutherisches Konfessionsbewusstsein und Kirchenpolitik des Kurfürsten August von Sachsen / H.-P. Hasse // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorisches «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 172.

згадані викладачі не повинні «поширювати шкідливі заблудження в церквах та школах», «приділяти власним філософським спекуляціям і роздумам більше часу, ніж спрямовують на просте Слово Боже»⁸⁷⁸. На нашу думку, у зазначених рядках статуту вчувається нагадування про запеклі дискусії в лютеранському таборі, повторенню яких територіальна влада курфюршества Саксонського прагнула запобігти, зокрема – контролюючи зміст навчального процесу в університеті. Загальне керівництво системою контролю здійснював канцлер, а повсякденний нагляд за розвитком університетів – комісари, призначені саксонським курфюрстом⁸⁷⁹.

В. Фріденсбург підкреслює, що характерною рисою Саксонського статуту 1580 р. є детальна регламентація всіх складових навчального процесу в університеті: для окремих лекцій було визначено їх предмет, методи викладання, кількість часу, необхідну для їх проведення⁸⁸⁰. Внутрішньому зміцненню євангелічного віровчення також мав сприяти ретельний вибір книг, за якими мали навчатися студенти теологічного факультету, щоб читати «не людські сни, але справжнє Слово Боже».

На лекціях професори мали скеровувати слухачів до читання книг пророків та апостолів, піклуючись про осягнення студентами усіх положень християнської віри. Серед праць реформаторів, що мали допомогти в цьому, статут виокремлює твір Меланхтона «Загальні принципи теології», що став першим систематичним викладом догматики євангелізму⁸⁸¹. Так само «істина справжнього Слова Божого» мала поширюватися серед слухачів і за посередництва студентських диспутів, під час проведення яких професори повинні були уникати поширення «помилкових, хибних учень», щоб у студентів не виникали сумніви в істинності християнської віри⁸⁸².

Подібні наголошування, на нашу думку, є характерною ознакою переходу євангелічного віровчення до періоду ортодоксії. Як зазначає Л. Стасюк, у прагненні подолати трансцендентні константи католицької теології, лютеранська ортодоксія розширила межі традиційно-конфесійного нарративу, зробивши наголос на інтелектуальній строгості у сприйнятті раціоналізованих Мартіном Лютером догматичних засад християнства, що спричинило чіткість у наукових і метафізичних підходах у дослідженні теологічних питань⁸⁸³.

Саксонський статут 1580 р. зберіг головні способи впливу територіальної влади на університети, але урізноманітнив їх форми. На наш погляд, це передусім торкається регламентації питання відносно князівських стипендіатів. Варто зазначити, що за часів Августа I зросла чисельність студентів, які

⁸⁷⁸ Die Schul- und Universitäts-Ordnung Kurfürst August von Sachsen. Aus den Kursächsischen Kirchenordnung vom Jahre 1580 / L. Wattendorff [Hg.]. – Paderborn: Schöningh, 1890. – S. 130–131.

⁸⁷⁹ Friedensburg W. Geschichte der Universität Wittenberg / W. Friedensburg. – Halle: Niemeyer, 1917. – S. 314.

⁸⁸⁰ Friedensburg W. Geschichte der Universität Wittenberg / W. Friedensburg. – Halle: Niemeyer, 1917. – S. 312.

⁸⁸¹ Die Schul- und Universitäts-Ordnung Kurfürst August von Sachsen. Aus den Kursächsischen Kirchenordnung vom Jahre 1580 / L. Wattendorff [Hg.]. – Paderborn: Schöningh, 1890. – S. 132.

⁸⁸² Die Schul- und Universitäts-Ordnung Kurfürst August von Sachsen. Aus den Kursächsischen Kirchenordnung vom Jahre 1580 / L. Wattendorff [Hg.]. – Paderborn: Schöningh, 1890. – S. 134–135.

⁸⁸³ Стасюк Л. О. Ортодоксія як детермінанта класичного протестантизму / Л. О. Стасюк // Вісник Житомирського державного університету. – 2013. – Вип. 67. Філософські науки. – С. 19.

навчалися за рахунок держави; так, у Віттенберзькому і Лейпцизькому університетах в цей період налічувалося по 150 князівських стипендіатів.

У Саксонському статуті було визначено, що навчатися за державний кошт в університетах Віттенберга та Лейпцига могли студенти з числа тих, хто здобував вищу освіту на юриличному та медичному факультетах. Надання стипендії повинне було визначатися не лише професійними знаннями студента, але і його старанністю, яка опинялася у відвідуванні лекцій, участі в диспутах, виконанням навчальних вправ; враховувалися також участь кандидатів у богослужіннях, їх загальна дисципліна і «християнське виховання». Фінансування стипендій студентів-теологів мало здійснюватися за рахунок коштів колишніх монастирів (паулінського – у Лейпцигу, августинського – у Віттенберзі). Підкреслювалося, що такі витрати мають забезпечити необхідні знання молодого покоління, що розглядалося як важлива мета «для всіх станів»⁸⁸⁴. Тим самим освіта набувала статусу важливого соціального інституту.

У Саксонському статуті також було наголошено на необхідності підготувати в університетах «старанних і серйозних» молодих людей, здатних в майбутньому служити в апараті влади, в церквах та школах. З цією метою статутом було рекомендовано комплектувати викладацький склад університетів переважно місцевими кадрами і турбуватися про те, щоб їх випускники працювали на території курфюршества Саксонського⁸⁸⁵. Це свідчить про виконання вищими школами курфюршества Саксонського своєрідного «державного замовлення», встановленого територіальною владою. Тим самим Віттенберзький та Лейпцизький університети, на нашу думку, реалізовували важливе завдання лютеранської конфесіоналізації – сприяли зміцненню земельної державності через поповнення структур управління компетентними фахівцями.

Про вплив територіальної влади Саксонії на сферу вищої освіти свідчить і право затвердження саксонським курфюрстом ректорів університетів Віттенберга та Лейпцига, які обиралися зі складу професорів цих університетів⁸⁸⁶. Окрім того, Саксонський статут 1580 р. зафіксував створення т.зв. «канцлерської ради», яка складалась із професорів-теологів, зобов'язаних контролювати відповідність діяльності викладачів принципам Аугсбурзького віросповідання⁸⁸⁷. Усувати можливі невідповідності цієї діяльності політиці саксонського курфюрста повинні були призначені ним асесори з числа дворянства, які щорічно проводили візитації університетів⁸⁸⁸.

⁸⁸⁴ Die Schul- und Universitäts-Ordnung Kurfürst August von Sachsen. Aus den Kursächsischen Kirchenordnung vom Jahre 1580 / L. Wattendorff [Hg.]. – Paderborn: Schöningh, 1890. – S. 132.

⁸⁸⁵ Des durchlauchtigsten, hoehgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen u. s. w. Ordnung, wie es in seiner churf. g. landen bei den kirchen mit der lehr und ceremonien, desgleichen in derselben beiden universiteten, consistorien, fürsten und partikular schulen, visitation, synodis und was solchem allem mehr anhanget, gehalten werden sol. 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 362.

⁸⁸⁶ Lämmel R. Kurfürst August und die Universitätsreform von 1580 in Kursachsen / R. Lämmel. – München: GRIN Verlag, 2005. – S. 10.

⁸⁸⁷ Thomas R. Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin : Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 130.

⁸⁸⁸ Wartenberg G. Die Kursächsische Landesuniversität bis zur Frühaufklärung. 1540 bis 1680 / G. Wartenberg // Alma mater Lipsiensis. Geschichte der Karl-Marx-Universität. – Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 1984. – S. 68.

Отже, за часів лютеранської конфесіоналізації у Віттенберзькому університеті, як і у вищих навчальних закладах, що виникли в часи Реформації (університетах Марбурга, Кенігсберга, Єни), дедалі більшу роль стали відігравати церковні діячі, що підтримали ідеї Мартіна Лютера і взяли активну участь у розробці принципів євангелічного віровчення та їх упровадженні в життя німецького суспільства. Це сприяло конструюванню конфесійної ідентичності, пов'язаному насамперед із реформами церковної та освітньої системи, у проведенні яких брала активну участь інтелектуальна еліта. Зазначений процес мав універсальний характер для суспільства раннього Нового часу, але саме в євангелічних регіонах Німеччини він виявив себе вперше. Серед цих регіонів Саксонію варто визначити як зразок формування земельної державності, невід'ємною частиною якої стали освітні інституції.

За часів лютеранської конфесіоналізації теологічний факультет Віттенберзького університету тривалий час був організаційним центром конфесійного будівництва в територіях, де утвердилися ідеї Реформації. Разом із тим він став і центром гострої ідейної боротьби між різними угрупованнями лютеранських теологів. Подолання зазначеної «кризи зростання» лютеранства дещо змінило розташування сил в євангелічному таборі: наприкінці XVI ст. Віттенберзький університет може розглядатися не як головний центр конфесіоналізації, а як один з ключових центрів розвитку євангелізму в німецькому суспільстві.

Таким чином, лютеранська конфесіоналізація якісно змінила принципи повсякденного життя саксонського суспільства. Насамперед це стосувалося міського середовища, де реформаційні впливи набули найбільшого оцирення; трансформація суспільних відносин на селі відбувалася повільніше. Невід'ємним складником конфесійних перетворень у саксонському суспільстві стала освіта, на всіх рівнях якої – від початкової до вищої – було реформовано принципи організації навчальних закладів, навчальні плани і програми, приділено першочергове значення виховному складнику у навчанні, що мав забезпечувати дотримання дітьми та молоддю принципів євангелізму у повсякденному житті.

ВИСНОВКИ

Лютеранська конфесіоналізація постала однією з ключових характеристик історії Саксонії доби Реформації. Парадигма конфесіоналізації, нерозривно пов'язана з Реформацією, інтегрує головні компоненти перетворень у політичному, релігійному, культурному житті саксонського суспільства раннього Нового часу.

Незважаючи на територіальну роз'єднаність саксонських земель з 1485 р., їх політичний розвиток на початку XVI ст. засвідчив початок модернізаційних процесів у політичній сфері. Подальше розгортання цих процесів було пов'язане з початком Реформації, якій саксонські правителі почали надавати підтримку вже після перших виступів Мартіна Лютера. Тим самим було створено передумови для майбутніх конфесійно-політичних перетворень, що розпочалися із середини 20-х рр. XVI ст. Курфюршество Саксонське, правителі якого відіграли провідну роль в утворенні та функціонуванні перших об'єднань євангелічних правителів (Гота-Торгауський союз), надалі стало провідною силою у новоствореному Шмалькальденському союзі. Цілі і завдання діяльності названої організації від самого початку її існування визначалися дотриманням принципу підтримки і захисту євангелічного віровчення, ідейний ґрунт якого на той час було зміцнено завдяки розробці «Аугсбурзького віросповідання». Це дає підстави схарактеризувати активність Шмалькальденського союзу як один із головних чинників лютеранської конфесіоналізації на початковому її етапі.

Розгортання лютеранської конфесіоналізації в курфюршестві Саксонському справило позитивний вплив і на інші німецькі території, закріпивши перші успіхи євангелічного руху. Починаючи з 20-х рр. XVI ст., євангелічне віровчення утверджується у Пруссії, Гессені, Вюртемберзі, Бранденбурзі, Нижній Саксонії, Померанії, містах Північної Німеччини. Така позитивна динаміка лютеранського віровчення пояснювалося як позиціями правителів названих територій – прибічників євангелізму, так і активністю місцевого населення. Тому традиційні оцінки зазначених процесів як «князівської Реформації» або «комунальної / общинної Реформації» виявляють свою однобічність. Варто вести мову про поступове «одержавлення» реформаційного руху, що означає важливу змістовну характеристику лютеранської конфесіоналізації. Прагнучи зміцнювати власну владу, територіальні правителі спиралися на нові структури державного управління, що зміцнювали засади земельної державності. Територіалізація та секуляризація стали яскравими виявами процесу формування земельної державності. Тим самим територіальні правителі мали на меті передусім власні політичні інтереси, прагнучи усунути реальні чи потенційні осередки опору на регіональному рівні. Виявом цього стала конфесійна ситуація в Саксонії. Політика саксонських курфюрстів сприяла досягненню такої мети.

Поширення Реформації на територію герцогства Саксонського після смерті герцога Георга стало важливим успіхом лютеранської конфесіоналіза-

ції в регіоні на межі 30–40-х рр. XVI ст. Разом із тим воно не ліквідувало політичних суперечностей між ернестинською та альбертинською лініями династії Веттінів, представники яких прагнули до посилення власної політичної могутності. Найбільш чітко цю тенденцію виявила діяльність Моріца Саксонського, характерною ознакою якої стало підпорядкування релігійних питань власним політичним інтересам.

У другій половині 40-х рр. XVI ст. в німецьких землях (у тому числі – у Саксонії) відбулася низка подій, що зумовили подальше розгортання процесів конфесійно-політичного будівництва. Політичний аспект конфесіоналізації у 1546–1555 рр. перш за все визначався прагненням євангелічних та католицьких правителів посилити особисту владу за рахунок послаблення залежності від імператора. Зазначене прагнення знаходило вияв не тільки в міжконфесійних конфліктах, але й у боротьбі всередині кожного табору. Шмалькальденська війна 1546–1547 рр., спричинена загостренням цього протистояння, у якому кожна сторона прагнула досягти вирішальної переваги над противником, дещо змінила розстановку сил, однак не усунула головних причин конфесійно-політичного протистояння.

Безумовно, несприятливу роль для прибічників євангелічного віровчення на цьому етапі лютеранської конфесіоналізації відіграли такі події, як смерть Мартіна Лютера і поразка протестантів у Шмалькальденській війні. Наслідком цього стало прийняття Аугсбурзького інтерима. Віттенберг потрапив під контроль нового курфюрста – Моріца Саксонського, який на той час підтримував імператорську партію. Його прихід до влади в курфюршестві Саксонському позначив подальше загострення конфесійно-політичних суперечностей на територіальному та загальноімперському рівні.

Водночас, зазначені події не стали для прибічників лютеранства фатальними саме через те, що Віттенберг уже не був єдиним форпостом євангелізму. На цей час лютеранство уже утвердилося в різних регіонах Німеччини, більшість населення яких фактично не визнало Аугсбурзького інтерима, подекуди здійснюючи відкритий опір насильницькому нав'язуванню його принципів. Невдача запровадження в дію Аугсбурзького інтерима засвідчила неможливість силоміць повернути німецькі землі до старих порядків. Лютеранська конфесіоналізація тривала, й основними її провідниками на завершальному етапі Реформації стали німецькі територіальні князі. Саме вони вели активну боротьбу за скасування Аугсбурзького інтерима.

Провідну роль серед повсталих територіальних правителів відіграв курфюрст Моріц Саксонський, чия політична активність сприяла поширенню опозиційних настроїв і наданню підтримки змовникам із боку французького короля. У конфлікті, який загострився через зовнішньополітичний чинник, Моріц виступив як лідер князівського угруповання, що прагнуло відновити і посилити свої владні повноваження. Зазначена тенденція стала примітною рисою лютеранської конфесіоналізації на межі 40–50-х рр. XVI ст. Надалі у 1552 р., після перемоги протестантів у «Князівській війні», Аугсбурзький інтерим було скасовано за умовами Пассауської мирної угоди. Вона заклала

фундамент для побудови майбутньої системи мирного співіснування лютеран і католиків, оформленої Аугсбурзьким релігійним миром 1555 р.

Умови Аугсбурзького релігійного миру закріпили особливе становище Священної Римської імперії серед європейських країн як федерації територіальних володінь. Юридичне визнання рівних прав двох конфесій позначило офіційне припинення тривалого релігійного протистояння, хоч і не усунуло численних суперечностей як між євангелічним та католицьким угрупованнями, так і всередині кожного з них. Зокрема, свідченням тривалості подібних суперечностей є доповідна записка Лазаруса фон Швенді, який визнавав необхідність їх подолання для подальшого розвитку державності в німецьких землях. Досягнення релігійного миру у Священній Римській імперії сприяло зміцненню євангелічного віровчення і територіальної церковної організації (як Саксонії, так і інших німецьких регіонів), але не ініціювало лютеранську конфесіоналізацію: тим самим тільки посилювалися наявні тенденції цього процесу.

Новий етап лютеранської конфесіоналізації в Саксонії був нерозривно пов'язаним із політикою Августа I, який після загибелі Моріца у 1553 р. зайняв курфюршеський престол. Характерними особливостями політичного курсу нового правителя, спрямованого на централізацію саксонської держави і зміцнення власних повноважень, стали відмова від прямого використання збройних сил і прагнення досягти своїх цілей за допомогою дипломатичних засобів (у відносинах з імператорською владою, територіальними князями, правителями інших європейських держав) та наявних владних ресурсів (у відносинах зі станами саксонського суспільства). Невід'ємним компонентом політики Августа була церковна політика, яка сприяла зміцненню єдності як церкви, так і держави, посиливши їх взаємозв'язок. Тим самим лютеранська конфесіоналізація відіграла важливу роль у формуванні земельної державності курфюршества Саксонського. Водночас із цим на засадах реформаторської теології розгорнулося становлення нової територіальної церковної організації Саксонії.

Характерною ознакою церковного життя саксонських земель протягом усього періоду 1525–1580 рр. стало його поступове підпорядкування територіальній владі. Усвідомлення Мартіном Лютером об'єктивної реальності такої ситуації, що розглядалася ним як необхідна умова збереження основних здобутків Реформації, призвело реформатора до обґрунтування концепції візитацій парафій. Перевірки стану церковної організації протягом короткого часу стали невід'ємним складником функціонування територіальної організації євангелічної церкви Саксонії, а за її зразком – інших регіонів Німеччини. Забезпечуючи матеріальні основи повсякденного існування євангелічних священнослужителів та вчителів, впливаючи на підвищення рівня їх релігійності й освіченості, візитації одночасно надавали територіальним правителям додаткові засоби контролю євангелічних общин. Тим самим вони поставали важливим засобом зв'язку політичної сфери із релігійно-церковною, сприяючи інтеграції останньої до структур модернізованої земельної держави.

Так само важливу роль у включенні питань релігійного життя і церковного устрою до функцій територіальної влади відіграли євангелічні статuti. Їх розробка і затвердження із 20-х рр. XVI ст. стала важливим засобом поширення лютеранської конфесіоналізації як у курфюршестві Саксонському, так і за його межами. Структура і зміст статутів відображали широке коло актуальних питань догматики і культу лютеранства, пов'язуючи їх із повсякденною практикою церковного життя, функціонування шкіл, розвитку сімейних відносин.

Фундаментом для вирішення усіх зазначених проблем було закладено завдяки підготовці віросповідних книг лютеранства. Наприкінці 20-х – у 30-х рр. XVI ст. Мартін Лютер, який створив «Малий Катехізіс», «Великий Катехізіс», «Шмалькальденські статті», Філіп Меланхтон, котрий написав «Аугсбурзьке віросповідання», «Апологію Аугсбурзького віросповідання», твір «Про владу і верховенство папи», забезпечили тим самим ідейну основу для конституювання євангелічної конфесії. Водночас протягом наступних десятиріч виявили себе й суттєві ідейні розходження всередині лютеранського табору, що призвели до гострих дискусій між гнезіолютеранами та філіпістами – як у період проголошення дії Аугсбурзького інтерима, так і після його скасування.

Після укладання Аугсбурзького релігійного миру зазначені тенденції набули подальшого розвитку. Період 1555–1580 рр. в історії Саксонії позначає діяльність представників «другого покоління» саксонських реформаторів, якій були притаманні пошук загальних шляхів і конкретних засобів об'єднання лютеран. Така ситуація засвідчує консолідуючу роль лютеранської конфесіоналізації, спрямованої до всіх станів німецького суспільства. Церковні інстанції конфесійно-політичної доби, у діяльності яких брали активну участь віттенберзькі реформатори, охоплювали провідні політичні сили німецького суспільства раннього нового часу: дворянство, бюргерство, сільські общини. Тим самим новостворена церковна організація не тільки стверджувала непорушність станових кордонів, але й об'єднувала суспільство.

Утвердження лютеранства вело до формування ортодоксії. Її ідейний зміст, конституційований завдяки ухваленню у 1577 р. «Формули згоди» і зведенню віросповідних книг лютеранства до «Книги згоди» у 1580 р., визначався прагненням утвердити чітко визначені догматичні положення на у практичній діяльності територіальної організації євангелічної церкви. Такий підсумок лютеранської конфесіоналізації у Саксонії набув визначеності із прийняттям євангелічного статуту 1580 р. Зазначений документ варто визначити як своєрідний підсумок територіального церковного будівництва доби лютеранської конфесіоналізації, оскільки саме він офіційно визначив функціонування церковних структур як складника територіальної саксонської держави.

У процесі лютеранської конфесіоналізації євангелічна церква в особі священнослужителів мала більші можливості постійно контролювати підданих територіальних правителів, ніж самі правителі, тому у співпраці між церковними та світськими інститутами в цій сфері були взаємно зацікавлені оби-

дві сторони. Нагляд, який здійснювався органами територіальної влади, було організовано в різних формах. Постійним і найбільш поширеним наглядом добу конфесіоналізації варто визначити візитації. Крім того, до переліку наглядових заходів належали екзамени кандидатів на посаду священників та вчителів, ординації священнослужителів, ведення реєстрів хрещення, шлюбів та похорон. Регламентацію низки питань соціального дисциплінування забезпечували спеціальні документи – поліцейські статuti. Здійснення наглядових заходів зміцнювало існуючу ієрархічну структуру євангелічної церкви, водночас посилюючи її вплив у повсякденному житті суспільства і забезпечуючи важливу роль серед структур територіальної держави.

Так само у нерозривному зв'язку з іншими державними інститутами розгорталось формування нової освітньої системи, яка протягом конфесійної доби стало важливим складником формування земельної державності Саксонії. Як початкові і середні школи, так і університети відіграли роль важливих центрів лютеранської конфесіоналізації в регіоні. Навчальна програма, яка ґрунтувалася на ідейних принципах євангелізму, поєднаних із досягненнями гуманістичної педагогіки, постала зразком для побудови освітньої системи, що в загальних рисах була перейнята навчальними закладами інших євангелічних територій Німеччини. Сама ж освіта у процесі лютеранської конфесіоналізації виявилася «вписаною» до державної системи курфюршества Саксонського. Перетворення в латинських гімназіях, німецьких міських і сільських школах, університетах у католицьких та протестантських територіях відбувалися паралельно, маючи в основі гуманістичну педагогіку, що дає підставу говорити про важливість останньої для утвердження принципів лютеранської конфесіоналізації. Шкільний і університетський статuti – складники «Великого Саксонського статуту» 1580 р. – спиралися на ці положення, які пов'язували гуманізм із Реформацією.

Отже, за доби раннього Нового часу євангелічно-лютеранська церква стала невід'ємним складником процесу формування земельної державності Саксонії. Лютеранська конфесіоналізація в саксонському регіоні була підпорядкована зазначеному процесу, поставши важливим засобом становлення модернізованої територіальної держави. За умов політичної роздробленості Німеччини саме такий варіант виявився закономірним етапом на шляху майбутнього об'єднання її земель у єдиний державний організм, оскільки створення останнього не могло відбутися одночасно.

Від середини 20-х до початку 80-х рр. XVI ст. курфюршество Саксонське відіграло важливу роль у процесі лютеранської конфесіоналізації на території Священної Римської імперії. Виявами цього стали домінування його правителів у Шмалькальденському союзі, активізація зовнішньополітичних відносин, створення нових органів державного управління. Разом із тим в умовах політичної роздробленості Німеччини поступове зростання організаційних центрів лютеранства було закономірним явищем. Тривалий час головним таким центром був Віттенберг, який відіграв провідну роль у лютеранській конфесіоналізації як у Саксонії, так і в загальнонімецьких масштабах.

Поступово в інших територіях Німеччини також склалися нові регіональні центри лютеранства, що було пов'язано як із політикою влади відповідних територій, так і з консолідацією місцевих прибічників євангелічного вчення й остаточним оформленням його догматів. Однак Віттенберг і надалі залишився важливим центром розвитку лютеранської конфесії.

Наприкінці XVI ст. формування земельної державності Саксонії у загальних рисах було завершено. Політика правителів курфюршества Саксонського засвідчила утвердження абсолютистського курсу Веттінів як визначальної тенденції розвитку регіону. Посилення влади саксонських правителів було пов'язане зі зміцненням позицій євангелізму як наслідку лютеранської конфесіоналізації і водночас засвідчило утвердження принципу порядку в суспільному житті.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Джерела

1. Лютер М. Большой Катехизис / М. Лютер; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 57–262.
2. Лютер М. Малый Катехизис / М. Лютер; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 15–56.
3. Лютер М. Могут ли воины обрести царство небесное / М. Лютер; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 181–224.
4. Лютер М. О рабстве воли / М. Лютер; пер. с латин. Ю. М. Каган // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 290–545.
5. Лютер М. О светской власти. В какой мере ей следует повиноваться / М. Лютер; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. – Х.: Око, 1994. – С. 113–145.
6. Лютер М. Проповедь о том, что нужно посылать детей в школу / М. Лютер; пер. с нем. // Мартин Лютер – реформатор, проповедник и педагог. – М.: Изд. РОУ, 1996. – С. 118–154.
7. Лютер М. Шмалькальденские статьи / М. Лютер; пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Жить и возвещать Дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 283–334.
8. Меланхтон Ф. Аугсбургское вероисповедание / Ф. Меланхтон // Die Augsburgische Konfession. Аугсбургское вероисповедание. – Эрланген: Мартин Лютер, 1988. – С. 32–145.
9. Учебный план гимназии Штурма в Страсбурге // Хрестоматия по истории педагогики. – М.: Учпедгиз, 1935. – Т. 1. – С. 133–136.
10. Эразм Роттердамский. Диатриба, или Рассуждение о свободе воли / Эразм Роттердамский; пер. с латин. Ю. М. Каган // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 218–289.
11. Abshied der Visitatoren. 1555 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 638–641.
12. Die Abwendung des Herzogs Moritz von Sachsen vom Schmalkaldischen Bund / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 445–448.
13. Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen / F. Geß [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1905. – Bd. 1. 1517–1524. – 848 S.
14. Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsens / F. Geß [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1917. – Bd. 2. 1525–1527. – 923 S.

15. Apologie des Augsburger Bekenntnis / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. – Gütersloh: Mohn, 1991. – S. 121–437.
16. Artickel der Ceremonien und anderer Kirchen Ordnung // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. – Ulm / Donau: Unser Weg, 1966. – S. 118–129.
17. Artikel, darinne etliche mysbruke by den parren des förstendoms Lüneborg entdeckt unde darjegen gude ordenynge angegeven warden mit bewysynge und vorklarunge der schrift. 1527 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd. 1. – S. 492–521.
18. Das Augsburger Bekenntnis / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. – Gütersloh: Mohn, 1991. – S. 49–119.
19. Der Augsburger Religionsfriede / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 471–487.
20. Aus der Denkschrift des kaiserlichen Rats Lazarus von Schwendi (1574) / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 56–73.
21. Der Ausgang des “Fürstenkriegs”: Passauer Vertrag 1552 / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 462–466.
22. Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / O. Vogt [Hg.]. – Hildesheim: Olms, 1966. – XXI, 727 S.
23. Christlike kerckenordeninge der löffliken stadt Hildenssem / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1980. – Bd. 7. – Hbd. 2. T. 1. – S. 829–884.
24. Christlike ordeninge der Stadt Gottingen... 1531 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1957. – Bd. 6. – Hbd. 2. – S. 906–915.
25. Christlyke ordenynge van der scholen und kercken sacken der Stadt Luneborch. Dorch Urbanum Rhegium / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd. 1. – S. 633–649.
26. Constitution und artikel des geistlichen consistoriizu Wittemberg... 1542 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reiland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 200–209.
27. Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1962. – Bd. 2. – 596 S.
28. Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. – München: Oldenbourg, 2011. – Bd. 5/6. – 995 S.

29. Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. – München: Oldenbourg, 2009. – Bd. 20. – 3223 S.
30. Die Doppelehe des Landgrafen Philipp / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 395–401.
31. Die Durchführung des Interims / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 460–462.
32. Des durchlauchtigsten, hoehgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen u. s. w. Ordnung, wie es in seiner churf. g. landen bei den kirchen mit der lehr und ceremonien, desgleichen in derselben beiden universiteten, consistorien, fürsten und partikular schulen, visitation, synodis und was solchem allem mehr anhanget, gehalten werden sol. 1580 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 359–457.
33. Der erbarn stadt Brunswig christlike ordeninge to denste dem hilgen evangelio, christliker leve, tucht, frede und eynicheit. Ock darunder vele christlike lere vor de borgere / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd. 1. – S. 348–455.
34. Folgen der Niederlage: das Augsburger Interim / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 454–460.
35. Gemeine verordnung und artikel der visitation in Meissen und der Veitlandt... 1533 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 187–195.
36. Gemeiner bericht der visitatorn an die pfarrer und dorfschaften in unsers g. h. herzog Heinrichs zu Sachsen etc. lande und fürstenthumb. Vom 11. October 1540 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 284–286.
37. Ickelsamer V. Die rechte Weise, aufs kürzeste lesen zu lernen, wie das zuerst erfunden und aus der Sprache vermerkt worden ist / V. Ickelsamer // Pädagogik und Reformation von Luther bis Paracelsus. – Berlin: Volk und Wissen, 1983. – S. 191–194.
38. Instructio, was die verordenten visitatores in der durchleuchtigen und hochgebornen fürstinnen und frauen, frauen Elisabet... / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1957. – Bd. 6. – Hbd. 2. – S. 855–860.
39. Instruction für die erste Visitation Herzog Heinrichs. Vom 10. Juli 1539 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 257–263.

40. Instruction und befelch darauf die visitatores abgefertiget sein. Vom 16. Juni 1527 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 142–148.
41. Instruktion zur Visitation. Vom 3. März 1555 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 305–311.
42. Das Interim / H. Junghans [Hg.] // Die Reformation in Augenzeugenberichten. – München: DTV, 1973. – S. 465–475.
43. Kirchenordnung der Herzogin Elisabeth von 1542 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1957. – Bd. 6. – Hbd. 2. – S. 708–843.
44. Kirchenordnung der statt Hannofer durch D. Urbanum Regium... 1536 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1957. – Bd. 6. – Hbd. 2. – S. 948–1017.
45. Kirchenordnung des ganzen Pommernlandes, beschlossen durch die hochgeborenen Fürsten und Herren, die Herren Barnim und Philipp, Vettern, auf dem Landtag zu Treptow, dem heiligen Evangelium zu Ehren / N. Buske [Hg.] // Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1535. – Berlin: Union Verlages, 1985. – S. 157–242.
46. Kirchenordnung unser, von Gottes genaden Julii, herzogen zu Braunschweig und Lüneburg etc. ... 1569 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd. 1. – S. 83–277.
47. Kirchenordnunge zum anfang, für die pfarherrn in herzog Heinrichs zu Sachsen u. g. h. fürstenthum. 1539 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 264–281.
48. Konkordienformel / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. – Gütersloh: Mohn, 1991. – S. 771–844.
49. Luther M. Deudsche messe und ordnung gottis diensts. 1526 / M. Luther; E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 10–25.
50. Luther M. Formula missae et communionis pro ecclesis Wittembergensi. 1523 / M. Luther; E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 3–9.
51. Luther M. Von ordnung gottis diensts in der gemeine. 1523 / M. Luther; E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 2–3.
52. Oldecop J. Chronik des Johan Oldecop / J. Oldecop; K. Euling [Hg.]. – Tübingen: Laupp, 1891. – 720 S.
53. Ordnung der Visitatoren für die Stadt und das Amt Allstedt. 1533 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 507–513.

54. Ordnung eines gemeinen kastens. Radschlag wie die geistlichen gutter zu handeln sind. 1523 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 598–604.
55. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen / E. Brandenburg [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1900. – Bd. 1. – XXIII, 761 S. Nachdruck: Berlin: Akademie-Verlag, 1982. XXIII, 761 S.
56. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen / E. Brandenburg [Hg.]. – Leipzig: Teubner, 1904. – Bd. 2. – XI, 1063 S. Nachdruck: Berlin: Akademie-Verlag, 1983. XI, 1063 S.
57. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg [Hg.]. – Berlin: Akademie-Verlag, 1978. – Bd. 3. – 914 S.
58. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg [Hg.]. – Berlin: Akademie-Verlag, 1992. – Bd. 4. – 1036 S.
59. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg [Hg.]. – Berlin: Akademie-Verlag, 1998. – Bd. 5. – 959 S.
60. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hg.]. – Berlin: Akademie-Verlag, 2006. – Bd. 6. – LIX, 1253 S.
61. Polizeiordnung der Stadt Eisenberg / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 561.
62. Prozeß der Konfessionalisierung. Aus einem Verhör des Augsburger Rats (1598) / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 105–109.
63. Ratzeberger M. Die handschriftliche Geschichte Ratzeberger's über Luther und seine Zeit / M. Ratzeberger; C. G. Neudecker [Hg.]. – Jena: Mauke, 1850. – 284 S.
64. Die Reaktion der Öffentlichkeit auf das Vorgehen von Moritz / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 452–454.
65. Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise / K. Pallas [Hg.]. – Halle: Hendel, 1908. – T. 3. – 676 S.
66. Reichstag von Speyer 1526 / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 348.
67. Die "Religionskonzession" Kaiser Maximilians II. von 1568 / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 1996. – Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. – S. 47–50.

68. Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 / E. Michelsen [Hg.]. – Kiel: Jansen, 1920. – H. 2. – XVII, 202 S.
69. Der Schmalkaldische Bund / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 390–394.
70. Schulordnung aus der Württembergischen Kirchenordnung, 1559 / R. Vormbaum [Hg.] // Evangelische Schulordnungen. – Gütersloh: Bertelsmann, 1860. – Bd. 1. – S. 71–75.
71. Die Schul- und Universitäts-Ordnung Kurfürst August von Sachsen. Aus den Kursächsischen Kirchenordnung vom Jahre 1580 / L. Wattendorff [Hg.]. – Paderborn: Schöningh, 1890. – 220 S.
72. Sleidanus J. Commentariorum de statu religionis et Reipublicae, Carolo V. Caesare / J. Sleidanus. – Frankfurt am Main: Th. Schonvvetter, 1610. – L. XXVI. – 805 S.
73. Statuta, satzung und ordnung einer ehrbaren beständigen polizei für die stadt Allstedt. Erlassen von den Grafen Volrad, Hans und Karl von Mansfeld am 6. Januar 1564 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 513.
74. Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstenthum zu Sachsen. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 149–174.
75. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Annaberg. 1555 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 521–524.
76. Verordnung der Visitatoren [für die Stadt Eilenburg]. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 560.
77. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Grimma. Vom 22. Juni 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 571–575.
78. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Herzberg. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 578–580.
79. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Jessen. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 581–582.
80. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Kemberg. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 584–586.
81. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Leisnig. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 605–609.

82. Verordnung der Visitatoren [für die Stadt Lochau]. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 614.
83. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Niemegk. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 615–616.
84. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Prettin. Vom 18. Februar 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 649–651.
85. Verordnung der Visitatoren für Schmiedeberg. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 662–665.
86. Verordnung der Visitatoren für Zahna. 1528 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 711–715.
87. Verordnung der Visitatoren [für die Stadt Zwickau]. Vom 16. Mai 1556 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 726–727.
88. Die vier artikel des dorfpfarrern furgehalten / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 263–264.
89. Visitations-Abshied für die Stadt Döbeln von 1555 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 547–550.
90. Visitationsartikel für den pfarrer zum Gnandstein. 1539 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 564.
91. Visitations-Instruktionen im Herzogtum Wolfenbüttel 1542 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd. 1. – S. 12–21.
92. Widerstand gegen obrigkeitliche Reformen / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. – Stuttgart: Reclam, 2001. – Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. – S. 316–318.
93. Wie und was wir, Ernst von Gots gnaden Herzog zu Braunschweig und Leuneborg, unser furstenthumbs pharhern und predigern zu predigen befholen. 1529 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Tübingen: Mohr, 1955. – Bd. 6. – Hbd. 1. – S. 522–527.
94. Zwei Ordnungen Herzogs Moritz, vom 21. Mai 1543 / E. Sehling [Hg.] // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – Hbd. 1. – S. 286–291.

Література

95. Ананских И. А. Герман Конринг, Юстус Липсиус и Вейт Людвиг Зеке-ндорф в политико-правовой мысли европейского Нового времени / И. А. Ананских, Э. Б. Курзенин // Мир политики и социологии. – 2013. – № 12. – С. 70.
96. Андронов И. Е. Межконфессиональная полемика в западноевропейской церковной историографии XVI века: автореф. дисс. ... д. и. н.: 07.00.09 / И. Е. Андронов; Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. – М., 2015. – 47 с.
97. Беляева Т. А. Проблема «конфессионализации» в немецкой и отечественной историографии / Т. А. Беляева // Кирилло-Мефодиевские чтения в СамГТУ. Сборник материалов X Всероссийской (с международным участием) ежегодной научно-практической конференции студентов, магистрантов и аспирантов. – Самара: ВПО «Самарский государственный технический университет». 2014. – С. 208–212.
98. Бережная Н. А. Кальвинистская Реформация в Германии: пример Пфальца: автореф. дисс. ... к. и. н.: 07.00.03 / Н. А. Бережная; Санкт-Петербургский государственный университет. – СПб., 2015. – 30 с.
99. Бережная Н. А. Меланхтон и проблема криптокальвинизма в протестантской Германии середины XVI в. / Н. А. Бережная // Клио. – 2015. – № 1(97). – С. 54–57.
100. Бехайм В. Энциклопедия оружия (Руководство по оружиеведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.) / В. Бехайм. – СПб.: АО «Санкт-Петербург Оркестр», 1995. – 577 с.
101. Бецольд Ф. фон. История Реформации: В 2 тт. / Ф. фон Бецольд. – СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. – Т. 2. – 390 с.
102. Бондар І. О. Особливості прояву духовної традиції лютеранства в музичному мистецтві Західної Європи / І. О. Бондар // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. – К.: Міленіум, 2012. – Вип. 28. – С. 9–15.
103. Брендлер Г. Мартин Лютер: Теология и революция / Г. Брендлер ; пер. с нем. – М.; СПб.: Университетская книга, 2000. – 368 с.
104. Бэрд Ч. Реформация XVI века в её отношении к новому мышлению и знанию / Ч. Бэрд; пер. с англ. – СПб.: Тип. Гершуна, 1897. – 362 с.
105. Васютин С. А., Шишигин К. А. Конфессиональное насилие в Германии XVI в. в исторической памяти / С. А. Васютин, К. А. Шишигин // Политическое насилие в истории Германии и России: сборник научных статей. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2007. – С. 56–76.
106. Володарский В. М. Культура Германии в конце XV–XVI в. / В. М. Володарский // Культура Западной Европы в эпоху Возрождения. – М.: Мосгорархив, 1996. – С. 94–134.

107. Володарский В. М. Эрфуртские гуманисты и Реформация / В. М. Володарский // Культура эпохи Возрождения и Реформация. – Л.: Наука, 1981. – С. 151–162.
108. Гаврюшенко А. А. Филипп Меланхтон: гуманист и реформатор (1517–1524 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / А. А. Гаврюшенко; Харьк. гос. ун-т. – Х., 1988. – 24 с.
109. Гассманн Г. Введение. Аугсбургское вероисповедание в 1530 году и сегодня / Г. Гассманн // Die Augsburgische Konfession. Аугсбургское вероисповедание. – Эрланген: Мартин Лютер, 1988. – С. 21–31.
110. Геделунд Л. Н. История Дании / Л. Н. Геделунд; пер. с датск. – СПб.; М.: Изд. т-ва М. О. Вольфа, 1907. – 271 с.
111. Голубкин Ю. А. Вклад Мартина Лютера в создание немецких духовных песен / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2010. – № 908: Історія. – Вип. 42. – С. 272–280.
112. Голубкин Ю. А. Из любви к истине / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Время молчания прошло. – 2-е изд. – Х.: Око, 1994. – С. 227–332.
113. Голубкин Ю. А. Мартин Лютер и реформирование мессы / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2001. – № 526: Історія. – Вип. 33. – С. 52–60.
114. Голубкин Ю. А. Первые визитации в курфюршестве Саксонском / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – 2002. – № 566: Історія. – Вип. 34. – С. 64–72.
115. Голубкин Ю. А. Послесловие / Ю. А. Голубкин // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. – Х.: Майдан, 2001. – С. 335–350.
116. Голубкин Ю. А. Филипп Меланхтон и его «Наставление визитаторов» / Ю. А. Голубкин // Европейская педагогика от античности до Нового времени. – М.: Изд. ИТП и МИО РАО, 1994. – Ч. 3. – С. 56–57.
117. Голубкін Ю. О. Лютер і віттенберзький рух 1521–1522 років / Ю. О. Голубкін // Вісник Харківського університету. – 1974. – № 104: Іст. сер. – С. 75–83.
118. Голубкін Ю. О. На шляху до суверенної територіальної євангелічної Церкви в курфюршестві Саксонському / Ю. О. Голубкін // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2004. – Вип. 27. – С. 9–12.
119. Грановский Т. Н. Лекции по истории средневековья / Т. Н. Грановский. – М.: Наука, 1987. – 430 с.
120. Григорьян Ю. М. К вопросу об уровне экономики, о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии / Ю. М. Григорьян // Вопросы истории. – 1958. – № 1. – С. 123–139.
121. Гросс М. Основные тенденции развития западной историографии в последней четверти XX – начале XXI столетия / М. Гросс // Общественные науки и современность. – 2011. – № 4. – С. 100–104.

122. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / Г. Дельбрюк; пер. с нем. – СПб.: Наука, 2001. – Т. 4. Новое время. – 368 с.
123. Дмитрієв А. Міжнародно-правовий феномен Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. / А. Дмитрієв // Право України. – 2003. – № 3. – С. 152–155.
124. Дятлов В. А. Идея «порядка» в конфликте власти и общества во время Реформации в Германии (1517–1555 гг.) / В. А. Дятлов // Средние века. – 2012. – Вып. 73. – № 1–2. – С. 113–132.
125. Дятлов В. А. Реформа городской благотворительности в Германии (1522–1524 гг.) / В. А. Дятлов // Германская история эпохи Реформации: исследования и документы: Межвузовский сборник научных трудов. – Вологда: ВГПИ, издательство «Русь», 1993. – С. 36–53.
126. Дятлов В. О. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація / В. О. Дятлов. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 351 с.
127. Дятлов В. О. Від «свободи» до «порядку»: соціальні гасла і міфи Реформації XVI ст. / В. О. Дятлов // Сіверянський літопис. – 2010 – № 6. – С. 72–86.
128. Дятлов В. О. Проблеми символічної комунікації Середньовіччя і раннього Нового часу у сучасній західноєвропейській гуманітарній науці / В. О. Дятлов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2005. – Вип. 32. – С. 11–16.
129. Дятлов В. О. Радикальна Реформація і релігійно-конфесійний регіоналізм в Європі в XVI ст. / В. О. Дятлов // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2003. – Вип. 9. – С. 309–318.
130. Дятлов В. О. Реформація і проблема духовного відродження людини та суспільства / В. О. Дятлов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2004. – Вип. 27. – С. 3–8.
131. Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття) / В. О. Дятлов. – Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2010. – 308 с.
132. Дятлов В. О. Середньовіччя і Реформація. Проблема континуїтету в історіографічному дискурсі / В. О. Дятлов // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С. 128–136.
133. Дятлов В. О. Церковна політика герцога Георга Саксонського (1471–1539). Реформа проти Реформації / В. О. Дятлов // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2014. – Вип. 123. – Серія: історичні науки. – С. 11–16.
134. Дятлов В. О. Чого не знав герцог? Князівська влада і комунікативна культура Реформації / В. О. Дятлов // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2006. – Вип. 34. – С. 55–59.

135. Зубков К. И. Камерализм как модель взаимодействия государства и общества: новое прочтение / К. И. Зубков // Уральский исторический вестник. – 2013. – № 3 (40). – С. 20–29.
136. Ивонин Ю. Е. Глобализация в XVI веке? Имперская идея и проблема государственности в Западной Европе и Германии / Ю. Е. Ивонин // Известия Смоленского государственного университета. – 2013. – № 1(21). – С. 171–189.
137. Ивонин Ю. Е. Мориц Саксонский и загадки его политики / Ю. Е. Ивонин // Ивонин Ю. Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. – С. 116–128.
138. Ивонин Ю.Е. О месте протестантских княжеств Германии в системе европейской политики первой половины XVI в. (Саксония и Франция) / Ю.Е. Ивонин // Вопросы германской истории. Политическое развитие – неизученные проблемы: Межвуз. сб. науч. тр. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – С. 6–13.
139. Ивонин Ю. Е. Рейхстаг 1570 года в Шпейере: новая попытка имперской реформы и европейская политика / Ю. Е. Ивонин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2009. – Вып. 2. – История и филология. – С. 45–57.
140. Ивонин Ю. Е. Религиозно-политические аспекты отношений между Священной Римской империей и территориальными государствами Германии в XVI–XVIII вв. / Ю. Е. Ивонин // Религия и политика в Европе XVI–XX вв. – Смоленск: СГПУ, 1998. – С. 7–21.
141. Ивонин Ю. Е. Саксония, Англия и Франция во второй половине XVI – начале XVII века / Ю. Е. Ивонин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2007. – № 7. – История. – С. 123–136.
142. Ивонин Ю. Е. Современная германская историография о концепции конфессионализации. Возможно ли применить эту концепцию к характеристике религиозно-политической жизни России XVI–XVIII веков? / Ю. Е. Ивонин // *Honoris causa* : сборник научных статей, посвященный 70-летию профессора Виктора Владимировича Сергеева. – СПб.: Нестор-История, 2016. – С. 264–277.
143. Ивонин Ю. Е. У истоков европейской дипломатии Нового времени / Ю. Е. Ивонин. – Минск: Университетское, 1984. – 160 с.
144. Ивонин Ю. Е. Универсализм и территориализм. Старая империя и территориальные государства Германии в раннее Новое время. 1495–1806 / Ю. Е. Ивонин. – Т. 1. – М.: РКонсульт, 2004. – 450 с.
145. История Германии : учеб. пособие для студентов вузов: в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. – Т. 1. С древнейших времен до создания Германской империи. – 504 с.
146. Кан А. С. История скандинавских стран / А. С. Кан. – М.: Высшая школа, 1980. – 316 с.

147. Кариков С. А. Выступление немецких князей против политики Карла V в начале 1550-х гг. как составляющая лютеранской конфессионализации / С. А. Кариков // *Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chif M. A. Zhurba*. – April # 13, 2017. – P. 184–186.
148. Кариков С. А. Политика лютеранской конфессионализации в Саксонии во второй половине XVI века / С. А. Кариков // *Вестник Томского государственного педагогического университета (Tomsk State Pedagogical University Bulletin)*. – 2013. – Вып. 2 (130). – С. 150–153.
149. Кариков С. А. Предпосылки и последствия Шмалькальденской войны в творчестве виттенбергских реформаторов / С. А. Кариков // *Вестник РГГУ*. – М., 2014. – № 13 (135). – Всеобщая история. – С. 103–110.
150. Кариков С. А. Специфика конфессионализации в евангелических территориях Германии раннего Нового времени / С. А. Кариков // *Историк и его дело (Серия памяти профессора В. Е. Майера)*. – Ижевск, 2010. – Вып. 8. – С. 86–94.
151. Кариков С. А. Аугсбурзький інтерим як поворотний пункт конфесійного розколу в Німеччині і його вплив на курфюршество Саксонське / С. А. Каріков // *Virtus: Scientific Journal / Editor-in-Chif M. A. Zhurba*. – March # 12, 2017. – P. 210–213.
152. Каріков С. А. Аугсбурзький релігійний мир як рубіжний пункт лютеранської конфесіоналізації в Німеччині / С. А. Каріков // *Вісник КНУ імені Тараса Шевченка*. – 2011. – Історія. – Вип. 106. – С. 25–27.
153. Каріков С. А. Віттенберзький університет за часів конфесіоналізації: головні напрями діяльності (на прикладі теологічного факультету) / С. А. Каріков // *Український історичний збірник*. – К., 2017. – Вип. 19. – С. 53–66.
154. Каріков С. А. Генеральні візитації в курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст. / С. А. Каріков // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. – 2011. – № 965. Історія. – Вип. 43. – С. 51–58.
155. Каріков С. А. Динаміка поширення лютеранства в німецьких землях у XVI ст. як складова конфесіоналізації / С. А. Каріков // *Український історичний збірник*. – К., 2010. – Вип. 13. – Ч. 1. – С. 57–67.
156. Каріков С. А. До проблеми ідейного змісту саксонських церковних статутів раннього Нового часу / С. А. Каріков // *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. – К., 2014. – Серія: Історичні науки. – Вип. 1. – С. 22–27 [Електронне видання]. – Режим доступу : http://history.org.ua/JournALL/mgumstud/mgumstud_2014_1/3.pdf.
157. Каріков С. А. Євангелічна Церква в Саксонії та Нижній Саксонії в конфесійну епоху / С. А. Каріков // *Древности. 2014–2015*. – X., 2015. – Вип. 13. – С. 85–91.

158. Каріков С. А. Євангелічний рух і утвердження Реформації в Померанії / С. А. Каріков // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – № 852. Історія. – Вип. 41. – С. 54–64.
159. Каріков С. А. Зміни в територіальній системі освіти курфюршества Саксонського за часів конфесіоналізації / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – К., 2012. – Вип. 15. – С. 6–17.
160. Каріков С. А. Зовнішньополітичний аспект конфесіоналізації у Священній Римській імперії в німецькій політичній публіцистиці другої половини XVI ст. / С. А. Каріков // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – К., 2010. – Вип. 16. – С. 285–289.
161. Каріков С. А. Конфесійна боротьба в Німеччині у 1546–1555 рр.: політичний аспект / С. А. Каріков // Древности. 2010. – Харків, 2010. – Вип. 9. – С. 85–93.
162. Каріков С. А. Конфесійно-політичний розвиток нижньосаксонських міст у 20–60-х рр. XVI ст. / С. А. Каріков // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2013. – № 1087. Історія. – Вип. 47. – С. 59–69.
163. Каріков С. А. Конфесійно-політичні перетворення в саксонських містах у 1521–1555 рр. / С. А. Каріков // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 2015. – №2. – Ч. 2. – С. 3–6.
164. Каріков С. А. Конфесіоналізація в Німеччині XVI ст.: зміст та основні проблеми / С. А. Каріков // Древности. 2009. – Х., 2009. – Вип. 8. – С. 179–184.
165. Каріков С. А. Курфюрст Август I Саксонський: головні напрями політики / С. А. Каріков // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – № 1005. Історія. – Вип. 45. – С. 73–81.
166. Каріков С. А. Листування Йоганна Бугенхагена з євангелічними правителями як комплекс джерел з історії лютеранської конфесіоналізації / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – К., 2014. – Вип. 17. – С. 36–46.
167. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація XVI ст. у Саксонії: основні тенденції сучасної історіографії / С. А. Каріков // Міждисциплінарні гуманітарні студії. – К., 2016. – Серія: Історичні науки. – Вип. 3. – С. 100–110 [Електронне видання]. – Режим доступу : http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=mgumstud_2017_3_7
168. Каріков С. А. Наглядові заходи в організації євангелічної Церкви в німецьких землях у другій половині XVI ст. / С. А. Каріков // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету

- ім. Т. Г. Шевченка. – 2009. – Вип. 73. – Серія: історичні науки. – № 6. – С. 42–47.
169. Каріков С. А. Образ Йоганна Бугенхагена в німецькій історіографії / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – К., 2009. – Вип. 12. – С. 329–335.
170. Каріков С. А. Основні напрями діяльності «другого покоління» лютеранських реформаторів / С. А. Каріков // *Virtus: Scientific Journal* / Editor-in-Chief М. А. Zhurba. – October # 17, 2017. – Р. 211–214.
171. Каріков С. А. Особливості лютеранської конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу / С. А. Каріков // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 3. – С. 196–201.
172. Каріков С. А. Політична діяльність курфюрста Моріца Саксонського в 1547–1553 рр. у контексті лютеранської конфесіоналізації / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – К., 2015. – Вип. 18. – С. 52–61.
173. Каріков С. А. Початок Реформації в герцогстві Саксонському / С. А. Каріков // *Древности*. 2013. – Харків, 2013. – Вып. 12. – С. 104–110.
174. Каріков С. А. Реформаторська діяльність Йоганна Бугенхагена (20-50-і рр. XVI ст.) / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – К., 2008. – Вип. 11. – С. 32–39.
175. Каріков С. А. Саксонський євангелічний статут 1580 р. як складник лютеранської конфесіоналізації / С. А. Каріков // *Virtus: Scientific Journal* / Editor-in-Chief М. А. Zhurba. – September # 16, 2017. – Р. 160–163.
176. Каріков С. А. Становлення конфесійно-політичних союзів німецьких правителів у 20–30-х рр. XVI ст. / С. А. Каріков // Український історичний збірник. – К., 2013. – Вип. 16. – С. 40–46.
177. Каріков С. А. Створення віросповідних книг євангелічно-Лютеранської Церкви у конфесійну добу / С. А. Каріков // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2014. – № 1117. Історія. – Вип. 48. – С. 29–37.
178. Комлева Ю. Е. Государственное устройство Германии в Новое время / Ю. Е. Комлева. – Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2007. – 164 с.
179. Конфесіологія релігії. Колективна монографія / За наук. ред. А. Колодного та Л. Филипович // Українське релігієзнавство. – К., 2009. – Спецвипуск 2009–2. – 237 с.
180. Корзо М. А. Проблемы нравственного реформирования общества в эпоху раннего Нового времени / М. А. Корзо // *Этическая мысль*. – М.: ИФРАН, 2003. – Вып. 4. – С. 89–102.

181. Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров. – Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. – 360 с.
182. Котляров П. М. Державна реформа освіти: проект Філіпа Меланхтона / П. М. Котляров // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Бердянськ; Запоріжжя, 1998. – Вип. III. – С. 86–94.
183. Котляров П. М. Рекомендаційні листи як засіб зміцнення *respublica literaria* (за листуванням Філіпа Меланхтона) / П. М. Котляров // Вісник Черкаського університету. – 2014. – № 29 (322). – С. 15–19.
184. Котляров П. М. Філіп Меланхтон та його внесок у справу реформування медичної освіти в лютеранських університетах Німеччини / П. М. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2006. – Вип. 34. – С. 65–69.
185. Котляров П. М. Філіп Меланхтон та астрологія: спроба наукового та теологічного обґрунтування астрологічної прогностики / П. М. Котляров // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. – 2009. – Вип. 73. – С. 28–34.
186. Котляров П. Н. Гуманист-теолог в політике: представлення Филиппа Меланхтона о праве на вооруженное сопротивление / П. Н. Котляров // Культура, наука, образование: проблемы и перспективы: Материалы II Всероссийской научно-практической конференции (г. Нижневартовск, 8 февраля 2013 года). – Ч. I. История идей и история общества. Проблемы всеобщей истории. – Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2013. – С. 72–76.
187. Котляров П. Н. *Liberali eruditione* и аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете / П. Н. Котляров // Ученые записки Казанского университета. – Серия: Гуманитарные науки. – 2015. – Т. 157. – № 3. – С. 172–181.
188. Кудрявцев П. Н. Лекции. Сочинения. Избранное / П. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1991. – 344 с.
189. Лексин И. В. Территориальное устройство Германского королевства и Священной Римской империи / И. В. Лексин // Российский юридический журнал. – 2009. – № 1. – С. 37–51.
190. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первак половина 1880-х гг.) / С. И. Лиман. – Х.: ХГАК, 2009. – 688 с.
191. Лурье З. А. Конфессиональные аспекты гуманизма в 1520–1530-е гг. / З. А. Лурье // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. – 2014. – № 11. – С. 42–65.
192. Маграт А. Богословская мысль Реформации / А. Маграт; пер. с англ. – Одесса: ОБШ «Богомыслие», 1994. – 316 с.

193. Мацек Й. К дискуссии о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии / Й. Мацек // Вопросы истории. – 1958. – № 3. – С. 114–121.
194. Мединський Є. М. Історія педагогіки у зв'язку з економічним розвитком суспільства / Є. М. Мединський. – Х.: Держвидав України, 1928. – Т. 1. Від первісної родової громади до доби промислового капіталізму. – 233 с.
195. Немилов А. Н. Специфика гуманизма Северного Возрождения (типология и периодизация) / А. Н. Немилов // Типология и периодизация культуры Возрождения. – М.: Наука, 1978. – С. 39–51.
196. Никулина Т. С. Становление евангелического Любека / Т. С. Никулина // Средневековый город. Межвузовский сборник научных трудов. – Саратов: Наука, 2011. – Вып. 21. – С. 118–136.
197. Паульсен Ф. Германские университеты / Ф. Паульсен. – СПб.: Ред. журн. «Образование», 1904. – 425 с.
198. Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии / Ф. Паульсен. – М.: Тип. товарищества Н. Д. Сытина, 1908. – 276 с.
199. Подаляк Н. Г. Ганза: мир торговли и политики в XII–XVII столетиях / Н. Г. Подаляк. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. – 202 с.
200. Подаляк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть / Н. Г. Подаляк. – К.: Темпора, 2009. – 360 с.
201. Полякова М. А. Реализация педагогических идей Мартина Лютера в организации школьного дела в Германии / М. А. Полякова // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. – 2007. – № 1. – С. 84–88.
202. Прокопьев А. Ю. Габсбурги и Веттины в век религиозного раскола / А. Ю. Прокопьев // Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время: Сборник материалов международной научной конференции: в 2 ч. – Ч. 1. – М.: Наука, 2011. – С. 121–145.
203. Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648 / А. Ю. Прокопьев. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 483 с.
204. Прокопьев А. Ю. Династия и репутация: имперские князья в кризисах раннего Нового времени / А. Ю. Прокопьев // К 400-летию Дома Романовых. Монархии и династии в истории Европы и России: Сборник материалов международной научной конференции: в 2 ч. – Ч. 1. – СПб.: Скифия-Принт, 2013. – С. 122–129.
205. Прокопьев А. Ю. Как сохранить единство? О возможностях интеграции в век религиозного раскола / А. Ю. Прокопьев // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени. – Вып. 11. – СПб., 2014. – С. 7–41.
206. Прокопьев А. Ю. Магдебург, «саксонская треть» и Ганза во второй половине XV – начале XVI в. (К вопросу о характере и функциях

- городских объединений позднего средневековья) / А. Ю. Прокопьев // Средние века. – 1992. – Вып. 55. – С. 168–184.
207. Прокопьев А. Ю. Открытие социального? Княжеская элита конфессиональной эпохи в современной немецкой историографии / А. Ю. Прокопьев // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. – СПб., 2005. – Вып. 6. – С. 50–90.
208. Прокопьев А. Ю. Сакральная миссия границы: Вюртемберг в конфессиональную эпоху / А. Ю. Прокопьев // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. – СПб., 2012. – Вып. 9. – С. 107–129.
209. Прокопьев А. Ю. Светская и духовная власть в ранней лютеранской ортодоксии: Поликарп Лейзер Старший (1552–1610) / А. Ю. Прокопьев // Религия. Власть. Общество. – СПб., 2016. – Вып. 5. – С. 199–236.
210. Ревуненкова Н. В. Протестантизм / Н. В. Ревуненкова. – СПб.: Питер, 2007. – 224 с.
211. Рудерсдорф М. Максимилиан II (1564–1576) / М. Рудерсдорф // Шиндлинг А., Циглер В. Кайзеры. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – С. 89–113.
212. Рыбакова О. Б. Функции ортодоксии и гетеродоксии в процессе легитимации религиозных институтов / О. Б. Рыбакова // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2009. – № 10. – С. 138–145.
213. Смирин М. М. Лютер и общественное движение в Германии в эпоху Реформации (к 450-летию немецкой Реформации) / М. М. Смирин // Вопросы научного атеизма. – М., 1968. – Вып. 5. – С. 109–136.
214. Смирин М. М. Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война / М. М. Смирин. – 2-е изд. – М.: Изд. АН СССР, 1955. – 568 с.
215. Смирин М. М. О характере экономического подъема и революционного движения в Германии в эпоху Реформации / М. М. Смирин // Вопросы истории. – 1957. – № 6. – С. 84–101.
216. Соколов В. В. Философское дело Эразма из Роттердама / В. В. Соколов // Эразм Роттердамский. Философские произведения. – М.: Наука, 1986. – С. 7–68.
217. Стам С. М. Чем же в действительности была Реформация в Германии? / С. М. Стам // Вопросы истории. – 1958. – № 4. – С. 100–113.
218. Стасюк Л. О. Ортодоксія як детермінанта класичного протестантизму / Л. О. Стасюк // Вісник Житомирського державного університету. – 2013. – Вип. 67. Філософські науки. – С. 18–21.
219. Таценко Т. Н. Укрепление территориальной власти и развитие централизованного государственного управления в курфюршестве Саксонском во второй половине XV – первой половине XVI в. /

- Т. Н. Таценко // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI–XVII вв. – Л.: Наука, 1990. – С. 106–131.
220. Таценко Т. Н. Центральные органы управления в немецких территориальных государствах XVI в. / Т. Н. Таценко // Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время. – М.: КДУ, 2011. – С. 187–210.
221. Тронь А. В. Гуманистическое обучение в понимании Рудольфа Агриколы и Филиппа Меланхтона / А. В. Тронь // Европейская педагогика от античности до Нового времени. – М.: Изд. ИТП и МИО РАО, 1994. – Ч. 3. – С. 48–54.
222. Фараджева С. А. Политика саксонских курфюрстов в горном деле / С. А. Фараджева // Из истории западноевропейского средневековья. – М.: МГПИ, 1972. – С. 150–197.
223. Хегглунд Б. История теологии / Б. Хегглунд; пер. с швед. В. Володина. – СПб.: Светоч, 2001. – 370 с.
224. Циглер Т. Руководство по истории педагогики / Т. Циглер; пер. с нем. – Пг.–К.: Сотрудник, б. г. – VIII, 501 с.
225. Чайковская О. Г. Вопрос о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии в советской историографии последних лет / О. Г. Чайковская // Вопросы истории. – 1956. – № 12. – С. 129–142.
226. Чедвик О. Реформация. Противостояние католиков и протестантов в Западной Европе XVI–XVII вв. / О. Чедвик; пер. с англ. – М.: Центрполиграф, 2011. – 479 с.
227. Чиркин В. А. Государственные реформы Саксонии последней трети XV века: к вопросу о переходе к публично-правовому характеру государственной власти / В. А. Чиркин // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2016. – Т. 26. Вып. 2. – Экономика и право. – С. 131–136.
228. Чуянов А. Ф. Рейхстаг и император Священной Римской империи германской нации в первой половине XVI в. / А. Ф. Чуянов // Германская история эпохи Реформации: исследования и документы: Межвузовский сборник научных трудов. – Вологда: ВГПИ, издательство «Русь», 1993. – С. 3–19.
229. Эльфонд И. Я. Особенности политической пропаганды в идейно-теоретической борьбе во Франции второй половины XVI в. / И. Я. Эльфонд // Средние века. – 2002. – Вып. 63. – С. 172–184.
230. Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии / Ф. Энгельс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – М.: Политиздат, 1956. – Т. 7. – С. 343–437.
231. Эпштейн А. Д. К вопросу о Реформации и Крестьянской войне в Германии как первой раннебуржуазной революции / А. Д. Эпштейн // Вопросы истории. – 1957. – №8. – С. 118–141.
232. Aland K. Die Theologische Fakultät Wittenberg und ihre Stellung im Gesamtzusammenhang der Leucorea während des 16. Jahrhunderts /

- K. Aland // 450 Jahre Martin-Luther-Universität. – Halle: Selbstverlag d. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1952. – Bd. 1. – S 155–237.
233. Angermeier H. Reichsreform und Reformation / H. Angermeier. – München: Stiftung Historisches Kolleg, 1983. – 76 S.
234. Arnhardt G. Schulpforte – eine Schule im Zeichen der humanistischen Bildungstradition / G. Arnhardt. – Berlin: Volk und Wissen, 1988. – 302 S.
235. Bahlcke J. Landesherrschaft, Territorien und Staat in der Frühen Neuzeit / J. Bahlcke. – München: Oldenbourg, 2012. – 170 S.
236. Beyer M. Die Neuordnung des Kirchengutes / M. Beyer // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 91–112.
237. Blanckmeister F. Sächsische Kirchengeschichte / F. Blanckmeister. – Dresden: Sturm, 1899. – 452 S.
238. Blaschke K. Die Leipziger Teilung der wettinischen Länder 1485 / K. Blaschke // Sächsische Heimatblätter. – 1985. – Bd. 31. – S. 276–280.
239. Blaschke K. Moritz von Sachsen: ein Reformationsfürst der zweiten Generation / K. Blaschke. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1983. – 95 S.
240. Blaschke K. Sachsen im Zeitalter der Reformation / K. Blaschke. – Gütersloh: Mohn, 1970. – 136 S.
241. Blaschke K. Wirtschaft, Gesellschaft und Politik vor der Reformation / K. Blaschke // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 13–32.
242. Blickle P. Communal Reformation. The Quest for Salvation in Sixteenth-Century Germany / P. Blickle. – Boston: Humanities Press, 1992. – 219 p.
243. Blickle P. Die Reformation im Reich / P. Blickle. – Stuttgart: Ulmer, 2000. – 264 S.
244. Bornkamm H. Martin Luther in der Mitte seines Lebens: das Jahrzehnt zwischen dem Wormser und dem Augsburger Reichstag / H. Bornkamm. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1979. – 624 S.
245. Brandi K. Reformation und Gegenreformation / K. Brandi. – Frankfurt am Main: Societäts-Verlag, 1979. – 556 S.
246. Brecht M. Einflüsse der Reformation nach Schulwesen / M. Brecht // Regionale Aspekte der frühen Schulwesens. – Tübingen: Bibliotheca-Academica-Verlag, 2000. – S. 63–73.
247. Brecht M. Die frühe Theologie des Johannes Brenz / M. Brecht. – Tübingen: Mohr, 1966. – 331 S.
248. Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. – 471 S.
249. Brecht M. Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521–1532 / M. Brecht. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – 517 S.

250. Bruning J. August I (1553–1586) / J. Bruning // Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. – München: Beck, 2007. – S. 110–125.
251. Bruning J. Die kursächsische Reichspolitik zwischen Augsburger Religionsfrieden und Dreißigjährigem Krieg – nur reichspatriotisch und kaisertreu? / J. Bruning // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 81–94.
252. Bruning J. Landesvater oder Reichspolitiker? Kurfürst August von Sachsen und sein Regiment in Dresden 1553–1586 / J. Bruning // Figuren und Strukturen. Historisches Essays für Hartmut Zwahr zum 65. Geburtstag. – München: Saur, 2002. – S. 205–224.
253. Brunner O. Das konfessionelle Zeitalter / O. Brunner // Deutsche Geschichte im Überblick. Hg. v P. Rassoff. – Stuttgart: Metzlersche, 1973. – S. 286–317.
254. Bünz E. Klösterreich – ein neuer Blick auf Sachsen vor der Reformation / E. Bünz, D. M. Mütze, S. Zinsmeyer // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2011. – H. 7. – S. 93–121.
255. Burkhardt C. A. H. Geschichte der sächsischen Kirchen- und Schulvisitationen von 1524 bis 1545 / C. A. H. Burkhardt. – Leipzig: Grunow, 1879. – 348 S.
256. Burkhardt J. Deutsche Geschichte in der Frühen Neuzeit / J. Burkhardt. – München: Beck, 2009. – 136 S.
257. Burkhardt J. Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617 / J. Burkhardt. – Stuttgart: Kohlhammer, 2002. – 244 S.
258. Buske N. Die Reformation im Herzogtum Pommern unter besonderer Berücksichtigung der Gebiete der späteren Generalsuperintendentur Greifswald / N. Buske // Leder H.-G., Buske N. Reform und Ordnung aus dem Wort. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1985. – S. 46–133.
259. Demandt D. Die Auseinandersetzungen des Schmalkaldischen Bundes mit Herzog Heinrich dem Jüngeren von Braunschweig-Wolfenbüttel im Briefwechsel des St. Galler Reformators Vadian / D. Demandt // Zwingliana. – 1995. – Bd. XXII. – S. 45–66.
260. Demel W. Der deutsche Adel. Lebensformen und Geschichte / W. Demel, S. Schraut. – München: Beck, 2014. – 128 S.
261. Dingel I. Historische Einleitung / I. Dingel // Dingel I. Der Adiaphoristische Streit (1548–1560). – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2012. – S. 3–14.
262. Dingel I. Integration und Abgrenzung. Das Bekenntnis als Ordnungselement in der Konfessionsbildung / I. Dingel // Gute Ordnung. Ordnungsmodelle und Ordnungsvorstellungen in der Reformationszeit. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 11–30.
263. Dingel I. Zwischen Disputation und Polemik. »Streitkultur« in den nachinterimistischen Kontroversen / I. Dingel // Streitkultur und

- Öffentlichkeit im konfessionellen Zeitalter. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2013. – S. 17–30.
264. Dreher M. N. Obrigkeit und kirchliche Ordnung beim späten Luther / M. N. Dreher // Lutherjahrbuch. – 2004. – 71. Jg. – S. 73–101.
265. Ehmer H. Der Humanismus an den evangelischen Klosterschulen in Württemberg / H. Ehmer // Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts. – Weinheim: Acta Humaniora, 1984. – S. 121–133.
266. Ehrenpreis S. Reformation und konfessionelles Zeitalter / S. Ehrenpreis, U. Lotz-Heumann. – Darmstadt: WBG, 2008. – 138 S.
267. Eiermann A. Lazarus von Schwendi, Freiherr von Hohenlandsberg, Deutscher Feldoberst und Staatsmann des XVI. Jahrhunderts / A. Eiermann. – Freiburg: Fehsenfeld, 1904. – 163 S.
268. Fabian E. Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1529–1531/33 / E. Fabian. – Tübingen: Böhlke, 1956. – 182 S.
269. Falke E. Die Geschichte des Kurfürsten August von Sachsen in volkswirtschaftlicher Beziehung / E. Falke. – Leipzig : Hirzel, 1868. – 352 S.
270. Feldmann C. Martin Luther / C. Feldmann. – Reinbek: Rowohlt, 2009. – 160 S.
271. Fraas H.-J. Katechismustradition: Luthers kleiner Katechismus in Kirche und Schule / H.-J. Fraas. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1971. – 371 S.
272. Freytag H. Die Preussen auf der Universität Wittenberg und nichtpreussischen Schüler Wittenbergs in Preussen von 1502 bis 1602 / H. Freytag. – Leipzig: Duncker und Humblot, 1903. – 135 S.
273. Friedensburg W. Geschichte der Universität Wittenberg / W. Friedensburg. – Halle: Niemeyer, 1917. – IX, 645 S.
274. Fuchs T. Einleitung: Buch und Reformation / T. Fuchs // Buch und Reformation. Beiträge zur Buch- und Bibliotheksgeschichte Mitteldeutschlands im 16. Jahrhundert. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. — S. 9–38.
275. Fuchs W. P. Das Zeitalter der Reformation / W. P. Fuchs. – München: Gebhardt, 1999. – 223 S.
276. Gašparovicová J. Wittenberská univerzita – miesto peregrinacie uhorských študentov / J. Gašparovicová // Zborník Pedagogickej fakulty Trnavskej univerzity. Séria D – Vedy o výchove a vzdelávaní. – Trnava, 2012. – Ročník 16. – S. 89–97.
277. Gehrlein T. Das Kurfürstliche Haus Sachsen. Kurfürsten von Sachsen sowie Herzöge von Sachsen-Weißenfels, Sachsen-Merseburg und Sachsen-Zeitz aus der Dinastie Wettin / T. Gehrlein. – Werl: Börde-Verlag, 2015. – 111 S.
278. Gehrt D. Der vergessene Nachfolger von Johannes Bugenhagen und Philipp Melanchthon in Wittenberg. Bericht und Ausblick über die Forschung zu Paul Eber / D. Gehrt, P. Knüpfner // Paul Eber (1511–1569).

- Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 19–42.
279. Goertz H.-J. Deutschland 1500–1648. Eine zertrennte Welt / H.-J. Goertz. – Paderborn: Schöningh, 2004. – 286 S.
280. Göse F. Die «Erbverbrüdereten». Zum brandenburgisch-kursächsischen Verhältnis zur Regierungszeit des Kurfürsten August / F. Göse // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 38–49.
281. Gößner A. Die kursächsische Universitätspolitik / A. Gößner // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 115–126.
282. Gößner A. Paul Ebers Tätigkeit an der Theologischen Fakultät in Wittenberg und in seinen Kirchenämtern / A. Gößner // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 162–172.
283. Graebert K. Der Landtag zu Treptow an der Rega, Lucie (13. Dezember) 1534 (Ein Beitrag zur Geschichte der Kirchenreformation im Herzogtum Pommern) / K. Graebert. – Berlin: Friedrich-Wilhelms-Universität, 1900. – 45 S.
284. Graf F. W. Der Protestantismus. Geschichte und Gegenwart / F. W. Graf. – München: Beck, 2017. – 128 S.
285. Grendler P. F. The Universities of the Renaissance and Reformation / P. F. Grendler // Renaissance Quarterly. – 2004. – Vol. 57. – №1. – P. 1–42.
286. Groß R. Das «Politische Testament» des Melchior von Osse 1555/56 und die kursächsische Wirtschaftspolitik / R. Groß // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 127–138.
287. Groß R. Die Wettiner / R. Groß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2007. – 324 S.
288. Hahn F. Die evangelische Unterweisung in den Schulen des 16. Jahrhunderts / F. Hahn. – Heidelberg: Quelle und Meyer, 1957. – 136 S.
289. Hamm B. Bürgertum und Glaube. Konturen der städtischen Reformation / B. Hamm. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1996. – 256 S.
290. Hamm B. Reformationstheorien / B. Hamm, B. Moeller, D. Wendebourg. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995. – 142 S.
291. Hammerstein N. Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert / N. Hammerstein. – München: Oldenbourg, 2003. – 170 S.
292. Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: In 4 Bde. / N. Hammerstein [Hg]. – München: Beck, 1996. – Bd. 1. – 465 S.
293. Hartung F. Karl V und die deutschen Reichsstände von 1546–1555 / F. Hartung. – Halle: Niemeyer, 1910. – 102 S.
294. Hasse H.-P. Bugenhagen und die Schmalkaldische Krieg / H.-P. Hasse // Der späte Bugenhagen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 197–217.

295. Hasse H.-P. Lutherisches Konfessionsbewusstsein und Kirchenpolitik des Kurfürsten August von Sachsen / H.-P. Hasse // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 166–175.
296. Hauschild W.-D. Biblische Theologie und kirchliche Praxis. Die Kirchenordnungen 1528–1543 in Johannes Bugenhagens Gesamtwerk / W.-D. Hauschild // Kirchenreform als Gottesdienst. – Hannover: Lutherisches Verlagshaus, 1985. – S. 44–88.
297. Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte / W.-D. Hauschild. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. – Bd. 2. Reformation und Neuzeit. – 978 S.
298. Heckel M. Deutschland im konfessionellen Zeitalter / M. Heckel. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1983. – 280 S.
299. Heinemann O. Herrschaftslegitimation durch genealogisch-historiographische Arbeit unter Kurfürst August / O. Heinemann // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 74–84.
300. Heinker C. Kontrollieren oder Delegieren? Zur Interaktion Kurfürst Augusts mit seiner Geheimen Räten / C. Heinker // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 102–109.
301. Held W. 1547 – Die Schlacht bei Mühlberg/Elbe. Entscheidung auf dem Wege zum albertinischen Kurfürstentum Sachsen / W. Held. – Leipzig: Sax-Verlag, 1997. – 178 S.
302. Helfricht J. Die Wettiner. Sächsens Könige, Herzöge, Kurfürsten und Markgrafen / J. Helfricht. – Leipzig: Sachsenbuch, 2011. – 80 S.
303. Hermann K. Sächsische Geschichte im Überblick / K. Hermann, A. Thieme. – Leipzig: Seemann Henschel, 2013. – 240 S.
304. Herrmann J. Die albertinischen Kurfürsten und ihre Räte im 16. Jh / J. Herrmann // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 239–262.
305. Herrmann J. Einführung. Die Ereignisse vom 26. Mai 1548 bis zum 8. Januar 1551 / J. Herrmann, G. Wartenberg // Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen. – Berlin: Akademie-Verlag, 1992. – Bd. 4. 26.5.1548 – 8.1.1551. – S. 1–37.
306. Herrmann J. Moritz von Sachsen (1521–1553): Landes-, Reichs- und Friedensfürst / J. Herrmann. – Beucha-Markkleeberg: Sax-Verlag, 2013. – 272 S.
307. Herzog J. Vorreformatorische Kirche und Reformation in Torgau / J. Herzog. – Markkleeberg: Sax-Verlag, 2016. – 632 S.
308. Heussi K. Kompendium der Kirchengeschichte / K. Heussi. – Tübingen: Mohr, 1991. – 570 S.
309. Hettwer H. Herkunft und Zusammenhang der Schulordnungen vom 16. bis 18. Jahrhundert / H. Hettwer. – Mainz: Hase und Koehler, 1965. – 292 S.

310. Heyden H. Bugenhagen als Reformator und Visitor / H. Heyden // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1958. – S. 7–23.
311. Höß I. Melanchthon: Wittenberg und Nürnberg / I. Höß // Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte. – 1984. – Bd. 53. – S. 19–32.
312. Hofmann F. Philipp Melanchthon und die zentralen Bildungsprobleme des Reformationsjahrhunderts / F. Hofmann // Philipp Melanchthon. 1497–1560. – Berlin: Akademie-Verlag, 1963. – Bd. 1. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. – S. 83–109.
313. Holzem A. Christentum in Deutschland 1550–1850. Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung / A. Holzem. – Paderborn: Schöningh, 2015. – Bd. 1. – XIV, 665 S.
314. Iserloh E. Luthers Thesenanschlag. Tatsache oder Legende? / E. Iserloh. – Wiesbaden: Steiner, 1962. – 43 S.
315. Issleib S. Moritz von Sachsen als evangelischer Fürst. 1541–1553 / S. Issleib. – Leipzig: Barth, 1907. – 214 S.
316. Jadatz H. Der Ausbau der kursächsischen Landeskirche zwischen 1555 und 1557 / H. Jadatz // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 179–190.
317. Jadatz H. Herrschaftswechsel als kirchenpolitische Zäsur. Das albertinisch-sächsische Herzogtum und die Wittenberger Reformation / H. Jadatz // Genealogisches Bewusstsein als Legitimation. Inter- und intragenerationelle Auseinandersetzungen sowie die Bedeutung von Verwandtschaft bei Amtswechseln. – Bamberg: University of Bamberg Press, 2009. – S. 213–224.
318. Jadatz H. Sächsische Landesherrschaft contra Wittenberger Reformation. Die Kirchen- und Religionspolitik Herzog Georgs von Sachsen / H. Jadatz // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2010. – H. 4. – S. 121–132.
319. Jadatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts / H. Jadatz. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – 380 S.
320. Jambrek S. Flacius' Struggle for the Freedom of the Church / S. Jambrek // KAIROS – Evangelical Journal of Theology. – 2012. – Vol. VI. – №2. – P. 175–198.
321. Joestel V. Ostthüringen und Karlstadt. Soziale Bewegung und Reformation im mittleren Saaletal am Vorabend des Bauernkrieges (1522–1524) / V. Joestel. – Berlin: Schelzky & Jeep, 1996. – 171 S.
322. Jordan J. Zur Wittenberger Universitätsgeschichte des 16. Jahrhunderts / J. Jordan // Archiv für Reformationgeschichte. – 1925. – Bd. 22. – S. 102–116.

323. Jürgens K. Phasen der Reformation in der Braunschweigischen Landeskirche / K. Jürgens // Das Reformationsjahr 1542 im Lande Braunschweig. – Braunschweig: Oeding, 1993. – S. 18–25.
324. Jürgens K. Die Reformation in der Stadt Braunschweig von den Anfängen bis zur Annahme der Kirchenordnung / K. Jürgens // Die Reformation in der Stadt Braunschweig. 1528–1978. – Braunschweig: Limbach, 1978. – S. 25–70.
325. Jung M. H. Reformation und Konfessionelles Zeitalter (1525–1648) / M. H. Jung. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2012. – 288 S.
326. Jung M. H. Die Reformation. Wittenberg – Zürich – Genf. 1517–1555 / M. H. Jung. – Wiesbaden: Marixverlag, 2016. – 224 S.
327. Junghans H. Die Ausbreitung der Reformation von 1517 bis 1539 / H. Junghans // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 33–66.
328. Junghans H. Die kursächsische Kirchen- und Schulordnung von 1580 – Instrument der “lutherischen” Konfessionalisierung? / H. Junghans // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 209–238.
329. Junghans H. Martin Luther und Wittenberg / H. Junghans. – München; Berlin: Koehler und Amelang, 1996. – 222 S.
330. Karant-Nunn S. C. The Reality of Early Lutheran Education / S. C. Karant-Nunn // Lutherjahrbuch. – 1990. – 57. Jg. – S. 128–146.
331. Keller R. Matthias Flacius Illyricus (1520–1575) / R. Keller // Keller R. Luthertum in der Vielfalt seiner Geschichte. – Regensburg: Insitut für Evangelische Theologie, 2006. – S. 21–27.
332. Kern B.-R. Die Sächsischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts / B.-R. Kern // Sächsische Justizgeschichte. – Dresden: Sächsisches Staatsministerium der Justiz, Referat Presse- und Öffentlichkeitsarbeit, 1999. – Bd. 9. Rechtsbücher und Rechtsordnung in Mittelalter und früher Neuzeit. – S. 186–199.
333. Kirchner H. Reformationsgeschichte von 1532–1555/1566: Festigung der Reformation, Calvin, katholische Reform und Konzil von Trient / H. Kirchner. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – 178 S.
334. Kirstan R. Die Welt des Johannes Letzner. Ein lutherischer Landpfarrer und Geschichtsschreiber des 16. Jahrhunderts / R. Kirstan. – Göttingen: Wallstein Verlag, 2015. – 469 S.
335. Klingebiel T. Die Hildesheimer Reformation des Jahres 1542 und die Stadtgeschichte: eine Ortsbestimmung / T. Klingebiel // Hildesheimer Jahrbuch. – 1992. – Bd. 63. – S. 59–84.
336. Klueping H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648 / H. Klueping. – Stuttgart: Ulmer, 1989. – 436 S.
337. Koch E. Ausbau, Gefährdung und Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601 / E. Koch // Das Jahrhundert der Refor-

- mation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 195–223.
338. Koch E. Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675) / E. Koch. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – 360 S.
339. Koch E. Der kursächsische Philippismus und seine Krise in den 1560er und 1570er Jahren / E. Koch // Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – das Problem der «Zweite Reformation». – Gütersloh: Mohn, 1986. – S. 60–77.
340. Koch E. Das Schicksal von Bugenhagens Visitationswerk in Braunschweig–Wolfenbüttel im Lichte eines unveröffentlichten Briefes an Bugenhagen / E. Koch // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. – S. 168–182.
341. Kohler A. Von der Reformation zum Westfälischen Frieden / A. Kohler. – München: Oldenbourg, 2011. – 260 S.
342. Kohnle A. Johannes Bugenhagen und das Interim / A. Kohnle // Der späte Bugenhagen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 219–227.
343. Kolb R. The “Three Kingdoms” of Simon Musaeus: A Wittenberg Student Processes Luther’s Thought / R. Kolb // Collaboration, Conflict, and Continuity in the Reformation. Essays in Honour of James M. Estes on his Eightieth Birthday. – Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2014. – S. 297–321.
344. Koldewey F. Heinz von Wolfenbüttel. Ein Zeitbild aus dem Jahrhundert der Reformation / F. Koldewey. – Halle: Verein für Reformationsgeschichte, 1883. – VI, 80 S.
345. Koldewey F. Die Reformation des Herzogtums Braunschweig–Wolfenbüttel unter dem Regimente des Schmalkaldischen Bundes 1542–1547 / F. Koldewey // Zeitschrift historisches Verein für Niedersachsen. – 1868. – S. 243–338.
346. Korell G. Jürgen Wullenwever. Sein social-politisches Wirken in Lübeck und der Kampf mit der erstarkenden Mächten Nordeuropas / G. Korell. – Weimar: Böhlau, 1980. – 137 S.
347. Korthaase W. Philipp Melanchthon – a Shining Example of a True Scholar, Educator and Pedagogue and his Influence on Bohemia and Moravia / W. Korthaase // Scientific Papers of the University of Pardubice. Series C – Institute of Languages and Humanities. – 1999. – № 5. – S. 221–245.
348. Kroll F.-L. Geschichte Sachsens / F.-L. Kroll. – München: Beck, 2014. – 128 S.
349. Krolopp B. Reformation auf dem Land. Die Kirchenvisitation von 1533/34 im Wittenberger Umland / B. Krolopp [Elektronный ресурс]. – Режим доступа: http://www.aventinus-online.de/neuzeit/reformation-und-glaubenskriege-1517-1648/art/Reformation_auf/html/ca/b1ef996772bd9bade781149d5e835b10/

350. Krumwiede H.-W. Kirchengeschichte Niedersachsens / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995. – Bd. 1. – 272 S.
351. Krumwiede H.-W. Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel / H.-W. Krumwiede. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1967. – 265 S.
352. Lämmel R. Kurfürst August und die Universitätsreform von 1580 in Kursachsen / R. Lämmel. – München: GRIN Verlag, 2005. – 18 S.
353. Lanzinner M. Friedensversicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II (1564–1576) / M. Lanzinner. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1993 – 588 S.
354. Lechler G. Die Vorgeschichte der Reformation Leipzigs / H. Lechler // Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte. – 1885. – H. 3. – S. 1–24.
355. Leder H.-G. Bugenhagen und die “aurora doctrinarum”. Zum Studium Bugenhagens in Greifswald / H.-G. Leder // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. – S. 38–86.
356. Leder H.-G. Bugenhagen und König Christian III. von Dänemark – Anmerkungen zu ihrem Briefwechsel / H.-G. Leder // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Vom Reformator zum Reformator. – Frankfurt am Main: Lang, 2002. – S. 409–430.
357. Leder H.-G. Bugenhagens reformatorisches Wirken in Dänemark / H.-G. Leder // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Vom Reformator zum Reformator. – Frankfurt am Main: Lang, 2002. – S. 357–408.
358. Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Leben und Wirken (1485–1558) / H.-G. Leder // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. – S. 8–37.
359. Leder H.-G. Wittenberger Alltag. Bugenhagen in Wittenberg (Mai 1532 bis November 1534) / H.-G. Leder // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Vom Reformator zum Reformator. – Frankfurt am Main: Lang, 2002. – S. 287–316.
360. Leppin V. Die ernestinischen Beziehungen zu Kursachsen – um das Erbe der Reformation / V. Leppin // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 67–80.
361. Leppin V. Paul Eber und die Lehrkontroversen seiner Zeit / V. Leppin // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 43–64.
362. Leppin V. Die Wittenberger Reformation und die Prozess der Transformation kultureller zu institutionellen Polaritäten / V. Leppin. – Stuttgart; Leipzig: Hirzel, 2008. – 45 S.
363. Litten M. Bürgerrecht und Bekenntnis. Städtische Optionen zwischen Konfessionalisierung und Säkularisierung in Münster, Hildesheim und Hamburg / M. Litten. – Hildesheim: Olms, 2003. – 372 S.

364. Ludwig F. Die Entstehung der kursächsischen Schulordnung von 1580 auf Grund archivalischer Studien / F. Ludwig. – Berlin: Hofmann, 1908. – 176 S.
365. Ludwig U. Das Herz der Justitia. Gestaltungspotentiale territorialer Herrschaft in der Strafrechts- und Gnadenpraxis am Beispiel Kursachsens 1548–1648 / U. Ludwig. – München: Beck, 2008. – 318 S.
366. Mai H. Der Einfluß der Reformation auf Kirchenbau und kirchliche Kunst / H. Mai // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 153–178.
367. Maier H. Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre / H. Maier. – München: Beck, 1980. – 353 S.
368. Mau R. Evangelische Bewegung und frühe Reformation 1521 bis 1532 / R. Mau. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. – 255 S.
369. Maurer H.-M. Johannes Brenz und die Reformation in Württemberg / H.-M. Maurer. – Stuttgart: Theiss, 1974. – 221 S.
370. Mayer H. Martin Luther: Leben und Glaube / H. Mayer. – Gütersloh: Mohn, 1982. – 320 S.
371. Menzhausen J. Kulturgeschichte Sachsens / J. Menzhausen. – Leipzig: Seemann Henschel, 2014. – 344 S.
372. Mirow J. Geschichte des Deutschen Volkes. Von der Anfängen bis zur Gegenwart / J. Mirow. – Gernsbach: Katz, 2004. – Bd. 2. Bürger und Fürsten. – 688 S.
373. Mißfelder J.-F. Krisenstadtrepublikanismus: Magdeburg und La Rochelle in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts / J.-F. Mißfelder // Stadt und Religion in der frühen Neuzeit. – Frankfurt am Main: Campus, 2007. – S. 147–175.
374. Moderhack R. Braunschweig – das Bild der Stadt in 900 Jahren: In 2 Bde / R. Moderhack. – Braunschweig: Limbach, 1985. – Bd. 1. – 234 S.
375. Moeller B. Deutschland im Zeitalter der Reformation / B. Moeller. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – 224 S.
376. Moeller B. Frömmigkeit in Deutschland um 1500 / B. Moeller // Archiv für die Reformationsgeschichte. – 1965. – Bd. 56. – S. 5–31.
377. Moeller B. Luthers Stellung zur Reformation in deutschen Territorien und Städten / B. Moeller // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. – Bd. 1. – S. 573–589.
378. Moeller B. Die Reformation / B. Moeller // Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1987. – Bd. 1. Von den Anfängen bis zum Ende des Dreißigjährigen Krieges. – S. 492–514.
379. Mörke O. Rat und Bürger in der Reformation. Soziale Gruppen und kirchlicher Wandel in den welfischen Hansestädten Lüneburg, Braunschweig und Göttingen / O. Mörke. – Hildesheim: Lax, 1983. – X, 403 S.
380. Mörke O. Die Reformation. Voraussetzungen und Durchsetzungen / O. Mörke. – München: Oldenbourg, 2005. – 174 S.

381. Müller G. Visitationsakten als Geschichtsquellen / G. Müller // Deutsche Geschichtsblätter. – 1907. – Bd. 8. – H. 11/12. – S. 287–316.
382. Müller M. Ein Jagdschloss als Objekt der Herrschaftskunst. Der Neubau von Schloss Augustusburg und das Vermächtnis Kurfürst August von Sachsen in der Architektur / M. Müller // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorisches «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 178–191.
383. Müller M. G. Zweite Reformation und städtische Autonomie im königlichen Preußen: Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557–1660) / M. G. Müller. – Berlin: Akademie-Verlag, 1997. – 264 S.
384. Niklas Th. Um Macht und Einheit des Reiches. Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583) / Th. Niklas. – Husum: Matthiesen, 1995. – 203 S.
385. Oestreich G. Grafschaft und Dynastie Nassau im Zeitalter der konfessionellen Kriege / G. Oestreich // Blätter für deutsche Landesgeschichte. – 1960. – № 96. – S. 22–49.
386. Olesen J. E. Die dänischen Beziehungen zu Kursachsen 1555–1618 / J. E. Olesen // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. – Stuttgart: Steiner, 2007. – S. 33–50.
387. Ott T. Präzedenz und Nachbarschaft. Das albertinische Sachsen und seine Zuordnung zu Kaiser und Reich im 16. Jahrhundert / T. Ott. – Mainz: von Zabern, 2008 – 654 S.
388. Pallas K. Überblick über der Kirchenvisitationen des sächsischen Kurkreises / K. Pallas // Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. – Halle: Hendel, 1906. – T. 1. – S. 1–178.
389. Patze H. Bürgertum und Frömmigkeit im mittelalterlichen Braunschweig / H. Patze // Braunschweigisches Jahrbuch. – 1977. – Bd. 58. – S. 9–30.
390. Pettke S. Zwei Briefe Bugenhagen an den Rostocker Rat 1530/1531 / S. Pettke // Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. – S. 118–143.
391. Philipp Melanchthon 1497–1560 / G. Urban [Hg.]. – Bretten: Melanchthonverein, 1960. – 90 S.
392. Politischer Widerstand als Protestantische Option. Philipp Melanchthon und Justus Menius: Von der Notwehr (1547) / H.-O. Schneider [Hg.]. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – 142 S.
393. Press V. Soziale Folgen der Reformation in Deutschland / V. Press // Press V. Das Alte Reich. – Berlin: Duncker und Humblot, 1997. – S. 435–480.
394. Rabe H. Reich und Glaubensspaltung. Deutschland 1500–1600 / H. Rabe. – Frankfurt am Main: Gutenberg, 1989. – 512 S.
395. Raddatz-Breidbach C. M. Albertinische Kurfürsten und “lutherische Lehr” – Zum Amtsbuch des Hofpredigers Paul Jenisch für die Dresdner

- Hofkirche / C. M. Raddatz-Breidbach // Aus evangelischen Archiven. – 2013. – №53. – S. 91–122.
396. Ranke L. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation: In 6 Bd. / L. Ranke. – Berlin: Duncker und Humblot, 1840. – Bd. 3. – X, 603 S.
397. Rehtmeyer P. J. Antiquitates bzw. Historiae ecclesiasticae inclutae urbis Brunsvigae, oder der berühmten Stadt Braunschweig Kirchen-Historie: In 5 Bde / P. J. Rehtmeyer. – Braunschweig: Grüneberg, 1712. – Bd. 3. – 418 S.
398. Reinhard W. Glaube und Macht. Kirche und Politik im Zeitalter der Konfessionalisierung / W. Reinhard. – Freiburg: Herder, 2004. – 128 S.
399. Reinhard W. Was ist katholische Konfessionalisierung? / W. Reinhard // Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Verens für Reformationsgeschichte. – Gütersloh; Münster: Aschendorff, 1995. – S. 419–452.
400. Reinhard W. Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters / W. Reinhard // Zeitschrift für historische Forschung. – 1983. – №10. – S. 257–277.
401. Reller H. Vorreformatorsche und reformatorische Kirchenverfassung im Fürstentum Braunschweig-Wolfenbüttel / H. Reller. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1959. – 237 S.
402. Roensch M. Die theologische Bedeutung der Konkordienformel vor ihrem geschichtlichen Hintergrund / M. Roensch // Lutherische Theologie und Kirche. – 1977. – №3. – S. 33–34.
403. Rogge J. Die Wettiner: Aufstieg einer Dynastie im Mittelalter / J. Rogge. – Ostfildern: Thorbecke, 2005. – 272 S.
404. Rosin R. The Reformation, Humanism, and Education: The Wittenberg Model for Reform / R. Rosin // Concordia Journal. – 1990. – Vol. 16. – №4. – P. 302–318.
405. Rudersdorf M. Kurfürst August von Sachsen. Ein neuer nachreformatorischer Fürstentypus im Konfessionsstaat des Alten Reiches / M. Rudersdorf // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 8–25.
406. Rudersdorf M. Moritz (1541/47–1553) / M. Rudersdorf // Die Herrscher Sachsens – Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. – München: Beck, 2007. – S. 90–109.
407. Rudersdorf M. 1555 als Achsenjahr der deutschen Geschichte – Zu zwei Aspekten reichsfürstlicher Politik im Zeichen der Augsburger Religionsfriedens / M. Rudersdorf // Landesgeschichte und Archivwesen. – Dresden: Sächsisches Dr.- und Verl.-Haus, 2002. – S. 179–198.
408. Rudolph H. Moritz von Sachsen – Formen und Funktionen der Herrschaftsrepräsentation eines Fürsten an der Zeitenwende / H. Rudolph // Fürsten an der Zeitenwende zwischen Gruppenbild und Individualität.

- Formen fürstlicher Selbstdarstellung und ihre Rezeption (1450–1550) – Ostfildern: Thorbecke, 2009. – S. 367–394.
409. Ruttkay L. Jessenius als Professor in Wittenberg – zum 350. Todesjahr von Jessenius / L. Ruttkay // Orvostörténeti közlemények. Commutationes de historia artis medicinae. – 1971. – №62–63. – S. 13–55.
410. Schattkowsky M. Die sächsischen Konstitutionen von 1572. Ein Gesetzeswerk zwischen Bauernschutz und Herrschaftskompromis / M. Schattkowsky // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 110–121.
411. Scheible H. Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit / H. Scheible // Lutherjahrbuch. – 1999. – 66. Jg. – S. 237–262.
412. Schilling H. Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648 / H. Schilling. – Berlin: Siedler Verlag, 1994. – 516 S.
413. Schilling H. Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620 / H. Schilling // Historische Zeitschrift. – 1988. – Bd. 246. – S. 1–45
414. Schilling H. Die Konfessionalisierung und die Entstehung eines internationalen Systems in Europa / H. Schilling // Reformation und Recht. Festgabe für Gottfried Seebaß zum 65. Geburtstag. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2002. – S. 127–144.
415. Schilling H. Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs / H. Schilling. – München: Beck, 2014. – 720 S.
416. Schilling H. Die Stadt in der frühen Neuzeit / H. Schilling. – München: Oldenbourg, 1993. – 148 S.
417. Schilling H. 1517. Weltgeschichte eines Jahres / H. Schilling. – München: Beck, 2017. – 368 S.
418. Schirmer U. Die ernestinischen Kurfürsten (1485–1547) / U. Schirmer // Die Herrscher Sachsens – Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. – München: Beck, 2007. – S. 55–75.
419. Schlosser H. Neuere Europäische Rechtsgeschichte: Privat- und Strafrecht vom Mittelalter bis zur Moderne / H. Schlosser. – München: Beck, 2014. – 398 S.
420. Schmidt H. R. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert / H. R. Schmidt. – München: Oldenbourg, 1992. – 153 S.
421. Schmidt W. Die Kirchen- und Schulvisitation im sächsischen Kurkreise vom Jahre 1555 / W. Schmidt. – Halle: Verein für Reformationsgeschichte, 1906. – H. 2: Die wirtschaftlichen Verhältnisse. – 88 S.
422. Scholz V. Die Zählung und die Erfassung der Bevölkerung in ihrer historischen Entwicklung vom Römischen Imperium bis zur Reichsgründung 1871 / V. Scholz // Bayern in Zahlen. – 2014. – № 12. – S. 750–760.

423. Schorn-Schütte L. Das Reformation. Vorgeschichte – Verlauf – Wirkung / L. Schorn-Schütte. – München: Beck, 2003. – 128 S.
424. Schulze W. Gerhard Oestreichs Begriff “Sozialdisziplinierung in der Frühen Neuzeit” / W. Schulze // Zeitschrift für Historische Forschung. – 1987. – №14. – S. 265–302.
425. Schwarz Lausten M. Bugenhagen und Dänemark / M. Schwarz Lausten // Der späte Bugenhagen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. – S. 229–240.
426. Schwarz Lausten M. Obrigkeit und kirchliche Ordnung beim späten Luther / M. Schwarz Lausten // Lutherjahrbuch. – 2004. – 71. Jg. – S. 73–101.
427. Seebaß G. Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter – Reformation – Konfessionalisierung / G. Seebaß. – Stuttgart: Kohlhammer, 2006. – 360 S.
428. Sehling E. Geschichte der protestantischen Kirchenverfassung / E. Sehling. – Berlin – Leipzig: Teubner, 1914. – 50 S.
429. Sehling E. Kirchen-Ordnung von 1580 / E. Sehling // Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts. – Leipzig: Reisland, 1902. – Bd. 1. – S. 130–136.
430. Simon M. Der Augsburger Religionsfriede / M. Simon. – Augsburg: Kieser, 1955. – 104 S.
431. Simon T. Gemeinwohltopik in der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Politiktheorie / T. Simon // Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe. – Berlin: Akademie-Verlag, 2001. – Bd. I. – S. 129–146.
432. Simon T. «Gute Policey». Ordnungsleitbilder und Zielvorstellungen politischen Handels in der frühen Neuzeit / T. Simon. – Frankfurt am Main: Klostermann, 2004. – 604 S.
433. Smolinsky H. Albertinisches Sachsen / H. Smolinsky // Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600. – Münster: Aschendorff, 1990. – Bd. 2. Der Nordosten. – S. 8–33.
434. Smolinsky H. Kirchengeschichte der Neuzeit / H. Smolinsky. – Düsseldorf: Patmos, 2003. – 220 S.
435. Spieß W. Geschichte der Stadt Braunschweig im Nachmittelalter vom Ausgang des Mittelalters bis zum Ende der Stadtfreiheit (1491–1671): In 2 Bde / W. Spieß. – Braunschweig: Waisenhaus, 1966. – Bd. 1. – 353 S.
436. Spieß W. Die Ratsherren der Hansestadt Braunschweig. 1231–1671 / W. Spieß. – Braunschweig: Waisenhaus, 1940. – 219 S.
437. Sprengler-Ruppenthal A. Bugenhagen und das protestantische Kirchenrecht / A. Sprengler-Ruppenthal // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1971. – Bd. 88. – S. 196–233.

438. Sprengler-Ruppenthal A. Zur reformatorischen Kirchenrecht / A. Sprengler-Ruppenthal // Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. – 1980. – Bd. 97. – S. 393–420.
439. Steinmetz M. Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden) / M. Steinmetz. – Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. – 428 S.
440. Stolleis M. Veit Ludwig von Seckendorf / M. Stolleis // Staatsdenker in der Frühen Neuzeit. – München: Beck, 1995. – S. 148–171.
441. Straubel R. Kaiser, König, Kardinal. Deutsche Fürsten 1500–1800 / R. Straubel, U. Weiss. – Leipzig; Jena; Berlin: Urania-Verlag, 1991. – 408 S.
442. Strauss G. Luther's House of Learning / G. Strauss. – Baltimore – London: Johns Hopkins University Press, 1978. – XII, 390 p.
443. Stump J. Life of Philip Melancthon / J. Stump. – N. Y.: Pilger Publishing House, 1897. – 272 p.
444. Stupperich R. Melancthon / R. Stupperich. – Berlin: G. Reiner Verlag, 1960. – 320 S.
445. Stupperich R. Die Vorbereitung der Reformation im Ordensland Preußen / R. Stupperich // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. – Ulm; Donau: Unser Weg, 1966. – S. 6–13.
446. Syndram D. August von Sachsen als Sammler. Zwischen persönlicher Neigung und fürstlicher Konvention / D. Syndram // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. – Dresden: Sandstein, 2017. – S. 192–209.
447. Thomas R. Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig / R. Thomas // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 113–132.
448. Töpfer T. Landesherrschaft – fürstliche Autorität – korporative Universitätsverfassung. Die Anfänge der Universität Wittenberg 1502–1525 / T. Töpfer // Universitäten und Wissenschaften im mitteldeutschen Raum in der Frühen Neuzeit. – Stuttgart: Steiner, 2004. – S. 27–54.
449. Töpfer T. »Schöner Rubin« oder »schlipffrige wortte«? Territoriale Bekenntnisbildung in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts am Beispiel des *Corpus doctrinae Philippicum* / T. Töpfer // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 64–82.
450. Töpfer T. Die Universitäten Leipzig und Wittenberg im Reformationsjahrhundert. Aspekte einer vergleichenden Universitätsgeschichte im territorialen Kontext / T. Töpfer // Universitätsgeschichte als Landesgeschichte. Die Universität Leipzig in ihren territorialgeschichtlichen Bezügen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. – S. 41–83.
451. Töpfer T. Zwischen bildungskultureller Vorbildwirkung und politischer Legitimationsstiftung. Die Universität Wittenberg in der lutherischen

- Bildungslandschaft der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts / T. Töpfer // Konstruktion von Geschichte. Jubelrede – Predigt – protestantische Historiographie. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012. – S. 29–52.
452. Tokuzen J. Pädagogik bei Luther / J. Tokuzen // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. – Bd. 1. – S. 323–330.
453. Tschackert P. Die Entstehung der lutherischen und die reformierten Kirchenlehre samt ihren innerprotestantischen Gegensätzen / P. Tschackert. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1979. – XII, 645 S.
454. Vehse E. Geschichte der Höfe des Hauses Sachsen / E. Vehse. – Hamburg: Hoffmann und Kampe, 1854. – Bd. 2. – 359 S.
455. Vogtherr T. Die Welfen. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart / T. Vogtherr. – München: Beck, 2014. – 112 S.
456. Walther H. G. Wittenberg – Die LEUCOREA im Rahmen der ernestinischen Universitätsgründungen / H. G. Walther // Reformation und Rationalität. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015. – S. 11–25.
457. Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 / G. Wartenberg // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. – S. 67–90.
458. Wartenberg G. Fürst und Reformator. Philipp Melanchthon als Berater des Kurfürsten August von Sachsen in Bildungs- und Kirchenfragen / G. Wartenberg // Herbergen der Christenheit. – 2000. – Bd. 24. – S. 75–101.
459. Wartenberg G. Die Kursächsische Landesuniversität bis zur Frühaufklärung. 1540 bis 1680 / G. Wartenberg // Alma mater Lipsiensis. Geschichte der Karl-Marx-Universität. – Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 1984. – S. 55–75.
460. Wartenberg G. Landesherrschaft und Reformation. Moritz von Sachsen und die albertinische Kirchenpolitik bis 1546 / G. Wartenberg. – Weimar; Gütersloh: Mohn, 1988. – 319 S.
461. Wartenberg G. Luthers Beziehungen zu den sächsischen Fürsten / G. Wartenberg // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. – Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. – Bd. 1. – S. 549–571.
462. Wartenberg G. Martin Luther und Moritz von Sachsen / G. Wartenberg // Lutherjahrbuch. – 1975. – 42. Jg. – S. 52–70.
463. Wartenberg G. Visitationen des Schulwesens im albertinischen Sachsen zwischen 1540 und 1580 / G. Wartenberg // Luther in der Schule. – Bochum: Brockmeyer, 1985. – S. 55–78.
464. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie / M. Weber. – Tübingen: Mohr, 1972. – 744 S.
465. Weber W. E. J. Protestantismus, Universität und Wissenschaft. Kritische Bemerkungen zu einer historischen Aneignung / W. E. J. Weber // Spurenlese. Wirkungen der Reformation auf Wissenschaft und Bildung, Universität und Schule. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. – S. 19–38.

466. Weimer H. Geschichte der Pädagogik / H. Weimer. – Berlin: de Gruyter, 1992. – 232 S.
467. Weismann C. Die Katechismen des Johannes Brenz / C. Weismann. – Berlin: de Gruyter, 1990. – Bd. 1. – XIV, 760 S.
468. Winter C. Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V / C. Winter // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. – 2010. – H. 4. – S. 105–120.
469. Wolgast E. Die Einführung der Reformation in den deutschen Territorien zwischen 1525/26 und 1568 / E. Wolgast // Der »Unterricht der Visitatoren« und die Durchsetzung der Reformation in Kursachsen. – Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2017. – S. 11–34.
470. Wollersheim H.-W. Philipp Melanchthon und die Organisation des protestantischen Schulwesens in Sachsen / H.-W. Wollersheim // Philipp Melanchthon und das städtische Schulwesen. – Magdeburg: Stekovics, 1997. – Bd. 2. – S. 49–80.
471. Woody T. Studies in the History of Education / T. Woody. – Menasha: George Banta Publishing Company, 1920. – 46 p.
472. Wrede A. Ernst der Bekenner, Herzog von Braunschweig und Lüneburg / A. Wrede. – Halle: Niemeyer, 1888. – 124 S.
473. Zeeden E. W. Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden. – München; Wien: Oldenbourg, 1965. – 216 S.
474. Zeeden E. W. Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe / E. W. Zeeden // Historische Zeitschrift. – 1958. – № 185. – S. 249–299.
475. Zeeden E. W. Das Zeitalter der Gegenreformation von 1555 bis 1648 / E. W. Zeeden. – München: Heyne, 1979. – 320 S.
476. Zeeden E. W. Das Zeitalter der Glaubenskämpfe 1555–1648 / E. W. Zeeden. – Stuttgart: Union Verlag, 1970. – 364 S.
477. Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/1630) / H. Smolinsky [Hg.]. – Freiburg: Herder, 1992. – 1260 S.
478. Zimmermann H. K. Die Entwicklung der Kircheninspektionen / H. K. Zimmermann // Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte. – 1903. – H. 16. – S. 120–209.
479. Zinck P. Die Universität Leipzig in den kryptocalvinistischen Wirren zur Zeit des Kurfürsten August / P. Zinck // Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte. – 1903. – H. 16. – S. 71–119.
480. Zur Mühlen K.-H. Reformation und Gegenreformation / K.-H. zur Mühlen. – Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. – T. 2. – 143 S.

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЦИВІЛЬНОГО ЗАХИСТУ УКРАЇНИ

Ліцензія: Наказ МОН України від 17.02.2017 № 33-л

*Навчальний заклад готує фахівців для підрозділів ДСНС України
та підприємств усіх форм власності*

Спеціальність	Спеціалізація	Інформація за телефонами
Екологія	•Екологічна безпека	(057) 707-34-31 +38-067-422-96-63 +38-066-738-40-14
Цивільна безпека	•Охорона праці	+38-063-772-91-75
	•Цивільний захист •Управління у сфері цивільного захисту •Телекомунікаційні системи в управлінні •Інженерне забезпечення саперних, піротехнічних та вибухових робіт	+38-099-620-10-25 +38-093-965-71-88 +38-067-427-57-05 +38-093-312-37-12 +38-093-407-47-46 +38-067-950-94-28
Туризм	•Туризм	(057) 704-14-31 +38-095-693-05-03
Хімічні технології та інженерія	•Радіаційний та хімічний захист	+38-093-682-13-88 +38-095-927-58-00 +38-093-354-92-42
Психологія	•Екстремальна та кризова психологія	(057) 707-34-60 +38-093-312-35-40
	•Робота з персоналом	+38-093-406-84-36
Пожежна безпека	•Пожежна безпека	(057) 707-34-80
	•Управління пожежною безпекою	+38-067-571-90-10
	•Автоматичні системи пожежної та технологічної безпеки	+38-063-776-80-59 +38-067-900-47-52
	•Аудит пожежної та техногенної безпеки	+38-095-927-58-00 +38-099-184-87-22
	•Пожежогасіння та аварійно-рятувальні роботи	+38-099-184-87-22
	•Експерт будівельний з пожежної та техногенної безпеки	+38-063-249-80-00 +38-093-354-92-42
Публічне управління та адміністрування	•Державне управління у сфері цивільного захисту	(057) 704-14-81 +38-066-251-53-19
Технології захисту навколишнього середовища	•Техногенно-екологічна безпека	(057) 707-34-31 +38-067-422-96-63 +38-066-738-40-14 +38-063-772-91-75

Здобувачі вищої освіти мають можливість навчатись на військовій кафедрі підготовки офіцерів запасу

К.т. +38-063-104-92-35; +38-067-903-12-36; +38-095-476-49-10

Наукове видання

Каріков Сергій Анатолійович

ЛЮТЕРАНСЬКА КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ В САКСОНІЇ В 1525–1580 РР.

Монографія

Підписано до друку 08.05.18. Формат 60x84/16.
Папір 80 г/м². Ум.друк. арк. 15,7.
Тираж прим. Вид. № 24/18. Обл.вид арк. 15,4.

Сектор редакційно-видавничої діяльності
Національного університету цивільного захисту України
61023, м. Харків, вул. Чернишевська, 94

www.nuczu.edu.ua